

ISSN 0130-5719

Філософська думка

6₁₉₈₇

До уваги пропагандистів і слухачів теоретичних семінарів системи партійного навчання

У цьому номері 70-річчю Великого Жовтня присвячуємо статті: М. О. Булатов. «Нове мислення» у світлі ленінської концепції розвитку; М. І. Лук. Боротьба за марксистсько-ленінську філософію на Україні в 20—30-ті роки. (До 60-річчя заснування журналу «Прапор марксизму»); О. О. Войцехівський. Великий Жовтень і його буржуазно-націоналістичні фальсифікатори.

На допомогу керівникам і слухачам теоретичних семінарів, на яких вивчаються соціальні і філософські проблеми прискорення науково-технічного прогресу, теоретичні проблеми вдосконалення соціалізму, вміщуємо статті: Н. В. Костенко. Цінності професійної діяльності у висвітленні кінематографа. (Соціологічний аналіз); О. В. Золотухіна-Аболіна. «Соціальні значення» і «особистісні смисли» за соціалізму; В. Г. Немировський. Соціологічні дослідження смислу життя особи.

На допомогу керівникам філософсько-методологічних семінарів пропонуємо: М. С. Каган. Проблема спілкування в історії культури; Є. І. Головаха, О. О. Кронік. Конструктивна психологія: теорія і методи дослідження; В. І. Куценко, І. В. Бойченко. Систематизація категорій і законів історичного матеріалізму як наукова проблема.

Філософська думка

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ ІНСТИТУТУ ФІЛОСОФІЇ АН УРСР

Заснований 1927 року ● Виходить 1 раз на 2 місяці

№ 6 Листопад — грудень 1987

Київ Наукова думка

З М І С Т

До 70-річчя Великого Жовтня

- Булатов М. О.* «Нове мислення» у світлі ленінської концепції розвитку 3
Лук М. І. Боротьба за марксистсько-ленінську філософію на Україні в 20—30-ті роки. (До 60-річчя заснування журналу «Прапор марксизму») 13

XXVII з'їзд КПРС і актуальні питання філософських наук

- Враження і нотатки
Прилюк Ю. Д. Перша «антибюрократична конференція» 24

Соціальні і філософські проблеми прискорення науково-технічного прогресу

- Костенко Н. В.* Цінності професійної діяльності у висвітленні кінематографа (Соціологічний аналіз) 38

Теоретичні проблеми вдосконалення соціалізму

- Золотухіна-Аболіна О. В.* (Ростов н/Д). «Соціальні значення» і «особистісні смисли» за соціалізму 46

Філософське розуміння людини

- Казан М. С.* (Ленінград). Проблема спілкування в історії культури 54
Життя як творчість
Немировський В. Г. (Красноярськ). — Соціологічні аспекти дослідження смислу життя особи 66

Методологія наукового пізнання

- Головаха Є. І., Кронік О. О.* (Москва). Конструктивна психологія: теорія і методи дослідження 76

Критика буржуазної ідеології

- Войцехівський О. О.* Великий Жовтень і його буржуазно-націоналістичні фальсифікатори 84

Роздуми над книгою

- Куценко В. І., Бойченко І. В.* Систематизація категорій і законів історичного матеріалізму як наукова проблема 93

Наукове життя

- Готун М. Ю.* Науково-теоретична конференція, присвячена 70-річчю Великого Жовтня 104
Мартинюк І. О. Науково-технічний прогрес і розвиток людини 107

- Хроніка наукового життя 36, 92, 121

Рецензії

- Тадєвоян Е. В.* (Москва), *Мнацаканян М. О.* (Москва), *Жироська І. П.* (Москва), *Кравченко С. О.* (Москва). Проблемно-методичні посібники на допомогу викладачам наукового комунізму 110

Пашицкий Е. А., Свириденко В. М. Методология сучасної фізики: проблеми, дискусії, перспективи	112
Звіглянич В. О., Парнюк М. О. Діалектична логіка і природничо-наукове пізнання	115
Левицька О. І. Концепція моральної самосвідомості	116
Парахонський Б. О. Література і наукове мислення	118
Показчик статей, розміщених у журналі «Філософська думка» 1987 року	122
Резюме англійською мовою	127

СОДЕРЖАНИЕ

К 70-ЛЕТИЮ ВЕЛИКОГО ОКТЯБРЯ. Булатов М. А. «Новое мышление» в свете ленинской концепции развития, с. 3. Лук Н. И. Борьба за марксистско-ленинскую философию на Украине в 20—30-е годы. (К 60-летию основания журнала «Прапор марксизму»), с. 13. XXVII СЪЕЗД КПСС И АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ФИЛОСОФСКИХ НАУК. Впечатления и заметки. Прилюк Ю. Д. Первая «антибюрократическая конференция», с. 24. Хроника научной жизни, с. 36. СОЦИАЛЬНЫЕ И ФИЛОСОФСКИЕ ПРОБЛЕМЫ УСКОРЕНИЯ НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКОГО ПРОГРЕССА. Костенко Н. В. Ценности профессиональной деятельности в освещении кинематографа (Социологический анализ), с. 38. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ СОЦИАЛИЗМА. Золотухина-Аболина Е. В. (Ростов н/Дону). «Социальные значения» и «личностные смыслы» при социализме, с. 46. ФИЛОСОФСКОЕ ПОНИМАНИЕ ЧЕЛОВЕКА. Каган М. С. (Ленинград). Проблема общения в истории культуры, с. 54. Жизнь как творчество. Немировский В. Г. (Красноярск). Социологические аспекты исследования смысла жизни личности, с. 66. МЕТОДОЛОГИЯ НАУЧНОГО ПОЗНАНИЯ. Головаха Е. И., Кроник А. А. (Москва). Конструктивная психология: теория и методы исследования, с. 76. КРИТИКА БУРЖУАЗНОЙ ИДЕОЛОГИИ. Войцеховский А. А. Великий Октябрь и его буржуазно-националистические фальсификаторы, с. 84. Хроника научной жизни. Морозов Н. Н. Методология исследования современных проблем медицины и охраны здоровья, с. 92. РАЗМЫШЛЕНИЯ НАД КНИГОЙ. Куценко В. И., Бойченко И. В. Систематизация категорий и законов исторического материализма как научная проблема, с. 93. НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ. Готун М. Ю. Научно-техническая конференция, посвященная 70-летию Великого Октября, с. 104. Мартынюк И. О. Научно-технический прогресс и развитие человека, с. 107. РЕЦЕНЗИИ. Тадевосян Е. В. (Москва), Мнацаканян М. О. (Москва), Жиромская И. П. (Москва), Кравченко С. О. (Москва). Проблемно-методические пособия в помощь преподавателям научного коммунизма, с. 110. Пашицкий Э. А., Свириденко В. М. Методология современной физики: проблемы, дискуссии, перспективы, с. 112. Звіглянич В. А., Парнюк М. А. Диалектическая логика и естественно-научное познание, с. 115. Левицкая А. И. Концепция нравственного самосознания, с. 116. Парахонский Б. А. Литература и научное мышление, с. 118. Хроника научной жизни. Иващенко С. Н. Наука, человек, гуманизм, с. 121. ■ Указатель статей, помещенных в журнале «Філософська думка» в 1987 году, с. 122. РЕЗЮМЕ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ, с. 127.
--

М. О. Булатов

«НОВЕ МИСЛЕННЯ» У СВІТЛІ ЛЕНІНСЬКОЇ КОНЦЕПЦІЇ РОЗВИТКУ

БУЛАТОВ Михайло Олександрович — доктор філософських наук, лауреат Державної премії УРСР, завідувачий сектором теорії матеріалістичної діалектики Інституту філософії АН УРСР. Працює над проблемами теорії і методології діалектичного матеріалізму, історії філософії і культури. Автор монографій «Ленинский анализ немецкой классической философии» (К., 1974); «Деятельность и структура философского знания» (К., 1976), «Логические категории и понятия» (К., 1981), «Диалектика и культура» (К., 1984). Постійний автор нашого журналу.

У рішеннях квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС, XXVII з'їзду КПРС, січневого і червневого (1987 р.) Пленумів ЦК КПРС розроблена концепція прискорення соціально-економічного розвитку, яка стала теоретичною основою перебудови всього матеріального і духовного життя, яка відбувається в країні. Успіх перебудови залежить від ряду об'єктивних і суб'єктивних передумов. Головний зміст перших з них полягає в переведенні економіки на інтенсивні методи господарювання, в прискоренні соціально-економічного розвитку на основі досягнень науково-технічного прогресу. Основний зміст суб'єктивних передумов залежить від активізації людського фактора — щоб «відкрити простір ініціативи і творчості мас, справді революційним перетворенням»¹. Активізація людського фактора, в свою чергу, потребує перебудови масової психології, формування такого мислення, яке здатне було б повною мірою усвідомити історичні завдання, що стоять перед радянським суспільством, і успішно їх розв'язати. У цьому зв'язку виникло й набуло вже поширення поняття «нове мислення». Зміст його такий же багатогранний, як і та дійсність, яку воно відображає або задає у формі програм і планів розвитку. Нове поняття дістало всебічне розкриття в новій редакції Програми КПРС, в «Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1986—1990 рр. і на період до 2000 року» та в інших партійних і урядових документах. Завдання тепер полягає в тому, щоб «нове мислення» стало надбанням кожної людини і перетворилось на невід'ємну рису всієї суспільної свідомості.

Однак, яким би багатогранним не був зміст нового мислення, в ньому є основна риса — діалектика. «Нове мислення, яким усім треба оволодіти, — це діалектичне мислення, а діалектика, як писав К. Маркс, «ні перед чим не схиляється і самою суттю своєю критична

¹ Матеріали XXVII з'їзду КПРС. — К., 1987. — С. 28.

і революційна». І ця якість належить марксизмові «цілком і безумовно» (Ленін)»².

Щоб адекватно зрозуміти сутність нового мислення, треба звернутися до лєнінського вчення про діалектику розвитку. Головний її зміст можна звести до трьох основних пунктів: про функцію законів діалектики в процесі розвитку, про внутрішні джерела саморуху дійсності, про значення діалектичної концепції розвитку як засобу розуміння необхідності знищення старого і появи нового. Справді, на перше місце В. І. Ленін ставить саме закони розвитку. «Дві основні... концепції розвитку (еволюції) є: розвиток як зменшення і збільшення, як повторення, і розвиток як єдність протилежностей (роздвоєння одного на взаємовиключаючі протилежності і взаємовідношення між ними)»³. Тут концепції розрізняються за тими законами, які утворюють загальну форму розвитку. В діалектичній концепції це — закони діалектики. Але з відмінності законів впливає і відмінність у витлумаченні причин, джерел руху матеріальних і духовних явищ. «При першій концепції руху лишається в тіні *саморух*, його *рухова* сила, його джерело, його мотив (або це джерело переноситься *назовні* — бог, суб'єкт etc.). При другій концепції головна увага спрямовується саме на пізнання *джерела «само» руху*»⁴. Ці положення про закони, за якими здійснюється рух, про його внутрішні джерела є вихідними в лєнінській концепції, і в світлі цих положень ми розглянемо філософський зміст поняття «нове мислення».

Питання про співвідношення розвитку і зростання, тобто про діалектичне розуміння розвитку як переходу кількісних змін в якісні, і метафізичне його розуміння у вигляді простого кількісного збільшення неодноразово поставало в історії філософської і соціально-політичної думки. З виникненням діалектичного світорозуміння, насамперед у класичній німецькій філософії, склалися і дві концепції розвитку, діалектична і метафізична, які виділяє В. І. Ленін. У першій з них йдеться про єдність протилежних, або полярних, категорій, яка відображає реальний процес розвитку. Протилежністю збільшення і зменшення, тобто кількісних змін, є зміна якісна, перетворення певного суспільного явища або суспільства загалом. Саме це характеризує діалектичну концепцію розвитку.

Дане питання знов виникло на зламі XIX та XX ст., коли успіхи природничих наук та динамізм суспільних процесів унаочнили об'єктивний розвиток дійсності, усвідомленню якого перешкоджав класовий інтерес буржуазії, що зумовлював метафізичне розуміння розвитку. В. І. Ленін писав з цього приводу: «З «принципом розвитку» в XX столітті (та й у кінці XIX століття) «згодні всі». — Так, але ця поверхова, непродумана, випадкова, філістерська «згода» є *того роду згода*, якою душать і опошляють істину. — Коли все розвивається, значить все переходить з одного в інше, бо розвиток завідомо не є просте, загальне і вічне *зростання, збільшення* (respective зменшення) etc.»⁵. В. І. Ленін робить з даного положення два важливих висновки. «Коли так, то по-1-ше, треба *точніше* зрозуміти еволюцію як виникнення і знищення всього, взаємопереходи. — А по-2-ге, *коли* все розвивається, то чи стосується це найзагальніших *понять і категорій* мислення? Коли ні, значить, мислення не зв'язане з буттям. Коли так, значить є діалектика понять і діалектика пізнання, яка має об'єктивне значення»⁶. Стосовно нашої теми це означає, що точніше розуміння еволюції можливе на основі законів переходу кількості в якість і

² Горбачов М. С. Промова на Всесоюзній нараді завідуючих кафедрами суспільних наук 1 жовтня 1986 року. — Комуніст України, 1986. — № 4. — С. 4—5.

³ Ленін В. І. Повне збір. творів. — Т. 29. — С. 299.

⁴ Там же.

⁵ Там же. — С. 212—213.

⁶ Там же. — С. 213.

діалектичної суперечності, а розвиток понять і категорій є поява «нового мислення». Останній термін потребує конкретизації.

Нове мислення є невід'ємний атрибут наукового мислення, що перебуває у процесі розвитку. Так, теорія відносності є нове фізичне розуміння дійсності порівняно з класичною механікою. В історії філософії новизною порівняно до попередніх учень відрізнявся буржуазний матеріалізм XVII—XVIII ст., діалектика в класичній німецькій філософії та ін. Глибоко новаторський характер мав революційний переворот у філософії, здійснений К. Марксом і Ф. Енгельсом. Саме такі новоутворення мислення і становлять історичні віхи в розвитку наукового пізнання в природничо-науковій і в соціально-історичній галузі. Зрозуміло, що нове мислення на кожному етапі було наслідком об'єктивного суспільного розвитку, перетворення продуктивних сил і виробничих відносин, а слідом за ними— всіх суспільних відносин і свідомості людей.

З цього погляду «нове мислення», про яке говориться в партійних документах, будучи однією з ланок в історичному ланцюгу новоутворень пізнавального процесу, також є відображенням специфічних особливостей сучасної епохи, а його якісна своєрідність визначається характером нашого часу. Спішимося на цьому докладніше.

Передусім ті два аспекти розвитку, про які писав В. І. Ленін, а саме розвиток мислення і діалектичне розуміння самого розвитку, поєднані в понятті «нове мислення», про що йдеться у промові М. С. Горбачова на Всесоюзній нараді завідуючих кафедрами суспільних наук.

«Нове мислення» — дуже змістовне, широке поняття, що охоплює всі сфери суспільного життя країни і є адекватним способом мислення у розв'язанні міжнародних, особливо глобальних проблем сучасності. Стосовно останніх і насамперед щодо головної проблеми сучасності — проблеми війни і миру — використовується поняття «нове політичне мислення». Воно становить різновид нового мислення у сфері міжнародної політики, у визначенні перспектив розвитку людської цивілізації. Термін «політичний» тут застосовується тому, що орієнтиром для КІРС є політичне, а не воєнне розв'язання глобальних проблем. Можна сказати, що новизна такого мислення саме й полягає у винайденні шляхів і засобів повного виключення регіональних чи всесвітніх воєн з життя людського суспільства.

Постає питання: якщо діалектика мислення є якість, що «цілком і безумовно» притаманна марксизмові, то чому в наш час діалектичне мислення є *нове* мислення? Справа не лише в тому, що буржуазна філософія та ідеологія не є і не можуть бути діалектичними в марксистському розумінні. Це очевидно. І не випадково нове політичне мислення як засіб розв'язання міжнародних проблем було висунуто саме Радянським Союзом — державою, ідеологія якої ґрунтується на засадах марксизму-ленізму. Політичний досвід останніх років свідчить, з якими труднощами зустрічається нове мислення на шляхах його реалізації в міжнародному масштабі. Якщо для буржуазії на висхідному шаблі її розвитку діалектика була певною мірою прийнятна, то в сучасну епоху, навпаки, вона стала одним з головних об'єктів її нападок і фальсифікацій. Тому для буржуазних ідеологів діалектика справді є новим мисленням.

Однак поняття «нове мислення» ми застосовуємо і для характеристики нашого внутрішнього розвитку на сучасному етапі. Чому? Адже після перемоги Жовтневої революції панівною у нас стала марксистсько-ленінська філософія та ідеологія загалом, значить і діалектика як жива «душа» марксизму стала методом і пізнання, і перетворення дійсності.

Чому ж тоді діалектику, незважаючи на це, ми називаємо новим для нас мисленням?

Щоб відповісти на це питання, треба враховувати марксистське вчення про відмінність еволюційних і революційних періодів розвитку в історії суспільства. Еволюційні періоди характеризуються переважно кількісними змінами в матеріальному і духовному виробництві, в сфері техніки, науки і культури. Революційні періоди, навпаки, являють собою сукупність якісних змін, супроводжуються докорінною перебудовою засобів і принципів матеріальної діяльності, психології, мислення. Два названі періоди закономірно змінюють один одного: еволюційний створює передумови для революційного, а на основі останнього і слідом за ним починається новий еволюційний період,— і таке їх чергування становить одну з найфундаментальніших закономірностей всесвітньо-історичного процесу загалом і його вияву в тій чи іншій країні зокрема. Розвиток як ціле містить у собі обидва періоди, що впливає з наведених вище текстів В. І. Леніна. Додамо до цього його положення, висловлене з приводу методології «Капіталу», де Ленін підкреслив, що в клітинці буржуазного суспільства (обміні товарів) містяться всі його суперечності: В. І. Ленін пише: «Дальший виклад показує нам розвиток (і зростання і рух) цих суперечностей і цього суспільства в Σ його окремих частин, від його початку до його кінця»⁷. Отже, зростання і збільшення є необхідними компонентами розвитку, а у відносно самостійному вигляді визначають еволюційну стадію розвитку.

Як бачимо, розуміння еволюції як кількісної зміни і ленінська характеристика першої з двох виділених ним концепцій розвитку — метафізичної концепції — збігаються. Це означає, що перша з них перетворюється на другу за певних умов, а саме при її абсолютизації, коли уявляється, що зростання, збільшення вичерпує розвиток, є, кажучи словами В. І. Леніна, «всезагальним і вічним».

Таке розуміння розвитку і його практична реалізація якраз і набуло поширення у нас в 70-ті роки. «Відбулася свого роду абсолютизація форм організації суспільства, які склалися на практиці. Більш того, такі уявлення, по суті, отожднювалися з сутнісними характеристиками соціалізму, розглядалися як незмінні і підносились як догми, що не залишають місця для об'єктивного наукового аналізу»⁸. Внаслідок цього «склався застиглий образ соціалістичних виробничих відносин, недооцінювалась їх діалектична взаємодія з продуктивними силами. Соціальна структура суспільства зображалася схематично, як позбавлена суперечностей і динамізму різноманітних інтересів його різних верств та груп»⁹. Зазначена абсолютизація негативно позначилася на економіці — головній сфері життя суспільства. XXVII з'їзд КПРС констатував: «Економіка за інерцією продовжувала розвиватися значною мірою на екстенсивній основі, орієнтувалася на включення у виробництво додаткових трудових і матеріальних ресурсів. Як наслідок, серйозно знизились темпи зростання продуктивності праці та деякі інші показники ефективності. Спроба поправити справу за рахунок нового будівництва загострила проблему збалансованості. Народне господарство, яке має величезні ресурси, наштовхнулося на їх нестачу. Утворився розрив між суспільними потребами і досягнутим рівнем виробництва, між платоспроможним попитом і його матеріальним покриттям»¹⁰. На XXVII з'їзді було вказано, що хоч існували і деякі об'єктивні фактори гальмування нашого суспільного розвитку, але не вони були вирішальними. «Головне в тому, що ми вчасно не дали політичної оцінки зміні економічної ситуації, не усвідомили всієї гостроти і невідкладності переведення економіки на інтенсивні

⁷ Ленін В. І. Повне зібр. творів.— Т. 29.— С. 300.

⁸ Матеріали Пленуму ЦК КПРС. 27—28 січ. 1987 р.— К., 1987.— С. 8.

⁹ Там же.

¹⁰ Матеріали XXVII з'їзду КПРС.— С. 27.

методи розвитку, активне використання в народному господарстві досягнень науково-технічного прогресу»¹¹.

Важливо при цьому підкреслити, що однобічна орієнтація на екстенсивні, кількісні методи господарювання стала домінуючою. Будучи необхідною на певній, еволюційній стадії розвитку, вона не була своєчасно подолана. Не був здійснений діалектичний стрибок до якісних змін в економічній і в інших сферах суспільної діяльності. Об'єктивність діалектики виявилася у тому, що екстенсивний розвиток, у своїх межах позитивний, без переходу до нової якості став гальмом суспільного прогресу, а зростання і збільшення на певній стадії змінюються зменшенням, уповільненням, тобто своєю протилежністю. Звідси зниження темпів економічного зростання, невиконання його завдань, відставання матеріальної бази науки, освіти та ін.¹²

Зі становища, що склалося, партія зробила єдино правильний висновок про необхідність переходу економіки і всього суспільного життя на інтенсивний шлях, оскільки «нинішній етап — етап якісного перетворення суспільства...»¹³ Саме ця нова якість і зумовлює прискорення розвитку, його кількісні зміни. В документах XXVII з'їзду КПРС кількісні і якісні параметри розвитку розглядаються в їх нерозривній діалектичній єдності. «Що ми розуміємо під прискоренням? Насамперед підвищення темпів економічного зростання. Але не тільки. Суть його — в новій якості зростання: всемірній інтенсифікації виробництва на основі науково-технічного прогресу, структурної перебудови економіки, ефективних форм управління, організації і стимулювання праці»¹⁴. При цьому курс на прискорення не зводиться лише до економічних перетворень, але передбачає також проведення активної соціальної політики, послідовне утвердження принципу соціальної справедливості, вдосконалення суспільних відносин, оновлення форм і методів роботи політичних і ідеологічних інститутів, поглиблення соціалістичної демократії, рішуче подолання інерції, застійності і консерватизму — всього, що стримує суспільний прогрес. «Тільки таким шляхом може і повинен бути досягнутий новий якісний стан радянського суспільства»¹⁵.

Загалом оцінка останнього періоду історії нашої країни, дана партією, свідчить про те, що в цей період домінувало недіалектичне мислення. Воно стало звичайним і звичним, загальнопоширеним, укорінилось у психології людей, стало нормою для розуміння розвитку країни. Саме тому партія протиставила йому нове, діалектичне мислення, саме тому було висунуте завдання психологічної перебудови, ломки застарілого мислення і психологічних стереотипів.

Але справа не лише в розумінні дійсності. Якби воно залишалося в суб'єктивній, психічній сфері, це було б півбіді. Метафізичне мислення проникло в усі сфери суспільної діяльності, у довгострокові плани економічного й соціального розвитку, втілювалося в життя. Внаслідок цього не лише в психіці, а й в об'єктивній дійсності почали виявлятися риси метафізичності. «Протягом ряду років, і не тільки в силу об'єктивних факторів, а й причин насамперед суб'єктивного порядку, практичні дії партійних і державних органів відставали від вимог часу, самого життя. Проблеми в розвитку країни наростали швидше, ніж розв'язувалися. Інертність, застиглість форм і методів управління, зниження динамізму в роботі, наростання бюрократизму — все це завдавало немалої шкоди справі. В житті суспільства почали проступати застійні явища»¹⁶. Старе, недіалектичне мислення виявилось,

¹¹ Див. там же. — С. 26—27.

¹² Див. там же. — С. 26.

¹³ Там же. — С. 92.

¹⁴ Там же. — С. 25.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Там же. — С. 4.

отже, не лише в суб'єктивній, психологічній сфері, а й об'єктивно, в практичній роботі. І справді, інертність і застиглість, бюрократизм та інші негативні явища — це типові вияви метафізики в самому реальному житті. Вони суперечать ідеології і політиці КПРС, їх філософській основі — діалектико-матеріалістичному світогляду і методології марксизму-ленінізму. Тому «на весь зріст постало завдання — якнайшвидше подолати негативні явища в соціально-економічному розвитку суспільства, надати йому необхідного динамізму і прискорення, максимальною мірою винести уроки з минулого, з тим, щоб рішення на майбутнє були гранично точними і відповідальними, а конкретні дії — цілеспрямованими й ефективними»¹⁷.

Саме таким потребам відповідає нова редакція Програми КПРС, інші документи, прийняті партією в період після квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС.

Осмислюючи феномен «нового мислення» в історичній ретроспективі і перспективі, відзначимо, що воно виникає завжди в критичні, переломні, революційні епохи. Уже поява діалектичного мислення в класичній німецькій філософії була зумовлена найбільше впливом французької буржуазної революції кінця XVIII ст., необхідністю пізнання нових суспільних явищ (хоча й через відомі причини перша форма систематичної діалектики набула ідеалістичної форми). Назрівання революційної ситуації в середині XIX ст. у Німеччині та деяких інших країнах Західної Європи стало соціально-історичною передумовою революційного перевороту в філософії, здійсненого марксизмом, створення діалектичного методу і утвердження матеріалістичного розуміння історії.

Інтерес до діалектики як способу мислення зростає і напередодні Жовтневої революції. При величезній зайнятості В. І. Леніна практично політичною роботою саме на цей час припадає найінтенсивніша розробка засновником Радянської держави проблем теорії й історії діалектики.

У цьому плані зрозуміле висунення концепції «нового мислення» і в наші дні. «Сьогодні першочергове завдання партії, всього народу — рішуче переломити несприятливі тенденції в розвитку економіки, надати їй належного динамізму, відкрити простір ініціативи і творчості мас, справді революційним перетворенням»¹⁸. Відповідні завдання висуваються і в соціально-політичній, і в культурно-духовній сфері. Якщо в еволюційний період розвиток здійснюється на основі досягнутої якості, то революційні перетворення взагалі і ті, яких зазнає нині радянське суспільство зокрема, потребують зміни самого якісного стану суспільства — а для цього й потрібне щоразу оновлення мислення.

Нове мислення охоплює всі суттєві сторони суспільного життя і має складну структуру: сукупність взаємозв'язаних стратегічних цілей і завдань, які постають на сучасному етапі історичного розвитку країни. Сюди належать основні напрями економічної політики, соціальна стратегія партії, розвиток політичної системи радянського суспільства, завдання по ідейно-виховній роботі, освіті, науці і культурі, зовнішньополітична стратегія партії, нарешті завдання щодо вдосконалення політичної, ідеологічної і організаторської діяльності самої партії як керівної сили суспільства. Загалом маємо чотири основні сфери і напрями діяльності: економіка, соціальні відносини, внутрішня і зовнішня політика, суспільна свідомість. З філософського погляду їх зв'язок, або структура, відповідає структурі історичного матеріалізму, а кінець кінцем — всій системі марксизму-ленінізму, всім трьом його складовим частинам. Новизна всіх перелічених програмних цілей і

¹⁷ Там же.

¹⁸ Там же. — С. 28.

завдань виражається в нових підходах до розв'язання назрілих проблем, що стоять перед Радянською країною і людством взагалі. «Саме та конкретна економічна і політична обстановка, в якій ми перебуваємо, саме та... смуга історичного процесу, через яку проходять радянське суспільство і весь світ, вимагають від партії, від кожного комуніста творчості, новаторства, вміння вийти за рамки звичайних, але вже віджилих уявлень»¹⁹.

У плані нашого аналізу особливе значення має той зріз нового мислення, в якому виражається дія основних законів і принципів діалектики. Структура нового мислення, з погляду діалектичного матеріалізму, виражається специфічним зв'язком законів діалектики. Цей зв'язок визначається тією обставиною, що в сучасних умовах виник цілий комплекс суспільних проблем, які потребують свого оперативного розв'язання.

Як і в науковій діяльності, в діяльності суспільно-історичній суспільні проблеми проходять три основні стадії свого розвитку: постановка проблеми або її констатація (якщо вона поставлена вже самим життям); розв'язання проблеми; визначення, на цій підставі, відповідної перспективи, тенденції дальшого розвитку. Саме ця послідовність дістала своє відображення в Програмі КПРС: «Науковий аналіз об'єктивних суперечностей соціалістичного суспільства, вироблення обґрунтованих рекомендацій щодо їх розв'язання, надійних економічних і соціальних прогнозів — невідкладне завдання суспільних наук на сучасному етапі розвитку»²⁰. У світлі цього завдання і відповідно до стадій розвитку суспільних проблем діалектична структура нового мислення виражається основними законами діалектики в такій їх закономірній послідовності: закон діалектичної суперечності, закон переходу кількості в якість і навпаки, закон заперечення заперечення.

Таке рангування взаємозв'язку законів впливає з того, що і сам зміст суспільних проблем полягає передусім в усвідомленні й науковому аналізі суперечностей розвитку суспільства з метою їх дальшого розв'язання. В цьому ж — і та критичність, революційність діалектики, про яку писав К. Маркс і на яку зверталась увага на XXVII з'їзді КПРС. Критична роль діалектики стала вихідним пунктом осмислення всієї конкретної економічної і політичної обстановки в нашій країні, висвітлення тієї особливої смуги історичного розвитку, через яку проходить і радянське суспільство і весь світ. Це виявилось у розкритті і глибокому аналізі цілого ряду проблем, труднощів, суперечностей в економічній, соціальній і духовній сферах життя.

У матеріалах з'їзду визначається головний напрям розв'язання економічних проблем — необхідність здійснити крутий поворот до інтенсифікації виробництва, переорієнтації кожної галузі на повне й першочергове використання якісних факторів економічного зростання. З погляду діалектики, необхідно здійснити перехід від кількісних змін, що переважали, до змін докорінних, якісних.

З приводу двох названих законів підкреслимо, що в діалектичній логіці вихідним є закон переходу кількості в якість і навпаки. За ним йде закон єдності й боротьби суперечностей. В сучасній же ситуації, що склалася у суспільній практиці, їх послідовність, як бачимо, зворотна. Це пояснюється тим, що вихідним пунктом аналізу є проблемна ситуація, що склалася на даний час, тобто наявність суперечностей, які потребують розв'язання. Можна додати, що й перехід кількісних змін в якісні в даній конкретній ситуації фіксує не факт, а вимогу, завдання здійснити названий крутий поворот. Інакше кажучи, він також виступає як проблема, має проблемний характер.

¹⁹ Там же. — С. 6.

²⁰ Там же. — С. 200.

Формою розв'язання суперечності вважається звичайно закон заперечення заперечення²¹. Однак у розв'язанні назрілих конкретних економічних проблем такою формою виявляється і перехід кількісних змін у якісні, перехід до якісних факторів зростання.

Отже, застосування діалектики до аналізу конкретної обстановки виявляє мінливість загальної структури діалектики як філософського аспекту нового мислення. Це, з одного боку, збагачує теорію діалектики, а з другого — посилює її значущість в методологічному і практичному аналізі, розв'язанні актуальних соціальних проблем. Матеріали XXVII з'їзду КПРС свідчать про величезну методологічну і евристичну функції нового, діалектичного мислення, про його тісний зв'язок з життям, з практикою соціалістичного будівництва.

Нарешті, відзначимо і специфічні риси вияву третього основного закону діалектики — закону заперечення заперечення. В ньому органічно поєднані три аспекти розвитку — заперечення досягнутої його стадії, наступність у суспільно-історичному процесі, загальна тенденція, перспектива розвитку.

В сучасних умовах, коли здійснюється оновлення суспільного життя, докорінна перебудова соціально-економічної діяльності, психології і мислення людей, природно, що на перший план висувається критична сторона даного закону, заперечення всього віджилого, застарілого, того, що стало гальмувати рух уперед. Ми не відмовляємося від досягнень минулого, від зв'язку наступності з ним, але для нас вони важливі не самі по собі, а як передумови для дальшого розвитку (його збагачення, поглиблення, піднесення на новий, вищий рівень).

Взагалі заперечення і збереження в діалектико-матеріалістичній концепції розвитку невіддільні одне від одного і в суто логічному плані важко віддати перевагу тій чи іншій стороні. Тому в діалектичній логіці вони перебувають у рівновазі, в цілковитій гармонії. Для реальної історії така гармонія власне недосяжна, тут розвиток іде через протилежності і суперечності, і в різні періоди розвитку та чи інша сторона стає домінуючою. Так, у дожовтневий період у працях В. І. Леніна переважала критика старої, буржуазної культури, хоча і тоді він роз'яснював (наприклад, у праці «Від якої спадщини ми відмовляємося?») діалектичний характер марксистської критики минулого. В післяжовтневий період, особливо в зв'язку з критикою пролеткульту, В. І. Ленін звертав головну увагу на засвоєння всіх культурних досягнень попередніх епох, їх використання в процесі будівництва нового ладу. Ми живемо в нову історичну епоху. Тому наступність і заперечення стосуються інших цінностей; по-іншому виявляється і діалектика наступності й оновлення, хоча загальний характер розвитку як руху через подолання суперечності збігається. Так, у роки, коли почали виявлятися застійні явища в економічній і соціальній сфері, наступність набула однобічного характеру, стала домінуючою на шкоду новому — якісним, революційним змінам в суспільному житті. Тепер головними стали саме останні. Але діалектика як методологія соціального пізнання на основі багатого історичного досвіду дійшла висновку, що і перехід до нового не слід абсолютизувати за рахунок наступності. Як і в інших випадках, тут єдність кількісних і якісних змін міститься в мірі. Порушуючи її, заперечення і здорова критика перетворюється на критиканство, що, як і застійні явища в суспільстві, може породжувати світоглядну нерозбірливість.

Поеднання двох згаданих моментів визначає темпи і перспективи розвитку, а переважання одного або іншого може його уповільнювати або прискорювати. Характер сучасної епохи, перебудова матеріальної і духовної культури країни визначили потребу в розробці і реаліза-

²¹ Див.: Оруджев З. М. Единство диалектики, логики и теории познания в «Капитале» К. Маркса. — Баку, 1968. — С. 262.

ції програми прискорення соціально-економічного розвитку на основі досягнень науково-технічного прогресу і всебічної демократизації радянського суспільства. Ця програма і є конкретним вираженням діалектики як методології пізнання і діяльності, яскравим виявом нового мислення. Її втілення в життя — і в цьому полягає третій аспект розгляданого закону — має визначити зміст історії країни на тривалу перспективу. Суттєве значення даної програми полягає також у з'ясуванні перспектив світового розвитку. Нове мислення є найадекватнішим для сучасної епохи розвитку людства.

Ось такий зміст нового мислення з погляду структури та дії основних законів діалектики. Розглянемо тепер другу його сторону — джерела, мотиви руху (розвитку). В метафізичній концепції розвитку, на думку В. І. Леніна, таким джерелом є бог або суб'єкт. Мається на увазі об'єктивно-ідеалістичний світогляд або суб'єктивний ідеалізм фіхтеанського типу. Для обох спільним є те, що джерело руху речей і явищ виноситься назовні. Навпаки, в діалектичній концепції розвитку головна увага приділяється пізнанню джерел саморуху.

Загальнофілософські ідеї В. І. Леніна з даного питання безпосередньо стосуються предмета нашого аналізу — перебудови матеріального і духовного життя радянського суспільства. Одна з фундаментальних її закономірностей, яка визначила і характер рішень XXVII з'їзду КПРС і наступних Пленумів ЦК КПРС, — переорієнтація пізнання на розкриття внутрішніх, іманентних джерел розвитку нашого суспільства. В господарській діяльності почав здійснюватися перехід до економічних методів управління, збільшення самостійності і відповідальності підприємств і об'єднань, до самофінансування і самокупності, розвитку активності та ініціативи самих трудящих. «Проблема, таким чином, полягає в дальшому поглибленні соціалістичного самоврядування в економіці»²². В цьому ж — і основний зміст «Закону про соціалістичне підприємство (об'єднання)».

Те ж саме програмне завдання стоїть і в соціальній сфері: дальша демократизація життя суспільства, поглиблення соціалістичного самоврядування народу. «У соціалістичному суспільстві, особливо в сучасних умовах, управління не може бути привілеєм вузького кола професіоналів. Не тільки з теорії, але й з власної багаторічної практики ми знаємо, що соціалістичний лад успішно розвивається лише тоді, коли сам народ реально управляє своїми справами, коли мільйони людей беруть участь у політичному житті. Це і є самоврядування трудящих в ленінському його розумінні, воно становить суть Радянської влади»²³. Конкретизацією цього загального курсу є вимоги посилення самостійності і активності місцевих Рад як органів влади, усунення формалізму у виборчій системі, розширення самоврядування трудящих на підприємствах, кооперативного самоуправління. Принцип демократизації поширюється і на партію як керівну силу суспільства. Розв'язати поставлені завдання «можна тільки зусиллями всіх комуністів, на шляхах усемірного розвитку демократії всередині самої партії, здійснення на всіх рівнях принципу колективного керівництва, розгортання критики і самокритики, контролю, відповідального ставлення до справи. Лише тоді народжується дух новизни, стають нестерпними відсталість і застій»²⁴. Таким чином, самоврядування народу повинно охопити всі сфери суспільства, починаючи від окремого підприємства і кінчаючи державною політикою загалом.

Особливе значення має самоврядування народу в економічній галузі як основі всього життя суспільства. В наш час на весь зріст постає завдання величезної соціальної ваги — перейти від адміністративних до економічних методів господарювання. Запорука успішного

²² Матеріали XXVII з'їзду КПРС. — С. 47.

²³ Там же. — С. 65.

²⁴ Там же. — С. 92—93.

розв'язання цього завдання — в тому, що виробнича діяльність, всебічно активізуючи людський фактор, здійснюється об'єктивно, що дає можливість пізнавати її критерії і виключати невиправдане втручання, суб'єктивізм і волютаризм в економіці — одне слово, гарантує «саморух» виробництва в розумінні лєнінської концепції розвитку.

На відміну від буржуазного суспільства, в якому економічний механізм складається і діє стихійно, а усвідомлюється лише на порівняно високих ступенях розвитку, за соціалізму, який будується плано-мірно і свідомо, відповідний йому механізм господарювання не виникає сам по собі, а створюється і вдосконалюється плано-мірно і свідомо, на основі науково обгрунтованого пізнання дії суспільних законів. Тривалий час цьому не приділялося належної уваги. Це не могло не позначитися на стані політичної економії соціалізму. Так, чимало було витрачено зусиль на побудову системи її категорій, аналогічної системі, викладеній в «Капіталі» Маркса. Однак К. Марксу вдалося розв'язати цю проблему саме тому, що він відкрив і докладно дослідив реальний економічний механізм капіталізму — процес виробництва і розподілу додаткової вартості, різні її форми і закони функціонування і розвитку. Природно, всі категорії буржуазної економіки постали при цьому як форми вияву додаткової вартості і, так би мовити, закономірно склалися у систему на основі відкритого К. Марксом принципу. Для умов же соціалізму має бути створена своя категоріальна система, яка повинна відобразити мовою політекономії формацийну специфіку нового ладу, пояснити наявність елементів не лише наступності, а й новизни в його економічній діяльності.

Загалом можна сказати, що лєнінська ідея самоврядування народу в економічній, соціальній, духовній сферах є застосуванням до суспільного життя діалектичної концепції саморуху дійсності. Вона дає можливість виявити внутрішні джерела і мотиви діяльності людей. За своєю суттю дана концепція має критичний характер і спрямована не лише проти філософського ідеалізму, який рушійні сили дійсності вба-чає в почуттях, мисленні, або волі суб'єкта, але і проти суб'єктивізму і волютаризму, які є різновидами ідеалізму в практичному суспільному житті, починаючи з економіки і кінчаючи філософським мисленням.

Завершуючи свій порівняльний аналіз двох концепцій розвитку, В. І. Лєнін писав: «Перша концепція мертва, бліда, суха. Друга — життєва. *Тільки* друга дає ключ до «саморуху» всього сушого; тільки вона дає ключ до «стрибків», до «перериву поступовості», до «перетворення в протилежність», до знищення старого і виникнення нового»²⁵. В цих словах виражена мета діалектичної концепції розвитку, її кінцевий зміст і значення. Ця ж мета є основою і в партійних документах останніх років, в яких всебічно і глибоко розроблена діалектична концепція дальшого руху радянського суспільства і всього людства в сучасних історичних умовах. Дух новизни, який пронизує зазначені документи, нетерпимість до косності і застою — запорака життєздатності даної концепції, її величезного значення для соціалістичного будівництва.

* * *

Філософський аналіз поняття «новое мышление» предполагает обращение к лєнінської концепції розвитку, которая включает в себя следующие компоненты: чередование эволюционных и революционных периодов; отражение структуры и источника развития в законах диалектики; определение движения как самодвижения действительности; рассмотрение диалектики как самодвижения действительности; рассмотрение диалектики как ключа к пониманию процесса возникновения нового.

²⁵ Лєнін В. І. Повне зібр. творів.— Т. 29.— Т. 299.

Іменно ці положення характеризують і «нове мислення». Оно нове тому, що в останні десятиліття були абсолютизовані еволюційне рухання суспільства, роль кількісних, поступових змін. Така абсолютизація — характерна риса метафізики.

Револьюційні зміни в нашій суспільстві актуалізували теоретичне і практичне значення діалектичного мислення. Її структура виражається, в перших, органічної зв'язі основних законів діалектики: закон єдності і боротьби протилежностей дозволяє відкрити соціальні суперечності (нагріті проблеми); закон переходу кількісних змін в якісні вказує на спосіб їх розв'язання; закон заперечення, не відкидаючи преемственности в розвитку, націлює на критику і подолання застарілих форм організації суспільного життя. Друга сторона цього процесу — загальнонародна демократизація суспільного життя в економічній, соціально-політичній і духовній сферах виражається в структурі «нового мислення» принципом саморуху, в якому В. І. Ленін усматримував сутність діалектики. Загальна мета, спрямованість «нового мислення» — досягнення якісно нового стану радянського суспільства.

М. І. Лук

БОРІТЬБА ЗА МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКУ ФІЛОСОФІЮ НА УКРАЇНІ В 20—30-ті РОКИ

(До 60-річчя заснування журналу «Прапор марксизму»)

ЛУК Микола Іванович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР. Спеціалізується у галузі історії вітчизняної філософії. Автор монографії «Філософские вопросы коммунистического воспитания в исследованиях ученых Советской Украины» (Київ, 1986), співавтор ряду колективних монографій і наукових збірників. У «Філософській думці» вперше виступив у 1984 р.

У цьому році минає 60 років з дня виходу першого номера теоретичного органу Українського інституту марксизму-ленізму — журналу «Прапор марксизму», який започаткував систематичне висвітлення проблем марксистсько-ленінської філософії на сторінках республіканської преси. Відзначаючи ювілей журналу, а також зважаючи на важливість дальшого поглиблення досліджень історії марксистсько-ленінської філософії в УРСР, спробуємо оцінити внесок першого власне філософського періодичного органу республіки в розробку проблем діалектичного і історичного матеріалізму.

Велика Жовтнева соціалістична революція поклала початок докорінному перевороту в соціально-економічному та політичному житті країни, духовного оновлення суспільства. Це передбачало подолання опору ворожих соціалізму класів у сфері ідеології, зокрема у філософії. Найважливішими завданнями, що визначали шляхи розвитку марксистсько-ленінської теорії, були ідейний розгром буржуазно-ідеалістичного світогляду, опортунізму та ревізійізму, з одного боку, і наукова розробка діалектичного й історичного матеріалізму на основі

досвіду класової боротьби, соціалістичного будівництва, досягнень тогочасної науки, з другого.

В 20—30-ті роки з особливою гостротою стояло питання підготовки філософських кадрів, які, будучи переконані у правоті марксистсько-ленінського вчення, глибоко розуміли б його світоглядні принципи, досконало володіли його методологією. Виникла потреба у створенні філософських установ, в організації видань, які проводили б на своїх сторінках політику партії у сфері культурного будівництва взагалі, захисту і дальшого розвитку марксистсько-ленінської філософії зокрема.

Першою марксистською філософською установою на Україні стала філософсько-соціологічна секція при кафедрі марксизму та марксознавства, створеній у Харкові 1921 року. Згодом кафедра була реорганізована в Український інститут марксизму-ленізму (УІМЛІ). Органом цього інституту став журнал «Прапор марксизму», який почав виходити з 1927 р. Після реорганізації в 1931 р. Українського інституту марксизму-ленізму у Всеукраїнську асоціацію марксистсько-ленінських інститутів (ВУАМЛІН) і створення в її рамках Інституту філософії та природознавства, журнал став органом Інституту і виходив під назвою «Прапор марксизму-ленізму»¹. 1934 року внаслідок злиття з журналом «Економіст-марксист» він перетворюється на орган ВУАМЛІНу і виходить під назвою «Під марксистсько-ленінським прапором». Видавався журнал до 1936 року.

Журнал «Прапор марксизму-ленізму» мав на меті згуртувати навколо себе марксистів України, друкуючи їхні наукові праці з питань марксистської теорії в її конкретному застосуванні. В одній із передових статей на початку 30-х років підкреслювалось: журнал «має стати центром наукової думки, що в боротьбі проти будь-яких ревізій та відхилень, в боротьбі проти спрощень підносить і висвітлює актуальні питання розвитку марксо-ленінської теорії. Навколо журналу повинен виховуватися молодий партійний філософський актив»². Водночас науковці не повинні замикатися у вузькому колі суто філософських проблем, а зобов'язані «щільно пов'язувати роботу філософського фронту з роботою найрізноманітніших ділянок природничих наук, наук суспільствознавчих, запліднити філософську роботу розробленням конкретних життєвих питань історії, економіки, нацкультбудівництва, антирелігійної роботи, літератури, мистецтва і т. ін.»³

Журнал друкував постанови ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У з ідеологічних питань, виступи та наукові статті відомих партійних і державних діячів України, зокрема М. О. Скрипника, О. Г. Шліхтера, П. П. Постишева, М. М. Попова, в яких визначалися завдання філософської науки в перехідний від капіталізму до соціалізму період. Більшість провідних тоді філософів республіки регулярно виступали зі статтями, рецензіями, оглядами літератури на сторінках «Прапора марксизму-ленізму». Серед них треба назвати С. Семковського, В. Юринця, П. Демчука, Т. Степового, А. Сараджева, О. Бервицького, Я. Блудова, М. Дувальчука, Р. Левіка, М. Логвина, О. Васильєву, І. Очинського, Ф. Гофмана, Й. Вайсберга, М. Шовкопляса, М. Юшманова.

Загалом публікації журналу дають цілісне уявлення про стан філософської науки на Україні в 20—30-ті роки, про найактуальніші проблеми, пов'язані з процесом становлення та розвитку діалектичного й історичного матеріалізму в республіці. Дістала своє відображення на його сторінках і філософська дискусія наприкінці 20-х — на початку 30-х років, а також пов'язані з культом особи Сталіна негативні процеси, які виявилися в авторитарності мислення, необгрунто-

¹ Далі в тексті будемо послуговуватися саме цією назвою.

² На рівень сучасних завдань // Прапор марксизму-ленізму.— 1933.— № 2/3.— С. 20.

³ Там же.— С. 19.

ваному звинуваченні ряду провідних філософів республіки у відході від марксизму-ленінізму.

Незважаючи на всю різноманітність проблем, порушуваних в журналі, можна виділити ті з них, які визначали тоді обличчя філософської науки республіки. Це, по-перше, питання про сутність та історичне місце філософії марксизму і, по-друге, осмислення ленінського етапу в розвитку діалектичного й історичного матеріалізму. На цьому й зосередимо увагу в даній статті.

Першочерговим завданням філософської науки країни тоді було оволодіння марксистсько-ленінською філософською спадщиною. Без цього про осмислення реальної практики соціалістичного будівництва, про ідейний розгром буржуазно-ідеалістичного світогляду і подолання опортунізму та ревізіонізму, про дальший розвиток діалектичного й історичного матеріалізму не могло бути й мови. Причому йшлося про адекватне розуміння, усвідомлення специфіки пролетарського світогляду, що вимагало порівняльного аналізу марксизму й інших філософських учень, з'ясування відношення теорії К. Маркса і Ф. Енгельса до її ідейних джерел.

Актуальність цих проблем зумовлювалась також ідейним розмежуванням у самому таборі марксистів. Так, А. Деборін і його послідовники значною мірою ототожнювали матеріалістичну діалектику з діалектикою Гегеля, недооцінюючи значення революційного перевороту, здійсненого К. Марксом і Ф. Енгельсом у філософії. З другого боку, представники «механістичного ухилу» (Аксельрод-Ортодокс, Скворцов-Степанов та ін.) стали на шлях цілковитого протиставлення діалектики К. Маркса діалектиці Гегеля⁴.

Питання про ставлення К. Маркса і Ф. Енгельса до своїх ідейних попередників розглядається в надрукованих у «Прапорі марксизму-ленінізму» статтях О. Бервицького «Гегелівська критика раціоналізму, емпіризму та критицизму» (1928, № 2), О. Васильєвої «Категорія міри в системі Гегеля та в діалектичному матеріалізмі» (1928, № 3), Й. Вайсберга «Філософія історії Гегеля» (1930, № 2), Ф. Гофмана «Фейербах як філософський попередник Маркса» (1929, № 6), Я. Блудова «Категорія явища у Гегеля» (1929, № 3; 6), Я. Блудова, Р. Левіка, С. Семковського «До 100-роківин смерті Гегеля» (1932, № 1). З'ясовується специфіка марксистської філософії в її відношенні до попередніх надбань історії суспільно-політичної та філософської думки і в статтях О. Шліхтера, М. Дувальчука, М. Уральцева, вміщених у номері, який повністю присвячено 50-річчю з дня смерті К. Маркса (1933, № 1). Ці проблеми висвітлюються і в статтях А. Сараджева «Ф. Енгельс і матеріалістична діалектика як філософська наука» (1935, № 4; 6), Ан. Розанова «Ф. Енгельс і питання теорії пізнання Л. Фейербаха» (1935, № 4), які журнал надрукував у зв'язку з 40-ою річницею з дня смерті Ф. Енгельса.

Характерною особливістю цих публікацій було наголошення на практичному спрямуванні марксистської філософії, її нерозривному зв'язку з революційною боротьбою пролетаріату. Саме в цьому автори статей вбачають головну причину того, що К. Маркс і Ф. Енгельс зуміли піти далі своїх ідейних попередників, розкрити закони розвитку суспільства, обгрунтувати ідею про неминучість соціалістичної революції і встановлення диктатури пролетаріату. Українські дослідники акцентували увагу на світоглядній специфіці марксистської теорії, на тому, що марксизм — це ідеологія найбільш передового класу сучасності — пролетаріату.

О. Шліхтер у статті «Карл Маркс», яка відкривала номер «Прапора марксизму-ленінізму», присвячений 50-й річниці з дня смерті

⁴ Див.: Горський В. С. Спадщина Г. В. Плеханова в історико-філософських дослідженнях в Українській РСР // Філософія на Україні періоду будівництва соціалізму.—К., 1980.—С. 171.

К. Маркса, показує, що марксизм виник і розвивався в нерозривному зв'язку з революційною боротьбою пролетаріату. Тільки з позицій цього класу був можливий дальший розвиток філософії. Причому «марксизм, як революційний світогляд пролетаріату,— підкреслює О. Шліхтер,— є не просто сприйняття, не просто продовження того найкращого, що дала попередня людська думка. Бувши теоретичним відбиттям класової боротьби пролетаріату, концентрацією досвіду його боротьби, виясняючи його історичну роль як творця нової суспільної формації, марксизм з позицій пролетаріату критично переробив, зреволюціонував і в цьому, діалектичному розумінні продовжив німецьку ідеалістичну філософію, англійську класичну політичну економію і французький соціалізм»⁵. О. Шліхтер наголошує на тому, що К. Маркс і Ф. Енгельс, пов'язавши діалектику з матеріалістичним розумінням природи і суспільства, створили матеріалістичну діалектику, врятувавши її від знищення ідеалізмом. Виступаючи теоретичною основою марксизму, матеріалістична діалектика зв'язує в одне ціле всі складові частини пролетарської ідеології. Саме тому «не можна відмовитись, перевернути або зрев'юзувати будь-яку із складових частин марксизму, не відмовляючись, не перевернувши, не рев'юзуючи марксизм у цілому»⁶. Більше того, «всяка спроба розсікти марксизм на частини, виправити або продовжити будь-яку з його частин на шкоду іншим негайно ставить тих, хто намагається це робити, поза марксизмом і приводить їх до табору буржуазної апологетики»⁷.

В цьому ж номері вміщена стаття М. Дувальчука «Маркс як революціонер-ідеолог пролетаріату». Автор її також наголошує на тому, що головна заслуга основоположників наукового соціалізму полягає в розкритті історичної ролі пролетаріату і створенні науково обгрунтованої «теоретичної зброї» для втілення в життя його історичної місії. Визначити історичну роль пролетаріату означало, передусім, розкрити природу капіталістичного суспільства, його закономірності, його місце і роль в історії суспільства. А це потребувало розкриття законів розвитку історії людського суспільства взагалі. «Треба було показати,— пише М. Дувальчук,— по-перше, що такі закони дійсно існують, так само як існують вони в природі, по-друге,— розкрити їх специфічність, їх відмінність від законів природи, чого ніхто не спромігся зробити перед Марксом. А це означало, далі, потребу критичного вивчення всієї сукупності найпередовіших течій людського пізнання того часу та витворення досконалішої методи людського мислення, людського пізнання об'єктивних закономірностей матеріального світу, ніж усе те, що мало в своєму розпорядженні людство перед Марксом»⁸. Ті форми, в яких існувала діалектика у Гегеля, зазначає М. Дувальчук, не давали змоги дальшому розвитку пізнання, бо, піднісши ідеалізм до найвищого рівня, Гегель тим самим довів його абсолютну неспроможність бути знаряддям людського пізнання. Він проти власної волі показав, що ідеалізм, як знаряддя пізнання, заводить людство у безвихідь. Абсолютний дух, дійшовши в системі Гегеля повного самоусвідомлення, припиняє свій розвиток і застигає в абсолютному спокої бездіяльного самоспоглядання. Отже, робить висновок М. Дувальчук, дальший розвиток пізнання на ідеалістичній основі став неможливий. Потрібна була інша основа, основа матеріалістична. Домарксівський матеріалізм цього завдання не міг виконати через механістичність і споглядальність.

Така оцінка домарксівського матеріалізму мала особливе значення, оскільки в 20—30-ті роки були спроби довести, нібито «у Фейерба-

⁵ Шліхтер О. Г. Карл Маркс // Прапор марксизму-ленізму.— 1933.— № 1.— С. 3.

⁶ Там же.— С. 5.

⁷ Там же.

⁸ Дувальчук М. Маркс як революціонер-ідеолог пролетаріату // Там же.— С. 24.

ха треба шукати вихідний пункт не лише матеріалізму, а й матеріалістичної діалектики Маркса»⁹, а «гносеологія Фейербаха й є гносеологія марксизму»¹⁰. Прибічник наведеної точки зору Ф. Гофман спирався в цьому разі на Г. В. Плеханова, позиція якого зводилась до того, що Маркс нібито помилявся, коли говорив про нерозуміння Фейербахом практично-критичної діяльності. Насправді ж Л. Фейербах, мовляв, не розумів лише суті людини. Виходячи з цих засад, Ф. Гофман і намагався довести, що «філософською основою марксизму є Фейербахівська філософія в своїй теоретико-пізнавальній частині»¹¹, бо Л. Фейербах «бере всю сукупність людської практики (покладає її в основу теорії пізнання)»¹².

У всіх статтях, де критикувалися спроби заперечити споглядальний характер матеріалізму Л. Фейербаха, підтягнути його до рівня діалектичного матеріалізму, доводилося, що філософія марксизму за своєю суттю відрізняється від попереднього матеріалізму. Вона не могла задовольнитися і уявленнями французьких матеріалістів, згідно з якими людина є продукт оточення, бо незрозумілими залишалися причини змін самого оточення. К. Маркс же показав, що в процесі матеріального виробництва людина, змінюючи суспільне оточення, змінює одночасно і саму себе. «І коли Фейербах у своїй критиці гегелівського ідеалізму підніс тезу про те, що суттю всякої філософії повинна бути проблема людини, яка лише споглядає світ,— вказує, зокрема, М. Дувальчук,— то Маркс, виходячи з активної революційної ролі пролетаріату в класовій боротьбі з буржуазією, протиставив цій тезі Фейербаха свою тезу про те, що завдання філософії полягає в тому, щоб світ змінити, а не тільки пояснити, і що змінює світ сама людина своєю активною суспільною практикою»¹³.

Таке розв'язання проблеми «Маркс і Фейербах» ми знаходимо й у статті О. Бервицького «Нотатки про Плеханова» (1932, № 2/3). Це ж питання аналізує Ан. Розанов у статті «Енгельс і питання теорії пізнання Л. Фейербаха». Порівнюючи ставлення К. Маркса і Ф. Енгельса до гегелівської філософії, з одного боку, і до Л. Фейербаха, з другого — Ан. Розанов підкреслює, що саме формування пролетаріату в самостійну політичну силу приводить основоположників наукового соціалізму до висновку про необхідність створення нового світогляду, відмінного від гегелівської філософії. Остання не давала змоги пояснити боротьбу пролетаріату з буржуазією. «Виведення революційного ядра гегелівської філософії, діалектики, за межі цієї філософії може бути показане тільки через боротьбу класів. Тільки розкриття історичної ролі пролетаріату може з'ясувати нам значення поставленого Енгельсом питання про кінець філософії в старому розумінні. А це з'ясування історичної ролі пролетаріату може бути досягнуте тільки на основі аналізу капіталістичного способу виробництва в тій формі, в якій його дав Маркс»¹⁴. Звідси, зазначає автор, зрозуміло, чому «не зміг врятувати гегелівську діалектику» Л. Фейербах. Він «так і не піднявся вище буржуазного демократизму, не піднявся до політичних уявлень пролетаріату, не пішов далі ліберальних мрій про революцію і про людину взагалі»¹⁵.

⁹ Гофман Ф. Фейербах як філософський попередник Маркса // Прапор марксизму.— 1929.— № 6.— С. 36.

¹⁰ Там же.— С. 37.

¹¹ Там же.— С. 38.

¹² Там же.— С. 37.

¹³ Дувальчук М. Маркс як революціонер-ідеолог пролетаріату // Прапор марксизму-ленізму.— 1933.— № 1.— С. 32.

¹⁴ Розанов Ан. Енгельс і питання теорії пізнання Л. Фейербаха // Під марксистсько-ленінським прапором.— 1935.— № 4.— С. 75.

¹⁵ Там же.— С. 76.

Підкреслюючи величезну заслугу Л. Фейербаха в історії матеріалізму, зокрема в розробці ним проблем гносеології, Ан. Розанов одночасно вказує на те, що питання про матеріалістичне розуміння історії ним не було навіть поставлене. Розуміючи необхідність перебудови філософії, Л. Фейербах не зміг, однак, застосувати діалектику до теорії пізнання, оскільки «послідовна теорія відображення може бути розроблена тільки діалектичним матеріалізмом, бо вона заснована на матеріалістичному розумінні історії і, отже, припускає пристосування діалектики до історії суспільства. Звідси ясно, що дальший розвиток філософського матеріалізму Марксом зовсім не говорить про яке-небудь просте перенесення ним у свій світогляд гносеологічних принципів Фейербаха. У руках Маркса гносеологія стала історичною наукою і проблеми, поставлені ще Фейербахом, набули іншого змісту»¹⁶. Згідно з діалектичним матеріалізмом, розкрити закон розвитку пізнання — отже, дати теорію історичного поглиблення людської думки в суть речей. З другого боку, марксизм вперше довів, що розвиток суспільної свідомості нерозривно пов'язаний з розвитком матеріального виробництва, а значить «історія людської думки, що має в своїй основі історію практичної діяльності людини, може бути зрозуміла тільки як елемент революційно-практичної діяльності людини, практики»¹⁷.

Стаття Розанова була спробою з'ясувати методологічну специфіку марксистської філософії. Ця тема в журналі «Прапор марксизму-ленінізму» найповніше подана в публікаціях А. Сараджєва. Так, у статті «Ф. Енгельс і матеріалістична діалектика як філософська наука» він доводить, що замість абстрактної, метафізичної теорії відображення Л. Фейербаха К. Маркс і Ф. Енгельс створили матеріалістичне вчення про людську історію. Якщо матеріалізм XVIII ст. розв'язує питання про співвідношення мислення і буття, стверджуючи, що зміст всякого мислення і знання походить від почуттєвого досвіду, то в німецькій ідеалістичній філософії (зокрема, у гегелівській) це питання зводиться до проблеми тотожності мислення і буття. Матеріалістична ж діалектика, як теорія пізнання, з самого початку стала на шлях історичного розгляду розвитку людського пізнання¹⁸. Вирішальний крок, який мали зробити К. Маркс і Ф. Енгельс для подолання недоліків попередньої філософії, полягає не в простому переході від ідеалізму до матеріалізму, а в переході від ідеалізму до діалектичного матеріалізму. Цей крок історично був зумовлений виходом на історичну арену пролетаріату, а «рух Маркса і Енгельса від ідеалізму до матеріалізму мав своїм особливим виявом розвиток їх поглядів від гегелівської ідеї загальної самосвідомості до ідеї класової самосвідомості пролетаріату, до ідеї боротьби за диктатуру пролетаріату і за соціалізм»¹⁹.

Як бачимо, філософи республіки у своїх публікаціях на сторінках журналу «Прапор марксизму-ленінізму» переконливо доводили, що діалектика, вирвана з містичної філософії Гегеля, одержала життєву силу саме в марксизмі, коли вона стала вираженням боротьби пролетаріату проти буржуазії, а соціалізм перетворився з утопії в науку, коли він став виявом самосвідомості робітничого класу. В журналі загалом правильно висвітлювалися процес формування, світоглядна та методологічна специфіка марксистської філософії. Його публікації відіграли помітну роль у розв'язанні одного з найважливіших завдань, які стояли перед філософською наукою країни, в тому числі і Радянської України, в перехідний від капіталізму до соціалізму

¹⁶ Там же.— С. 78.

¹⁷ Там же.— С. 82.

¹⁸ Див.: Сараджєв А. Ф. Енгельс і матеріалістична діалектика як філософська наука // Там же.— С. 37.

¹⁹ Там же.— № 6.— С. 74; див. також: с. 77.

му період,— завдання оволодіння філософською спадщиною К. Маркса і Ф. Енгельса.

Другою не менш важливою проблемою, яка проходить майже через усі публікації журналу, була проблема ленінського етапу в історії діалектичного і історичного матеріалізму. Йшлося насамперед про саму правомірність такої постановки питання, адже в 20-ті роки в радянській філософській літературі поширився механістичний ухил, носії якого не визнавали філософію окремою наукою, намагалися підмінити діалектичний матеріалізм висновками окремих наук. Такий підхід взагалі знімав питання про будь-який розвиток філософії марксизму. Поряд з цим А. Деборін і його послідовники, переоцінюючи роль Г. В. Плеханова в розробці проблем марксистської філософії, недооцінювали значення ленінської філософської спадщини. Іноді вони навіть проголошували В. І. Леніна лише «практиком», простим учнем «теоретика» Г. В. Плеханова, праці якого — це, мовляв, і є класичний зразок творчого розвитку діалектичного матеріалізму²⁰.

Зрозуміло, що аргументована критика подібних поглядів потребувала ґрунтовного аналізу внеску В. І. Леніна саме в теорію діалектичного і історичного матеріалізму. Уже в першому номері розгляданого нами журналу було вміщено статтю С. Семковського «Що вніс Ленін в матеріалізм», де автор, аналізуючи працю «Матеріалізм і емпіріокритицизм», підкреслював, що «як у науці про державу та диктатуру пролетаріату Ленін відродив справжню теорію Маркса і Енгельса, так і в філософії в деяких відношеннях він висунув якраз те, що визначало найбільшу особливість діалектичного матеріалізму основоположників марксизму»²¹.

Серед публікацій журналу, присвячених цій темі, насамперед назвемо статті М. О. Скрипника і О. Г. Шліхтера, оскільки в них найчіткіше визначалася специфіка ленінського етапу в історії марксизму. Причому М. О. Скрипник, як доведено сучасною історико-філософською наукою²², одним із перших у країні загалом правильно і досить ґрунтовно розкрив сутність цього етапу. Він характеризував В. І. Леніна як мислителя нового типу, для якого теорія і практика, філософія і політика перебувають у нерозривному зв'язку і в діяльності якого «скупчилися до одного його практична діяльність та його наукова діяльність»²³.

У нерозривному зв'язку теорії з практикою вбачав сутність ленінського етапу і О. Г. Шліхтер. Він доводив, що саме В. І. Ленін в нових історичних умовах далі розвинув учення К. Маркса і Ф. Енгельса, захистив його принципи в боротьбі з російським і міжнародним опортунізмом. «Ленін далі розвиває і підіймає на новий, вищий ступінь Марксову аналізу капіталізму в умовах нової доби, нового, останнього етапу розвитку капіталізму. Він дає філософську, діалектико-матеріалістично обґрунтовану аналізу імперіалізму, показуючи, що імперіалізм виріс як розвинення і пряме продовження основних властивостей капіталізму; він показує при цьому, як деякі з цих властивостей починають перетворюватися у свою протилежність. Він з усією повнотою і в усіх зв'язках викриває те нове, що характеризує імперіалістичний етап у розвитку капіталізму»²⁴, — писав Шліхтер.

²⁰ Див.: Горський В. С. Спадщина Г. В. Плеханова в історико-філософських дослідженнях в Українській РСР // Філософія на Україні періоду будівництва соціалізму. — С. 164—176.

²¹ Семковський С. Ю. Що вніс Ленін в матеріалізм // Прапор марксизму. — 1927. — № 1. — С. 48—49.

²² Див.: Головаха І. П. Пропаганда й розробка на Україні ідейної спадщини основоположників марксизму-ленінізму в галузі діалектичного матеріалізму // Філософія на Україні періоду будівництва соціалізму. — С. 38—40.

²³ Скрипник М. Ленін як учений // Прапор марксизму. — 1928. — № 3. — С. 22.

²⁴ Шліхтер О. Г. Карл Маркс // Прапор марксизму-ленінізму. — 1933. — № 1. — С. 13.

Особливе значення для збагачення марксистської теорії, зазначає далі він, мав відкритий В. І. Леніним закон нерівномірності розвитку капіталістичних країн на стадії імперіалізму. Ленінський аналіз імперіалізму дав змогу розвинути марксистську теорію соціалістичної революції, зокрема обґрунтувати висновок про можливість перемоги соціалізму в одній країні. Це ж стосується і вчення про революційну роль пролетаріату, про партію як вищу форму організації робітничого класу, без якої не можуть втілитися в життя принципи наукового соціалізму. Отже, робить висновок О. Г. Шліхтер, В. І. Ленін розробляв проблематику матеріалістичної діалектики як теоретичної основи марксизму, економічного вчення К. Маркса, вчення про пролетарську революцію і диктатуру пролетаріату. В кожному з цих питань він сказав нове слово.

У статтях філософів республіки аналізувався внесок В. І. Леніна в розробку проблем діалектичного й історичного матеріалізму. Серед таких публікацій журналу виділимо статті Т. Степового «Гегель і Ленін» (1929, № 3), Й. Вайсберга «Ленін як діалектик» (1929, № 3), О. Васильєвої «Конспект Леніна «Логіки» Гегеля як зразок діалектичної критики» (1929, № 4), М. Логвина «До питання про ленінський етап розвитку діалектичного матеріалізму» (1932, № 2/3), А. Сараджєва «Матеріалізм і емпіріокритицизм» та питання про збіжність теорії пізнання, логіки і діалектики» (1934, № 2/3) і «Про деякі питання теорії пізнання» (1935, № 2), М. Шовкопляса «Матеріалізм і емпіріокритицизм» Леніна і деякі питання матеріалістичного розуміння історії» (1935, № 5). Тут ми знаходимо обґрунтування історичного підходу до розгляду ленінського етапу як закономірного шабля в розвитку марксистської філософії, «необхідності досліджувати ленінський етап у світлі марксистського вчення про єдність теорії і практики, філософії і політики, у світлі взаємозв'язку всіх складових частин марксизму при вирішальній ролі діалектики»²⁵.

Такий підхід дав можливість обґрунтувати ідею про закономірний характер висунення в певний період на перший план тих чи інших сторін марксистської теорії. Аналізуючи історію появи книги В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм», А. Сараджєв показує, що в перші десятиріччя поширення марксизму в Росії головна увага приділялась питанню про застосування до російської дійсності економічного вчення К. Маркса. Під час революції 1905 р. в центрі уваги були питання політичного характеру, насамперед — тактики революційної боротьби. Після поразки революції — питання власне філософії марксизму. Водночас підкреслюється, що всі ці питання завжди висувалися у зв'язку з головним питанням марксизму — з'ясуванням всевітньо-історичної ролі пролетаріату²⁶.

Після поразки революції 1905 р. ревізіоністи різних мастей прагнули обмежити марксизм тільки матеріалістичним розумінням історії, довести, що він не має своєї теорії пізнання. Певна частина російської інтелігенції заговорила про «зміну віх», захопилася містицизмом та ін. З особливою силою в цей час постало питання про самі основи марксизму. Маси, які брали участь у революції, зазначає А. Сараджєв, «повинні були самі в цей період зробити «переоцінку всіх цінностей», тобто працювати над основними проблемами марксизму, переварити азбуку марксизму, теорію марксизму»²⁷. Дослідження в «Матеріалізмі і емпіріокритицизмі», здавалося б, досить абстрактних проблем теорії пізнання зумовлювалось реальними потребами класової боротьби пролетаріату в конкретних історичних умо-

²⁵ Див., напр.: Логвин М. До питання про ленінський етап розвитку діалектичного матеріалізму // Прапор марксизму-ленінізму. — 1932. — № 2/3. — С. 166, 159.

²⁶ Див.: Сараджєв А. Про деякі питання теорії пізнання // Під марксистсько-ленінським прапором. — 1935. — № 2. — С. 82.

²⁷ Там же. — С. 83.

вах. «Питання про те, що теорія пізнання марксизму збігається з діалектикою і логікою, що іншої особливої логіки, іншої особливої теорії пізнання марксизм не потребує,— писав А. Сараджев,— це питання, будучи абстрактним саме по собі, мало політичне значення і повинно було висунутися після революції 1905 р., бо воно було по тих ворогах, які намагалися, під виглядом «доповнення», «покращення» і «поглиблення» марксизму, ревізувати самі основи його, як це робили в роки реакції махісти»²⁸.

Заслуга В. І. Леніна полягала не лише в захисті марксизму від махізму, неокантіанства і т. ін., а й у дальшому розвитку марксистської гносеології. Заперечення наявності у марксизмі теорії пізнання по суті означало повернення до ідеалістичного відриву пізнання від дійсності. В. І. Ленін довів, що саме марксистська філософія відкрила матеріальну основу єдності мислення і буття, а діалектику перетворила в загальну теорію розвитку об'єктивної дійсності і людського мислення. Оцінюючи заслуги В. І. Леніна в розвитку діалектичного матеріалізму, А. Сараджев особливо виділяє ту ленінську думку, що продовження справи К. Маркса полягає в діалектичній, логічній обробці історії людського пізнання, історії техніки, і робить висновок, що «всі питання пізнання розв'язуються Леніним на історичному ґрунті, і історизм уже заключений в залежності свідомості від матерії. Свідомість виникає історично в матерії»²⁹.

Такі ж висновки з аналізу «Матеріалізму і емпіріокритицизму» робив і М. Шовкопляс. При цьому він підкреслював, що В. І. Ленін у своїй праці першочергову увагу звертає на захист матеріалізму «знизу», викриваючи спроби реакційної буржуазної філософії під виглядом матеріалізму протягнути ідеалізм у теорію пізнання. Автор статті доводить, що, аналізуючи ідейно-теоретичні основи емпіріокритицизму, В. І. Ленін розкриває його гносеологічне коріння, показує за гносеологічною схоластикою емпіріокритицизму боротьбу партій у філософії, боротьбу матеріалізму і ідеалізму³⁰.

Питання про специфічні риси діалектичного методу В. І. Леніна порушується і в статті Й. Вайсберга «Ленін як діалектик». Автор вбачає оригінальність ленінської позиції у спрямуванні діалектичного методу на аналіз реальної діяльності, адже саму діалектику аж ніяк не можна тлумачити як всеосяжну, закінчену формулу для цілкового і вичерпного пізнання дійсності, інакше вона переходить у свою протилежність, яка характеризується абсолютизацією звичних готових схем і шаблонів та ігноруванням своєрідності конкретних явищ. Разом з тим, продовжує автор, В. І. Ленін не забував і про «протилежний ухил, що траплявся тоді, коли надто ретельні «діалектики» відмовлялися від усяких схем взагалі, тобто від усякої закономірності і скочувалися таким чином до релятивізму»³¹.

У публікаціях журналу «Прапор марксизму-ленінізму», як свідчать розглянуті статті, було переконливо доведено, що головна особливість творчого методу В. І. Леніна полягала у нерозривній єдності теорії і практики, конкретності аналізу, виявленні суперечностей в конкретній дійсності, у рішучому обстоюванні неприпустимості розгляду окремих явищ життя поза їх взаємозв'язками з іншими явищами. Як зазначав О. Попов, дослідження дійсності «являє собою логічне і для марксиста неминуче завершення всякої абстракції, що ніколи не залишається сама собі метою і має максимальну рацію, власне як метод при вивченні конкретного життєвого матеріалу»³².

²⁸ Там же.— С. 85.

²⁹ Там же.— С. 89.

³⁰ Див.: Шовкопляс М. «Матеріалізм і емпіріокритицизм» Леніна і деякі питання матеріалістичного розуміння історії // Там же.— № 5.— С. 106—108.

³¹ Вайсберг Й. Ленін як діалектик // Прапор марксизму.—1929.—№ 3.—С. 22.

³² Попов О. Дослідні шляхи Ленінової мислі // Там же.— С. 50.

Дослідження ленінської філософської спадщини особливо активізувалися після публікації в 1929—1930 рр. у IX і XII Ленінських збірниках «Філософських зошитів». Ряд змістовних статей було вміщено і на сторінках журналу «Прапор марксизму-ленізму». В них основна увага приділялася розгляді діалектики В. І. Леніна в її співвідношенні з діалектикою Гегеля.

Не маючи змоги розглянути всі публікації, де аналізувалося ставлення В. І. Леніна до філософії Гегеля, спинимося на статті Т. Степового «Гегель і Ленін», оскільки в ній, на наш погляд, найповніше відображена позиція філософів Радянської України з даного питання.

Т. Степовий виступає проти спроб довести, нібито діалектика Гегеля була успадкована діалектичним матеріалізмом у незмінному вигляді. Такий підхід, як показує автор статті, не має під собою ґрунту, бо не можна змінити систему, не змінюючи одночасно метод. Система Гегеля так тісно пов'язана з методом, що перетворення її на свою протилежність — матеріалізм — з необхідністю тягне за собою і перетворення діалектики з ідеалістичної на матеріалістичну. Логіка Гегеля поза матеріалізмом, підкреслює Т. Степовий, не була «алгеброю революції». Її слід було переробити з позицій теорії пізнання діалектичного матеріалізму. «Коли єдність протилежних взаємовиключаючих понять визначала себе як єдність протилежних взаємовиключаючих процесів об'єктивних, як об'єктивна суперечність, — писав Т. Степовий, — лише тоді логіка діалектична ставала революційною, бо вона ставала матеріалістичною. Лише тоді, коли усвідомлено було, завдяки теорії пізнання діалектичного матеріалізму, що рух ідей відбиває собою рух речей, можна було зробити з Гегелевої діалектики революційні висновки»³³. Якщо, скажімо, для ідеалістів єдність протилежностей є завжди їх тотожність, то для діалектичного матеріалізму єдність протилежностей не завжди тотожність, хоч він і не відкидає розуміння єдності протилежностей як тотожності. Але діалектичний матеріалізм не зупиняється на цій стадії, а доводить розуміння єдності протилежностей до їх боротьби. Відправним пунктом як у Гегеля, так і у В. І. Леніна, зазначає Т. Степовий, є тотожність внутрішніх протилежностей, але далі ми маємо вже розбіжність: «Гегель визнавав ідеальну боротьбу взаємовиключаючих понять, що спокійно собі уживалися (тотожність протилежностей) в одному об'єкті, в той час як Ленін, матеріалізуючи цю боротьбу, приходять до визнання взаємовиключаючих процесів, тобто вже не до тотожності, а єдності реальних протилежностей, до суперечності не в понятті, а в дійсності»³⁴.

Т. Степовий особливо наголошує на ленінській думці про необхідність матеріалістичного прочитання Гегеля. В статті доводиться, що В. І. Ленін не просто відкинув філософію Гегеля, а зберіг найбільш цінне в ній — діалектику. Причому «з ідеалістичної системи Ленін намагався видобути матеріалістичну діалектику, тобто не просто взяти діалектику Гегеля, як вона є — в ідеалістичному її вигляді, а повернути її, матеріалізувати»³⁵, що означало поставити логіку Гегеля на ґрунт теорії пізнання діалектичного матеріалізму.

Розробляючи проблему ленінського етапу в історії діалектичного і історичного матеріалізму, філософи Радянської України в своїх дослідженнях, в тому числі і на сторінках журналу «Прапор марксизму-ленізму», переконливо довели, що саме з ім'ям В. І. Леніна пов'язаний дальший розвиток марксизму, бо лише він в нових історичних умовах зумів наповнити новим змістом всі складові частини вчення К. Маркса і Ф. Енгельса. В галузі діалектичного матеріалізму основну заслугу В. І. Леніна вони вбачали в ґрунтовній розробці на-

³³ Степовий Т. Гегель і Ленін // Там же. — С. 11.

³⁴ Там же. — С. 13.

³⁵ Там же. — С. 6.

самперед діалектики як логіки і теорії пізнання, і цілком природно, що цим питанням приділялось найбільше уваги у дослідженні проблем, пов'язаних з визначенням специфіки ленінського етапу в історії марксистської філософії. І тут не можна не погодитися, що «усвідомлення ленінізму як вищого етапу творчого розвитку марксизму є чи не найзначніше досягнення тогочасної історико-філософської науки»³⁶. Чималі заслуги в цьому належать і журналові «Прапор марксизму-ленінізму».

Даючи загальну оцінку діяльності журналу, можна без перебільшення сказати, що його видання було помітним явищем у філософському житті республіки. Будучи першим таким виданням у республіці, він багато зробив для формування філософських кадрів Радянської України, вироблення у них професіоналізму, філософської культури, спрямування їх на розробку найактуальніших світоглядно-методологічних проблем, пов'язаних з осмисленням реальної практики соціалістичного будівництва в нашій країні.

* * *

В статье освещаются некоторые проблемы истории утверждения марксистско-ленинской философии на Советской Украине. Центральное место в исследованиях и дискуссиях 20—30-х годов занимали проблемы, связанные с выяснением сущности и исторического места философии марксизма, осмыслением ленинского этапа в развитии диалектического и исторического материализма. Эти вопросы раскрываются на основе анализа публикаций журнала «Прапор марксизму» — первого на Украине собственно философского периодического издания, внесшего заметный вклад в разработку марксистско-ленинской теории, в защиту ее от оппортунизма и ревизионизма, в формирование философских кадров республики.

³⁶ Горський В. С. Спадщина Г. В. Плеханова в історико-філософських дослідженнях в Українській РСР. — С. 167.

В 1987 РОЦІ ВИЙШЛИ В СВІТ НОВІ КНИГИ:

РЕАЛЬНЫЙ СОЦИАЛИЗМ: СТАНОВЛЕНИЕ НОВОГО ТИПА ЦИВИЛИЗАЦИИ. — Киев: Политиздат Украины.

В. Ф. Панібудьласка. ЛЕНІНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА В ДП. — К.: Політвидав України.

XXVII з'їзд КПРС **і актуальні питання філософських наук**

ВРАЖЕННЯ І НОТАТКИ

Ю. Д. Прилюк

ПЕРША «АНТИБЮРОКРАТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ»

Про те, що має бути ця конференція, я дізнався випадково. Гор-таючи «Звідний план заходів ФТ СРСР на 1987 р.», який нарешті, чи то в лютому, чи в березні, надійшов до редакції, надивав: «№ 51. Бюрократизм як соціальне явище (теоретико-системний аналіз) — Оде-са, травень». Пізніше, після кількох дзвінків до Одеси, з'ясував: кон-ференція (тоді її вже переіменували на семінар), відбудеться 22—23 травня; назва її (чи його?) теж дещо змінилась («Бюрократизм як соціальне явище і методи боротьби з ним»); здійснює цю акцію Оде-ське відділення ФТ, яке й вирішило перевести конференцію в ранг се-мінару, бо так простіше обминути різного роду бюрократичні погод-ження й дозволи, однак «кілька учених з Москви та інших міст усе ж будуть запрошені». Що ж, перший практичний «метод боротьби» з бю-рократизмом — назвемо його «методом антибюрократичних хитро-щів» — був апробований організаторами конференції (називатиму цю зустріч так і надалі, бо фактично це була все ж таки конференція, а її маскуванню під семінар — вимушене) ще до її початку.

Тепер щодо назви. Її спрямованість і метаморфози * можна було б пояснити по-різному, в тому числі і вже традиційним тяжінням оде-ських філософів до системного аналізу. Однак я схильний до іншого пояснення. Це передусім була перша в СРСР конференція з зазна-ченої проблеми **, і саме цим, в кінцевому підсумку, спричинені і ва-ріації її теми, і спосіб її організації, і демократична, часом «мітингова» атмосфера, яка панувала в «горіховій вітальні» Одеського Будинку вче-них і об'єднала економістів і філософів, соціологів, юристів і психоло-гів, спеціалістів з фізико-математичних і технічних наук, пенсіонерів та студентів. З тих же причин редакція вирішила відвести звітowi про цю конференцію так багато місця. Він друкуватиметься в чотирьох номерах журналу відповідно до таких смислових блоків: бюрократизм у класово-антагоністичному суспільстві; бюрократизм як соціальне явище за умов соціалізму; програма наукового дослідження бюрократизму.

ПРИЛЮК Юрій Дмитрович — кандидат філософських наук, провідний науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР, заступник головного редактора журналу «Філософська думка». Працює над питаннями методології соціального пізнання, над проблематикою спілкування.

* Уже в ході конференції її назва трансформувалась так: «Бюрократизм як со-ціальне явище: методи аналізу і способи подолання». Під цією назвою вона й фігуру-вала в нашій «Хроніці наукового життя» (див.: Філософ. думка. — 1987.—№ 4. — С. 26). Нарешті, повсякденне спілкування з організаторами й учасниками до, під час і після конференції стихійно відфільтрувало з цієї назви її суть — «антибюрократична кон-ференція». Ця її квінтесенція і винесена в заголовок.

** Я намагався перевірити це твердження і в київських, і в московських інстанціях, але даних, які б його заперечили, так і не знайшлося — ні в пам'яті комп'ютерів, ні в пам'яті людей. Отож, гадаю, можна прийняти на віру, що конференція в Одесі справді була першою (принаймні за повоєнний час).

Нарешті, саме новизною теми і її граничною наболілістю слід пояснити і, так би мовити, науково-практичний характер конференції, поєднання у виступах раціонального й емоціонального начал, теоретичного й публіцистичного підходів, а також ту зливу запитань, реплік, доповнень, під якою (незважаючи на спроби головного — професора **А. І. Уйо-мова** — хоча б якось її зрегулювати) опинявся практично кожен доповідач. Ця злива спричинялася загалом двома факторами. Науковим інтересом до проблеми, яка давно вже не те що назріла, а й перезріла, але яку наші суспільствознавці довго не мали змоги вивчати. І громадянським пафосом очікувань аудиторії, котра будь-яке твердження промовця тут же перевіряла не лише на істинність і доказовість, а й на правдивість і щирість, на застосовність у теоретичних розробках і на практиці, тобто передусім — у власному житті.

Такий атмосфері певною мірою сприяв і задум організаторів конференції: надати їй вигляду суду над бюрократизмом. Роль прокурорів, зрозуміло, взяли на себе промовці; роль «адвоката диявола» була доручена **О. В. Живицькому** (канд. екон. наук, ст. наук. співр. Одеського відділення Інституту економіки АН УРСР); суддями стали усі учасники конференції.

Нарешті, ще про одну інновацію. Усі ми співіснували і співіснуємо з бюрократами, то чи ж маємо ми моральне право на повне відокремлення себе від явища бюрократизму — хоч би й для його критичного аналізу? Щоб розв'язати цю моральнісну проблему, потрібен, вважали організатори конференції, певний ритуал саморефлексії, усвідомлення кожним власної причетності до підтримання чи послаблення бюрократизму. Для цього учасникам конференції була запропонована анкета. В ній, крім іншого, було й таке: «Наведіть приклади вияву бюрократизму з Вашої практики, причому вкажіть випадки, коли Ви були: а) жертвою бюрократизму; б) носієм бюрократизму».

Показово, що дев'ять десятих респондентів залічили себе до «жертв бюрократизму». З одного боку, це засвідчує ідейну і моральну спрямованість поглядів і експектацій аудиторії, її войовничу настроєність. З другого, — дозволю собі зазначити, — явно недостатню для респондентів (а вони, гадаю, достатньо відображають настрої нашої широкої громадськості) міру саморефлексії щодо бюрократизму. Ми всі часом так дружнo атакуємо бюрократів, що мимоволі спадає на думку — а де ж об'єкт наших гнівних звинувачень? Якщо більшість населення вважає себе їх противниками, або принаймні людьми, непричетними до бюрократизму, то з жалюгідною купкою «справді бюрократів», яких би кінець кінцем вдалося виявити, така громада справилася б швидко, а сама проблема просто не виникла б як суспільна! Якщо ж вона все-таки виникла як така, якщо до цього явища так чи інакше причетні десятки мільйонів людей (а теоретично цього, здається, ніхто не став заперечувати), то для подолання бюрократизму треба хоча б усвідомити кожному міру своєї причетності до нього і своєї відповідальності за успіх боротьби з ним. Тут на всіх суспільствознавців чекає ще величезна пропагандистська робота.

Однак, перш ніж братися за неї, треба усвідомити і ситуацію, і проблему на рівні теорії, перекласти громадянський пафос і інстинктивне відчуття соціальної справедливості на мову науки. А це, з'ясується, далеко не проста справа, і численні запитання й дискусії, що виникали на конференції, це підтвердили.

Магнітна плівка зберегла запитання і відповіді, репліки й суперечки; доповідачі надіслали до редакції тексти виступів (котрі, щоправда, часом досить відмінні від їхніх промов). Поєднуючи цей, так би мовити, «живий ефір» із текстами, а також додаючи ті думки, враження і оцінки, які виникали в мене під час обговорення, я й спробую відновити на сторінках журналу атмосферу конференції, розповісти про хід обговорення поставлених проблем, про нові питання, які виникали під

час цього обговорення; нарешті, познайомити читачів з тими науковцями, які вже спробували проаналізувати бюрократизм як соціальне явище.

Останнє завдання нині, на фактично початковому етапі наукового вивчення проблеми бюрократизму, є чи не найважливішим. Наукової літератури з зазначеного питання майже немає (крім хіба що кількох кандидатських текстологічно-коментаторського типу — «К. Маркс про...», «В. І. Ленін про...» та небагатьох статей, у яких бюрократизм розглядають переважно у зв'язку з конформізмом, волюнтаризмом та ін. явищами, взятими, однак, здебільшого як вияви життєдіяльності буржуазного суспільства). Дев'ять десятих посилань на сучасну літературу, до яких вдавалися промовці в Одесі, стосувалися художніх і публіцистичних творів, надрукованих протягом 1986—1987 рр. у періодиці, а також відомого вступу до збірки газетних статей, написаного І. В. Бестужевим-Ладою (див.: Самый худший внутренний враг.— М., 1987.— С. 4—21) і не менш відомої статті Г. Х. Полова з приводу роману Олександра Бека «Нове призначення» (див.: Наука и жизнь.— 1987.— № 4.— С. 54—65)*. Отож, якщо ми справді беремося за вивчення бюрократизму як суспільного феномена, треба подбати передусім про формування відповідного співтовариства науковців — того «невидимого коледжу» спеціалістів, у межах якого звичайно встановлюються внутрішньонаукові комунікації, апробуються нові методи, даються взаємні оцінки тощо. Для цього якраз і треба уточнити наявну (але неявну ще) дислокацію наукових сил, хоча б заочно познайомити одного з одним тих, хто цікавиться (чи зацікавиться) цією проблемою. Більшість промовців в Одесі заявила про намір і надалі продовжувати аналіз проблем бюрократизму**.

На конференції ж дана проблема розглядалася (хоча і з неоднаковим успіхом) у таких аспектах: 1) сутність бюрократизму як соціального явища; 2) причини бюрократизму; 3) його теоретико-системний аналіз; 4) співвідношення понять «бюрократизм» і «управління»; 5) небюрократичні системи управління; 6) методи і практичні шляхи боротьби з бюрократизмом в соціалістичному суспільстві в умовах перебудови; 7) чи можлива «прогресивна бюрократія»?

Незважаючи на відому любов філософів до дефініцій, відразу ж було вирішено не прагнути до них як до самоцілі, а якнайрізномісніше окреслити саме явище, щоб виділити в ньому типове, головні його компоненти і таким чином «добратися» до його сутності.

Б. В. Плесьський (канд. філос. наук, доц. Одеського сільськогосподарського інституту). Філософія бюрократизму.

Ефективна боротьба з бюрократизмом потребує виявлення всього комплексу об'єктивних і суб'єктивних умов, що породжують це соціальне явище. Хоча вже і побачили світ перші наукові й публіцистичні публікації, в яких аналізуються соціальні, економічні і психологічні корені бюрократизму, проте все ще не вивчено його світоглядні підвалини, не розроблено і методологічні принципи його вивчення. Їх найчастіше намагаються підмінити аналізом етичних принципів або «моралі бюрократів». Внаслідок цього, зокрема, досить поширилися уявлення про те, що у бюрократії є тільки своя мораль, але немає своєї ідеології або філософії. Суть бюрократичного світогляду зводиться через це до таких власне психологічних рис, як

* До речі, редакція з вдячністю надрукувала б бібліографію тих публікацій, в яких аналізуються явище бюрократизму, якби хотів із наших читачів узяти на себе місію її скласти. Наші пошуки такого автора поки що не дали успіху; звертаємось безпосередньо до всіх наших читачів.

** Це — В. Ю. Жариков, О. В. Живницький, А. Д. Крислов, О. Г. Мучник, С. В. Нікольський, Е. В. Родіонов, М. П. Савусін, А. І. Уйомов, В. Д. Цимбалюк, а також автор цих заміток. До речі, задля спільної справи ми могли б продовжити цей список — отож, якщо хтось із наших читачів всерйоз зацікавиться проблемою бюрократизму, просимо повідомити редакції свої персональні дані, адресу, а також обраний аспект проблеми.

егоїзм, кар'єризм, пристосовництво, властолюбство та ін. Зрозуміло, що й боротьба з бюрократизмом в такому разі зміщується в сферу моралі, а головним її засобом стає моральне виховання особистості керівника або службовця.

Та чи правомірне таке обмеження? А хіба не можна з самої практики експлікувати філософсько-світоглядні підвалини, що визначають, наприклад, бюрократичні методи управління?

Результати деяких соціологічних досліджень, проведених як у нашій країні, так і за рубежом, дозволяють, на мій погляд, відповісти на це питання ствердно. І хоча дослідження здійснювалися в основному на рівні буденної свідомості, вони цілком дають змогу теоретично реконструювати вихідні принципи світогляду (або філософії) бюрократії. Сутність цього світогляду можна визначити як еклектичний синтез волюнтаризму і механістичного детермінізму.

На думку бюрократа, народне господарство, держава, суспільство — це системи, функціонування яких підпорядковується законам строгої детермінації. Такі закони сприймаються ним як в основному пізнанні — і як такі, що дозволяють здійснювати «строге управління» цими системами «зверху», тобто з блоку управління або з центру. Характерно, однак, що цілі або напрями розвитку системи визначаються за такого підходу «суб'єктом» управління досить довільно; визнається також можливість і дозволеність вольових (адміністративно-командних) методів управління. Весь процес управління державою або економікою уподібнюється при цьому до процесу управління автомобілем або кораблем, де шофер або капітан не тільки «вільні» у виборі напрямку руху, у визначенні певної швидкості, режиму роботи двигунів та інших підсистем керованої системи, але й можуть досить довільно змінювати структуру об'єкта і самої системи управління, переключуючи її «за волею начальства», з міркувань управлінського комфорту та за іншими мотивами.

Така філософія вбачає головною умову ефективного функціонування керованої системи лише в беззаперечному виконанні управлінських рішень на всіх рівнях, тільки в «порядку» і «дисципліні» роботі усіх «ланок, усіх «гвинтиків» системи. Отже, визнаючи наявність об'єктивних законів функціонування соціальних систем, бюрократ тлумачить ці закони як суто адміністративні, як механізми передачі команд «зверху донизу». Закони не розуміються як перешкоди для вольових рішень. Застой, кризи, провали, неминучі за бюрократичного управління, пояснюються або «недостатньою досконалістю» системи, або порушеннями «на місцях», а то й поганою ретрансляцією управлінських рішень, але ні в якому разі не власним порушенням об'єктивних законів, на яких ґрунтуються життєдіяльність і розвиток соціалістичного суспільства.

Звичайно, сучасний бюрократ визнає складність управління великими системами, якими є економіка, держава та ін. Але «подолання складності» він убачає в широкому застосуванні в управлінні комп'ютерної техніки, яка дозволяє, мовляв, точно розрахувати всі наслідки ухвалюваних рішень і строго контролювати їх виконання кожним елементом системи.

Безпосередній виконавець прийнятих рішень, людина, розглядається тут як пасивний об'єкт управління; її ініціатива і творчість сприймаються, звичайно, як небажаний елемент, як перешкода в «чітко побудованому» механізмі управління і функціонування.

Відповідно до цього світогляду бюрократ намагається вихолостити сутність здійснюваної в країні перебудови, звести її зміст тільки до боротьби за (неправильно витлумачені) «порядок і дисципліну», гальмує всі заходи, спрямовані на розширення самостійності низових ланок управління, на зміцнення соціалістичного самоврядування народу.

Отже, підсумуємо перші результати. Маємо такі риси і ознаки бюрократизму: редукція складної системи до простої; підміна статистичного типу організації — динамічним, багатофакторної суспільної детермінації — строго ієрархізованою і жорстко регламентованою; невміння і небажання враховувати природну здатність соціалістичного суспільства до самоорганізації, народу — до самоуправління; у світогляді — еклектична суміш волюнтаризму з механістичним детермінізмом у поєднанні з егоїстичною, антигромадською психологією.

У доповіді Б. В. Плесьського наведено численні дані, а серед них і статистичні, котрі засвідчують, як дорого коштує бюрократизм нашому народному господарству, всьому суспільству. Згадую про ці промовисті штрихи до портрета «підсудного» — бюрократизму, щоб у читача не створилося враження, нібито на конференції йшлося лише про системи й абстракції. Навпаки, практично кожен промовець додавав нові цифри і факти, причому іноді, як на мене, це мало навіть дещо кумедний вигляд — коли, скажімо, поряд із теоретико-системною термінологією, з-посеред алгоритмів, структур, декомпозицій, параметрів, гіперболічних розподілів та ін. проривався раптом, як зойк душі, гнівно-публіцистичний абзац із прямим звинуваченням тих чи тих (особливо — місцевих) бюрократів. Але аудиторія не зважала на такий перепад стилів, а співучасливо ставилась до кожної нової історії «з власного досвіду». Зрештою, це правильно і з наукового боку, бо ж жодна теоретична розробка ніде й ніколи не здійснювалась тільки суто теоретичними засобами. Теорія взагалі не може народитися без емоцій і живої емпірії, без особистих смаків і суб'єктивних очікувань, без віри й надії. А прагнення «методологічної чистоти» процесу її народження, котре саме вивідне з цілком розумною вимогою методологічної обґрунтованості наслідку цього процесу — може, це теж вияв відомчого підходу, звички бюрократизованого наукового мислення?

Ось простий приклад взаємозв'язку практики з теорією. Засилля «управлінських паперів» тісно пов'язане з добре відомою бюрократичною «грою в цифри», за правилами якої ефективність управління отожднюється з точністю кількісних даних, хай навіть таких, що взяті хтось звідки. Та хіба в принципі можна описати людську діяльність — і тим більше управляти нею! — з допомогою лише кількісних методів? Ясно, що ні, що це і теоретично хибно і практично шкідливо. Однак звідки ж тоді взялися численні методики такого опису? На яких методологічних засадах вони ґрунтуються? Куди сягає світоглядне коріння такого — навіть не технократичного, а бухгалтерського — підходу до управління суспільством, живими людьми?

Іржі Луксик (ст. викладач кафедри марксистсько-ленінської філософії Карлового університету в Празі, аспірант кафедри філософії природничих факультетів Одеського держуніверситету). Бюрократія і кількісний підхід.

Згідно з традиційним квантитативізмом (історичним джерелом якого є механіцизм), якісне визначення дійсності плуначиться як поверхове, суб'єктивне. На противагу цьому кількісне визначення пов'язується з «самою сутністю» справи, з «об'єктивними», від суб'єкта «не залежними» фактами.

Ця «науково обґрунтована» ілюзія дає можливість багатьом людям, які займаються управлінням або тією чи іншою громадською діяльністю, приховувати свої невдачі за допомогою або самих кількісних показників, або маніпуляції ними. Прагнення дати суто кількісне визначення творчої діяльності людини є найчастіше спробою замаскувати суб'єктивну сваволю в оцінюванні цієї діяльності, прикрити самоочевидністю цифр факт спрощення управління таким складним об'єктом, яким є конкретна людина.

Можна навести чимало прикладів такої бюрократичної інтерпретації людської діяльності. Але обмежусь тим, який близький усім нам. Це — оцінювання наукової роботи за кількістю публікацій, кількістю авторських аркушів, сторінок та ін. «Валовий підхід» — чи то до науки, чи то до промислового або аграрного виробництва — це спроба перенести вузьковідомче розуміння корисності праці на масштаби всього суспільства.

Отже (додамо до попередніх висновків), щоб досліджувати бюрократизм, треба, крім того, дізнатися, якою мірою у бюрократичній свідомості (а це, зазначимо, певною мірою масова й переважно буденна свідомість) втілились ідеї механіцистів. Скажімо, ще Декарт прирівнював живий організм до механічного автомату, Вольф визначав «світ як

машину»; механістично, з невиправданими редукціями розглядали реальні життєві проблеми Бюхнер і Фохт, Молешотт і Дюрінг, фундатори позитивістської соціології Конт і «органічної школи» — Спенсер. (Очевидно, не лишилися без сліду і спроби звести людську діяльність до кібернетичних схем, чим деякі наші суспільствознавці встигли побавитися у 60-х роках.)

Однак, якщо узяти вивчення праць цих та інших мислителів минулого як одну із передумов моделювання сучасної бюрократичної свідомості, то відразу ж постає кілька проблем. Передусім — першоджерела. Розпорошені по бібліотеках дореволюційні видання їхніх праць — це нині вже рідкість. За останні сімдесят років більшість їх не видавалась, внаслідок чого ми тепер майже не маємо змоги досконально вивчити вихідні передумови історичного становлення тих суспільних проблем (і досвід їх первісного теоретичного осмислення), коріння яких сягає на кілька століть вглиб. А вивчати конче потрібно — хоча б для того, щоб не повторювати помилок, допущених зазначеними мислителями. З другого боку, ще й тому, що й сам бюрократизм народився не в наш час і не за соціалізму, — його родовід сягає на цілі тисячоліття. Як пише І. В. Бестужев-Лада, «історикам вдалося знайти «бюрократів» практично в усіх державах усіх часів і народів, починаючи зі Стародавнього Шумера, Стародавнього Єгипту, Стародавнього Китаю, Стародавньої Індії, Стародавнього Риму, Стародавньої Греції і закінчуючи сучасними державами»¹. Ясна річ, щодо «стародавніх» на зазначену інформацію годі й сподіватися. А от щодо капіталістичної формації, яка є безпосереднім попередником соціалізму, така інформація вкрай необхідна. Однак чи багато маємо ми перекладених і виданих у нас праць зарубіжних економістів, юристів, філософів і соціологів, у яких дано критичний аналіз (хай навіть з ліберально-буржуазних позицій) бюрократизму і викладено досвід боротьби з ним буржуазної держави і громадськості (хай навіть і половинчатої, тим більше, що і наша боротьба тут теж не відзначається особливою ефективністю). Чому б спеціально не випустити у світ (якщо не повністю, то спеціально підібраними уривками) праці, скажімо, того ж Макса Вебера, де він аналізує бюрократизм як феномен капіталістичного ладу? А хіба зайвим було б докладно вивчити, скажімо, вже розроблені на Заході методики для об'єктивного діагностування виявів бюрократизму, психологічні тести для управлінців, дані про «технологію управління», з якої, незважаючи на всі її формаційні, класові та інші відмінності, можна було б спробувати вилучити зерна позитивного досвіду антибюрократичної боротьби? Адже якщо досліджуване явище суспільного життя має тривалу історію саме як негативне, то, за загальним правилом, і історія спроб його подолання буде анітрохи не меншою, ніж історія самого цього явища. То ж чи не простіше її вивчити, ніж заново «винаходити велосипед»?

Я написав «за загальним правилом», однак це правило щодо вивчення негативних суспільних явищ ще треба утвердити — принаймні такою ж мірою, якою воно діє щодо розгляду позитивних суспільних явищ. Справді, здається, вже всім зрозуміло, що надії списати існування негативних явищ у нашому житті на «пережитки минулого» не справилися, що сам цей підхід (заснований, до речі, на неправильному тлумаченні відомого висловлювання К. Маркса про «родимі плями старого суспільства») спричинений відривом теорії від практики, спробами забігання вперед, намаганням підмінити аналітичний підхід оцінним. Цю проблему було поставлено, зокрема, на засіданні за «Круглим столом», проведеному журналами «Коммунист», «Комунист України» і «Філософська думка»^{*}. Суть її можна викласти так: суспільствознавство

¹ Самый худший внутренний враг.—М., 1987.—С. 4.

^{*} Див.: Комунист України.—1987.—№ 4.—С. 58—59.

(на відміну від ідеології) повинне однаково зважено і беззастережно вивчати як позитивні, так і негативні суспільні явища, формувати й берегти традиції вивчення як перших, так і других, відмовляючись у процесі пошуку істини від помилок, не полишати, однак, їх у безвісті, а аналізувати знов і знов і так само прискіпливо, як і досягнення, бо для науки, як відомо, навіть негативний результат є позитивним.

Тут треба згадати й про те, що ми сьогодні практично дуже мало знаємо і про вітчизняний досвід розгляду бюрократизму і практичної боротьби з ним, причому, як це не дивно, про пореволюційний період (і суспільствознавчі праці 20—30-х років) поінформовані значно гірше, ніж, скажімо, про передреволюційний — хоча, до речі, і досвід антибюрократичної боротьби прогресивної вітчизняної інтелігенції, скажімо, XIX ст. теж заслуговує на більшу увагу. Не допомагають пізнанню еволюції бюрократизму як суспільного явища в умовах соціалізму і наявне нині хрестоматійне тлумачення історії КПРС, Радянської держави, неможливість докладного ознайомлення з багатьма історичними документами, що стосуються 20—30-х, а також 50—60-х років.

Можливо, ці роздуми можуть видатися занадто віддаленими від теми одеської конференції. Але це не так, і більшість запитань до промовців якраз і стосувалася проблем, про які згадано вище. Скажімо, ніхто з доповідачів не зміг чітко відповісти, чи є принципова відмінність між виявами бюрократизму за капіталізму і соціалізму? Одні чесно говорили, що це питання, мабуть, передчасне, бо, щоб на нього відповісти, треба дослідити, по-перше..., по-друге..., по-третє... Були й такі, котрі пробували з розгону дедукувати риси цього явища з загальних формаційних ознак або з історичних переваг нового ладу, але, за браком даних, у них виходило врешті-решт, що «наш» бюрократизм усе-таки «кращий їхнього». Що ж, як для жарту — це ще так-сяк, а як для науки — малувато.

Отож, підсумуємо: історія досліджуваного явища практично не вивчена, відновити її за науковою літературою минулих часів важко — передусім за браком першоджерел.

Зрозуміло, що за такої ситуації аудиторія з особливою увагою зустріла доповіді, у яких аналізувалися думки основоположників марксизму-ленінізму про бюрократизм як соціальне явище.

А. Б. Баллаєв (канд. філос. наук, доцент Одеського держуніверситету). **К. Маркс про сутність бюрократизму.**

У зв'язку з розпочатою в країні боротьбою з бюрократизмом знову виникає інтерес до міркувань основоположників марксизму про цей феномен. Особливо важливими видаються погляди К. Маркса, який серйозно і глибоко аналізував бюрократію в період, близький за часом до його роботи в «Новій Рейнській газеті». Починаючи зі статті про цензурну інструкцію, Маркс так чи інакше говорить про бюрократію в більшості праць 1842 року; особливо чітко і всебічно він аналізує відношення між бюрократичним управлінням і його об'єктом у статті «Виправдання мозельського кореспондента». Але теоретично повним і закінченим є аналіз бюрократії в праці, яка завершує цей ранній період творчості Маркса, — в рукописі прогегелівську філософію права, написаному 1843 року. І хоча згодом погляди К. Маркса багато в чому змінилися, однак його аналіз природи бюрократії ми можемо вважати повною мірою завершеним вже в цьому ранньому періоді.

Саме в «Рукописі 1843 року» К. Маркс дав загальнофілософське, концептуальне тлумачення бюрократії як такої, тобто визначив деякі типові характеристики, властиві будь-якому бюрократичному апаратові і його діяльності (хай то буде бюрократія Стародавнього Китаю та Риму, прусського королівства початку XIX ст. або сучасних йому буржуазних держав Європи чи Азії). Тією мірою, якою держава зберігається і під час переходу до комуністичної суспільно-економічної формації, цей Марксов аналіз зберігає свою значущість, хоча, безперечно, в зміненому, модифікованому вигляді, відповідному змінам у природі держави і її відношенні до суспільства загалом.

Розглянемо, як К. Маркс оцінює і осмислює § 287—289 розділу «Урядова влада» відомих гегелівських лекцій з філософії права. Загалом, розроблений в них підхід Маркс вважає не філософським, а описовим: «Гегель дає нам емпіричний опис бюрократії, який відповідає почасти дійсності, а почасти тому уявленню, яке сама бюрократія має про своє буття, — і цим вичерпується у нього важкий розділ про «урядову владу»¹. Деякі гегелівські пасажі К. Маркс оцінює як такі нетеоретичні, що їх можна було б зустріти в пруському праві². «...Тим часом, — вважає він, — адміністративне управління, у власному розумінні, є найважчим пунктом для аналізу»³.

Водночас Маркс відзначає у Гегеля ряд правильних загальних положень, включених в емпіричний опис бюрократії: а) про те, що бюрократія ґрунтується на розрізненні громадянського суспільства і держави; б) про те, що наявність корпорації — це теж передумова, основа бюрократії; в) загальний підхід до розуміння сутності бюрократії. Згідно з цим гегелівським підходом, бюрократія є зовнішній формалізм щодо свого змісту — громадянського суспільства. Або, точніше, бюрократія є формальна організація. «Гегель зовсім не розглядає зміст бюрократії, а дає тільки деякі загальні визначення її «формальної» організації, і, справді, бюрократія є лише «формалізм» змісту, що лежить поза нею самою»⁴.

Позитивне вивчення проблеми К. Маркс здійснює, поглиблюючи гегелівське розуміння відношення держави і громадянського суспільства; бюрократія і корпорація є їх конкретизацією. Гегелівський спокійний і епічний розгляд цього відношення, з протиставленням і синтезом корпорацій і бюрократії, він по-філософському гранично загострює. Бюрократію К. Маркс зіштовхує з основою, що її породжує, з корпораціями, внаслідок чого виходить, що історично саме громадянське суспільство, тобто самі корпорації, породжували і постійно породжують бюрократію, чиновництво, державу. Але, раз виникнувши, наслідок сам «починає боротися за існування своїх передумов» (типовий для К. Маркса діалектичний поворот думки). Виникає взаємовідповідальність, взаємопідтримка бюрократії і корпорацій.

К. Маркс відзначає і спорідненість, «злиття», взаємопроникнення цих полюсів. Бюрократія — «державний формалізм», пута громадянського суспільства. Цим бюрократія сама стає на одну площину з корпораціями — вона також є особлива, замкнена корпорація, держава в державі. Відповідно, і в корпораціях громадянського суспільства є немовби «міні-бюрократія», власна «внутрішня держава». Але першість, пріоритет лишається за бюрократією державною. «Бюрократія, як завершена корпорація, здобуває, таким чином, верх над корпорацією, як незавершеною бюрократією... Корпорація є спроба громадянського суспільства стати державою, а бюрократія є така держава, що дійсно зробила себе громадянським суспільством»⁵. Так шляхом діалектичного протиставлення К. Маркс виводить сутність бюрократії: вона є «державний формалізм», або «держава як формалізм». Перетворюючись в справжню силу (або втілюючись у діяльності), формалізм замикається, тобто робить своїм змістом самого себе. А це означає, що на практиці бюрократія є сплетінням практичних ілюзій. «...Дух бюрократії, — відзначає К. Маркс, — є цілком дух езуїтства, дух теології. Бюрократи — езуїти держави та її теологи. Бюрократія є la république préfère»⁶.

Своїй сутності — «державі як формалізму» — бюрократія відповідає і за своєю метою. «Дійсна мета держави уявляється, таким чином, бюрократії протидержавною метою». Бюрократія «перетворює» «формальний дух держави», або дійсне бездушся держави, в категоричний імператив. Бюрократія вважає саму себе кінцевою метою держави. Це означає, що вона постійно має боротись з «реальними цілями», перетворюючи їх у щось формальне. «Державні завдання перетворюються в канцелярські завдання, або канцелярські завдання — в державні. Бюрократія є коло, з якого ніхто не може вискочити»⁷.

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 1. — С. 253.

² Див.: Там же. — С. 252.

³ Там же.

⁴ Там же. — С. 253.

⁵ Там же. — С. 254.

⁶ — держава-священнослужитель. — Ред.

⁷ Там же. — С. 255.

⁸ Там же.

Формалізація діяльності держави здійснюється «бюрократією за допомогою паперів». «Її ієрархія є ієрархія знання. Верхи покладаються на нижчі кола в усьому, що стосується знання деталей; а нижчі кола довіряють верхам в усьому, що стосується розуміння загального, і, таким чином, вони взаємно вводять одні одних в оману»⁸. Відношення демократії до «дійсної держави» перетворюється у ворожо-негативне.

Будь-яке знання, воля, будь-яка річ набуває двоїстого значення — реального і бюрократичного. Реальність бюрократія розглядає скрізь свою уяву, спіритуалістичну (фетишистську) призму. Державою ж, оскільки вона відноситься до суспільства як щось зовнішнє, вона володіє як своєю приватною власністю (як єзуїти — церквою). «Але в її власному середовищі, — продовжує К. Маркс, — спіритуалізм перетворюється в грубий матеріалізм, в матеріалізм сліпого підкорення...»⁹. Під грубим матеріалізмом бюрократії в її власному середовищі К. Маркс розуміє також переслідування чиновниками виключно особисто-корисливих цілей в їхній діяльності. Кар'єра, чини, жалування — єдині матеріальні імпульси цієї діяльності, хоча зовні, щодо небюрократичного середовища, ця діяльність набуває характеру нічим не стримуваної формальної активності, а то й сваволі.

Найбільш важливе і цікаве для нас у Марксовому аналізі бюрократії — це питання про ліквідацію бюрократичного апарату і питання про можливість захисту (гарантій) суспільства від бюрократичної сваволі. Гегелівське розв'язання цього питання аж ніяк не задовольняє Маркса, оскільки Гегель, вказавши на основну суперечність (між бюрократією і корпораціями) і навіть описавши її, знайшов, проте, і чимало «синтезів», які «примиряють» цю суперечність. Гегель убачає ці «синтези» в змішаному (державно-корпоративному) порядку призначень на посади в корпораціях; далі — в можливості для кожного, хто склав іспит, стати чиновником; нарешті, у визначенні платні чиновникам.

К. Маркс вважає всі ці моменти скоріш фіксацією нездоланного дуалізму і ворожості буржуазної держави і громадянського суспільства, бюрократії і корпорацій. Загалом він убачає в гегелівському підкреслюванні цих моментів (незважаючи на гегелівські ж «примиренські» устремління) правильний опис відношення держави і громадянського суспільства — як співіснування (тотожності) двох ворожих армій, як реальний етап їх боротьби. Тим іронічніше ставиться Маркс до висловлених Гегелем думок про гарантії від зловживань відомств і чиновників, тобто про захист громадянського суспільства від бюрократії. Гегелівські думки: а) про взаємний контроль чиновників зверху донизу (ієрархія); б) про можливості боротьби, відсічі з боку громадянського суспільства як про стримувачий фактор; в) про морально-інтелектуальне вдосконалення, виховання чиновництва — всі ці заходи Маркс вважає ілюзійними і послідовно висміює. «Людина в чиновнику повинна захищати чиновника від самого себе. Яка ж це єдність!»¹⁰. Цілком простодушними здаються Марксу послання Гегеля на розміри держави; в більших державах, за Гегелем, урядова влада мимоволі більше дбає про загальні інтереси, ніж у маленьких. Тут, до речі, К. Маркс нагадує про Росію, де розквітові бюрократизму не заважали ніякі простори.

Репліка А. І. Уймова: Але ж нас це не стосується?..

А. Б. Баллаєв: Так, це було до історичного матеріалізму...

Водночас К. Маркс чітко відділяє в гегелівських уявленнях змістовний елемент соціально-критичного плану, привнесений міркуваннями Гегеля про досвід історії демократичних і конституційно-монархічних держав Нового часу. Гегель пише про те, що в державі може існувати «загальна верства освіченості» — «...певні особливі кола, порівняно незалежні, мають деякі права і... чиновницький світ, сваволя якого паралізується правами цих кіл»¹¹, К. Маркс розширяє цю думку: отже, весь народ можна уявити як один стан, а саме — середній стан. Але де ж таке суспільство? З боязкого республікансько-демократичного натяку Гегеля Маркс робить чіткий і глибокий висновок про єдину гарантію проти бюрократії: «Урядову владу найважче дедукувати. Вона ще в більшій мірі, ніж законодавча влада, належить всьому на-

⁸ Там же.

⁹ Там же.

¹⁰ Там же. — С. 262.

¹¹ Там же. — С. 263.

родові»¹². Ліквідація бюрократії можлива лише за тієї умови, що «загальний інтерес стає особливим інтересом в дійсності, а не тільки — як у Гегеля — в думці, в абстракції, це, в свою чергу, можливе лише при тій умові, що особливий інтерес стає в дійсності загальним»¹³.

Отже, уже в ранній період творчості Маркс пов'язує проблему бюрократії (урядова влада, держава в дії) із скасуванням або повним демократичним перетворенням самої держави. Будь-які гарантії від бюрократії, яка виражає своїм існуванням конфлікт між громадянським суспільством і державою, можливі лише як гарантії демократизації даного суспільства, як наслідок залучення до управління всього народу. До появи цих гарантій всесилля (або засилля) бюрократії може обмежуватися тільки силами протиборства в громадянському суспільстві — причому, як зауважує К. Маркс, сили ці мають бути матеріальними, практичними. Але, з другого боку, саме «громадянське суспільство», «боротьба всіх проти всіх», безмежний егоїзм або «особливий приватний інтерес» приватновласницького світу й породжують необхідність в зовнішній силі, державі і, отже, в державній машині бюрократії. Бюрократію спричинює і відроджує саме громадянське суспільство.

Запитання: Чи є у Маркса прогнози щодо можливого розквіту бюрократизму за умов соціалізму? Чи були подібні прогнози в інших філософів минулого?

Відповідь: Розвиток і зміцнення бюрократизму передбачали практично усі противники соціалізму у XIX ст. Такі висловлювання можна знайти і у Мілля, і у Спенсера, і в багатьох інших. У Маркса й Енгельса розгорнутих прогнозів, у яких передбачалися б теперішні наші біди з бюрократизмом, я не знаю...

Репліка з залу: А у Леніна?

Відповідь: Про ленінські оцінки слід говорити, я вважаю, тільки в контексті наших сьогоднішніх проблем, оскільки він розглядає бюрократизм уже на цілком іншому, ніж Маркс чи Енгельс, рівні: як практичні колізії нового ладу. Ленін виступає тут не стільки як класик, скільки як наш сучасник, і більшість його думок щодо боротьби з бюрократизмом я б залічив не до історії (і тим більше не до передісторії) проблеми, а до її сучасного контексту.

Що ж до К. Маркса й Ф. Енгельса, то з їхніх ідей і оцінок я міг би вивести їхнє ставлення до проблеми бюрократизму за умов соціалізму (наприклад, з їхнього аналізу розвитку продуктивної і непродуктивної праці), але то була б уже сучасна інтерпретація чи реконструкція. Ми ж розглядаємо сьогодні класичний текст самого К. Маркса. І хоча він написаний ще молодим Марксом, однак революційно-демократичні засади, з яких він виходить, очевидні.

Запитання: Отже, Ви вважаєте, що прямих аналогій тут провести не можна?

Відповідь: Вважаю, що не можна. Але, як передісторія наших сьогоднішніх проблем, Марксів аналіз має бути врахований.

Запитання: А чи не можна тут скористатися і Марксовим відкриттям двоїстого характеру праці (абстрактна і конкретна праця)?

Відповідь: Не знаю... Це відкриття (та й його інтерпретації в нашій літературі) має переважно політекономічний характер. Його загальносоціологічних витлумачень я не зустрічав. Отож, чи можна зіставляти діяльність бюрократа з абстрактною працею, чи ні — я не берусь стверджувати.

Я тому так докладно наводжу запитання й відповіді (у тому числі й ті, які за інших умов і щодо іншої проблеми можна було б і не згадувати), що вони можуть наштовхнути наших читачів і на сумнів, і на бажання їх перевірити, і на свіжу думку. А для тієї ситуації, яка створилася з вивченням проблеми бюрократизму, подібна реакція вкрай потрібна.

Скориставшись з тих можливостей, що їх надає жанр заміток, додам до виступу А. Б. Баллаєва кілька абзаців з виступу С. В. Нікольського (Москва), у яких теж ідеться про Марксів аналіз явища бюрократизму у праці «До критики гегелівського права».

¹² Там же.

¹³ Там же.—С. 256.

С. В. Нікольський: Фактично антигромадська діяльність бюрократа може здійснюватися лише секретно, таємно. «Загальний дух бюрократії є таємниця, таїнство. Додержання цього таїнства забезпечується в її власному середовищі її ієрархічною організацією, а щодо зовнішнього світу — її замкнутим, корпоративним характером. Тому відкритий дух держави, а також і державне мислення здаються бюрократії зрадицтвом щодо її таємниці»¹⁴, — відзначав К. Маркс.

Управління в середині бюрократичної ієрархії можливе лише одним способом — через «сліпу підлеглість», «механізм твердо встановлених формальних дій, готових принципів, поглядів, традицій», через безмежне схиляння перед авторитетом. «Авторитет є через це принцип її знання, і обожнення авторитету є її напрям думок»¹⁵.

Сліпа підлеглість і схиляння перед авторитетом виключає необхідну компетентність і відповідальність бюрократа як працівника. Бюрократ не потребує справжнього знання, оскільки знання вимагає доказу його об'єктивності, а, отже, і відповідальності. А бюрократія ґрунтується на свавіллі, на випадковості волі. Тому в своїх думках і вчинках бюрократ не бере до уваги реальне життя. Дійсності він нав'язує цілі і смисли, їй не властиві, зовнішні. Адже життя, з погляду бюрократа, має йти за заданим його руслом. А самому життю він приписує особливе канцелярське буття і сприймає його тільки через цю призму.

Бюрократ неодмінно знає, що робить: реальному життю він змушений і може протистояти тільки тим знанням, яке сам створює. Природно, бюрократ — це ворог наукового знання, адже воно постійно суперечить йому, дискредитує його бюрократичні цілі й задуми. «Дійсна наука уявляється бюрократу беззмисловою, як дійсне життя — мертвим, бо це мнимо знання і це мнимо життя він вважає за саму сутність»¹⁶.

Знання і дія бюрократа, будучи відірвані від реального життя, не можуть виходити з потреб дійсності. Бюрократія «хоче все створити... вона зводить волю сауса ргіта», бо її існування виражається лише в діяльності, зміст для якої бюрократія дістає ззовні; отже, тільки формуванням цього змісту, його обмеженням вона може довести своє існування. Для бюрократа світ є просто об'єкт його діяльності»¹⁷. Такі, в основному, риси «класичної» бюрократії, визначені К. Марксом.

Продовжимо наші резюме. До висновків, наведених вище, тепер можна додати ще й такі.

Марксистське розуміння бюрократизму як соціального явища пов'язує його появу і розвиток з появою і розвитком держави, зокрема — з елементами відчуження влади від народу як носія самоуправлінських начал; з протиставленням держави — суспільству. Формалізація управління, його відрив від дійсних суспільних проблем і підміна їх проблемами формально-бюрократичними — одна з ознак визрівання цієї суперечності.

Важлива і Марксівська думка щодо ролі паперів і паперотворчості як засобу внутрішньобюрократичної комунікації в «ієрархії знання». Стосовно цього численні нині намагання боротися з «паперовими ріками» нагадують іноді наміри луддитів; насправді ж боротьба з «паперовими потоками» буде ефективною тоді, коли вона доповнить боротьбу перодасім з їх джерелами, з причинами, а не з наслідками.

Заслугує на особливу увагу і Марксівське спостереження щодо канцелярської таємниці. Вона і нині — чи не найуживаніша зброя бюрократії, часом — досить ефективна, навіть у сьогоденній атмосфері гласності. Уся складність протидії цій зброї полягає кінець кінцем у встановленні дійсно необхідних меж зазначеним обмеженням інформації, оскільки очевидно, що повна їх відсутність зашкодила б не тільки бюрократам, а й усьому суспільству. Мабуть, відокремлення дійсної су-

¹⁴ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 1. — С. 255.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Там же. — С. 256.

¹⁷ Там же. — С. 256.

* —першопричина.

спільної потреби в таких обмеженнях від бюрократичних «потаємностей», що паразитують на ній, має здійснюватись щораз окремо, з урахуванням конкретної специфіки того чи того питання. Однак, зазначу, дуже хотілося б одержати щодо цього хоча б якісь науково обґрунтовані критерії чи методи оцінки. Без них боротьба за гласність у даному аспекті залишиться поєдинком воль, силовою сутичкою бюрократії і широкої громадськості — а це далеко не кращий спосіб. По-перше, тому, що він звичний для бюрократів, це їх природний метод; по-друге ж — тому, що його використання не дає гарантій від завдання дійсної шкоди суспільству (хоч і за найблагіших намірів).

Нарешті, продуктивною стосовно наших умов може виявитись і гелівська ідея протиставлення бюрократії «всезагальному стану освіченості». В усякому разі, «широкі громадські кола» (назвемо їх так, відповідно до сучасної термінології), а також їхня, публічно висловлена думка, — це та реальна суспільна сила, яка здатна протистояти не менш реальній силі бюрократії. Зрозуміла й вимога демократизації суспільного життя як єдиної гарантії недопущення його бюрократизації.

Однак, щоб правильно застосовувати ці висновки до аналізу проблеми бюрократизму в умовах соціалізму, треба перейти від реалій «громадянського суспільства», якими оперував К. Маркс, до реалій суспільства соціалістичного.

(Далі буде)

В 1987 РОЦІ ВИЙШЛИ В СВІТ НОВІ КНИГИ:

XXVII СЪЕЗД КПСС: АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ТЕОРИИ И ПРАКТИКИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ СОЦИАЛИЗМА. — Киев: Вища шк.

Н. И. Михальченко. XXVII СЪЕЗД КПСС О ФОРМИРОВАНИИ ПОЛИТИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ МАСС: Киев: О-во «Знание УССР».

За пропозицією ради молодих учених в Інституті філософії АН УРСР створено тимчасовий молодіжний науковий колектив для критичного дослідження розвитку екзистенціальної філософії. До роботи колективу залучено науковців та викладачів філософії з Ярославля, Москви, Кишинєва, Львова та інших міст країни.

Члени наукового колективу прагнуть простежити

взаємозв'язок класичного екзистенціалізму з пайрізі-номанітнішими відгалуженнями сучасних буржуазних філософських, соціологічних, політичних теорій в таких новітніх формуваннях, як екзистенціальна політологія, екзистенціальна антропологія, екзистенціальна соціологія, екзистенціальний психоаналіз тощо.

Як результат дослідження планується підготовка

до друку колективної монографії та низки теоретичних статей.

Керівник тимчасового молодіжного наукового колективу — ст. наук. співр. ІФ АН УРСР, канд. філос. наук К. Ю. Райда. Тим, кого зацікавить досвід організації подібних творчих колективів, повідомляємо: телефон для довідок — 229—33—98.

Інф. «Філосо. думки»

* * *

20—22 травня 1987 р. в Москві відбувалася Всесоюзна науково-практична конференція, присвячена соціально-економічним проблемам прискорення розвитку залізничного транспорту. В ній взяли участь викладачі, ректори інститутів інженерів залізничного транспорту, вчені НДІ залізничного транспорту, начальники доріг, працівники МШС, Головного управління навчальних закладів МШС, а також учені з ПНР, НРБ, ЧССР, Куби, НДР, УНР.

Робота конференції проходила за п'ятьма напрямками: соціально-економіч-

ні аспекти інтенсифікації роботи залізничного транспорту; діяльність партійних і громадських організацій щодо підвищення соціальної активності працівників залізничного транспорту; підготовка робітників інженерних і наукових кадрів в умовах прискорення науково-технічного прогресу; соціологічні і соціально-психологічні дослідження людського фактора на залізничному транспорті; соціально-економічні проблеми охорони праці і навколишнього середовища.

На пленарних і секційних засіданнях було заслу-

хано і обговорено 15 доповідей і 138 наукових повідомлень. В них, зокрема, відзначалось, що творчий підхід до справи прискорення соціально-економічного розвитку, вміння бачити нове, пошук найбільш результативних господарських рішень мають спиратися на ефективну взаємодію суспільних, природних і технічних наук, перевірятися досвідом, практикою, конкретизуватися з урахуванням перебудови і швидко змінюваних соціальних умов.

Л. М. Малишко

* * *

24—27 червня 1987 р. в Тбілісі відбулася всесоюзна науково-практична конференція «Вдосконалення практики соціологічних досліджень і підвищення ефективності використання їх результатів в умовах перебудови». В її роботі взяли участь соціологи ІСД АН СРСР, АСН при ЦК КПРС, наукових підрозділів Академії наук союзних республік і вузівських соціологічних центрів, соціологи-практики, партійні працівники ряду республік і областей країни.

Конференцію відкрив секретар ЦК Компартії Грузії Г. М. Єнукідзе,

який зробив доповідь «Громадська думка в роботі партійних організацій Грузії». Різні аспекти проблеми підвищення ефективності впровадження результатів соціологічних досліджень в практику діяльності партійних, радянських і господарських органів висвітлили відомі радянські соціологи В. М. Іванов, В. О. Мансуров, Ж. Т. Тощенко, В. С. Коробейников.

У центрі уваги учасників дискусій були питання взаємодії партійних комітетів і соціологічних служб, планування і організації соціологічних досліджень,

взаємозв'язку соціологічної науки і соціальної практики. Особливо активно обговорювались проблеми теорії і методології вивчення і формування громадської думки в умовах перебудови, використання результатів її дослідження в розробці і прийнятті управлінських рішень. Великий інтерес викликав досвід роботи Центру вивчення громадської думки при ЦК Компартії Грузії. Тези доповідей і виступів опубліковані видавництвом «Сабчота сакартвело».

В. Л. Осовський

* * *

26—27 червня 1987 року в Ровно на базі педінституту ім. Д. З. Мануїльського відбулася Всесоюзна науково-практична конференція «Форми і методи використання засобів масової інформації в ідейно-політичній, виховній і контрпропагандистській роботі школи». В ній взяли участь 150 вчених та практиків майже з 40 міст країни.

Було заслухано більше як 150 доповідей та повідомлень. Зокрема, зав. відділом НДІ загальних проблем виховання АПН СРСР С. А. Мягченков виступив з доповіддю «Проблеми теорії та методики виховання у учнів не-

примиренності до буржуазної ідеології». Професор В. В. Павлюк (Ровно) поділився думками про роль засобів масової інформації в організації контрпропагандистської діяльності в школі. Про боротьбу сучасного міжнародного учительського руху за виховання в душі взаєморозуміння і миру розповіла старший науковий співробітник НДІ педагогіки УРСР О. В. Сухомлинська. Світоглядні аспекти використання засобів масової інформації в процесі виховання молоді висвітлювали у своїх виступах В. В. Глушкін (Ровно), Т. Т. Собірова

(Ленінабад), В. С. Інашвілі (Москва), Є. І. Васильєв (Чебоксари), О. І. Щербakov (Бердянськ) та ін.

Учасники конференції ознайомилися з роботою ідеологічного комплексу середньої школи ім. М. Островського міста Острог Ровенської області і позитивно оцінили досвід її педколективу в ідейно-політичному вихованні учнівської молоді. Конференція розробила і ухвалила рекомендації щодо дальшого вдосконалення використання засобів масової інформації в ідеологічній роботі з підростаючим поколінням.

П. В. Русін

* * *

22—24 вересня 1987 р. у Львові відбулася Республіканська наукова конференція «Великий Жовтень і проблеми розвитку духовного життя соціалістичного суспільства в світлі рішень XXVII з'їзду КПРС».

Конференцію відкрив вступним словом голова оргкомітету директор Інституту суспільних наук АН УРСР М. В. Брик. З доповідями виступили кандидат в члени Політбюро ЦК Компартії України, секретар Львівського обкому партії Я. П. Погреб-

няк, чл.-кор. АН СРСР В. І. Шинкарук, чл.-кор. АН СРСР М. Т. Іовчук, д-р філос. наук, професор Р. Г. Яновський, чл.-кор. АН БРСР Є. М. Бабосов, провідні вчені з Риги, Москви, Ленінграда, Києва, Дніпропетровська, Харкова, багатьох інших міст.

На конференції працювали три секції, відбулися колоквиум і засідання за «круглим столом», присвячені актуальним проблемам розвитку духовного життя соціалістичного суспільства,

соціалістичної культури в умовах перебудови. Увага учасників була сконцентрована на з'ясуванні сутності тих нових процесів в духовному житті народів нашої країни, що розпочалися з перемогою Великого Жовтня, на розкритті значення глибоких демократичних традицій соціалістичної культури для нашого сьогодення.

Докладний звіт про роботу секцій буде надруковано в нашому журналі.

Інф. «Філософ. думки».

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ . . . ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

21—24 вересня 1987 р. у Керчі відбулися Дні філософської науки, організовані Інститутом філософії АН УРСР, Республіканським товариством «Знання» та секцією соціальної психології Українського відділення Філософського товариства СРСР. Був проведений «круглий стіл» на тему: «Розумна організація життя особи в умовах соціально-економічного прискорення: проблеми і рішення». У його роботі взяли участь

наукові співробітники ІФ АН УРСР, Київського університету, Інституту психології Міністерства освіти УРСР, Інституту історії КПРС при ЦК Компартії України, а також науковці з Москви, Свердловська, Симферополя. Були розглянуті питання ролі людського фактора у прискоренні соціально-економічного розвитку країни, визначення поняття людського життя, критерії, показники, об'єктивні та суб'єктивні детер-

мінанти розумної організації життя та ін.

У рамках Днів науки були також проведені «Круглі столи» у трудових колективах Керчі з тематики: «НТР і людина», «Актуальні проблеми виховання молоді», «Етика та психологія сімейного життя», прочитано чимало лекцій, проведені консультації для лекторів місцевого товариства «Знання».

І. Е. Бекешина

Соціальні і філософські проблеми прискорення науково-технічного прогресу

Н. В. Костенко

ЦІННОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ВИСВІТЛЕННІ КІНЕМАТОГРАФА

[Соціологічний аналіз]

КОСТЕНКО Наталія Вікторівна — кандидат філософських наук, науковий співробітник відділу соціології засобів масової інформації Інституту філософії АН УРСР. Галузь наукових інтересів — соціологія масових комунікацій. Співавтор монографії «Ценности профессиональной деятельности (опыт социологического исследования кино)». — К., 1986. Постійний автор нашого журналу.

Виховання у молоді почуття глибокої поваги до сумлінної праці (як розумової, так і фізичної), як відзначається в Програмі КПРС, є нині одним із найважливіших завдань ідейно-виховної роботи¹. Активно сприяє його розв'язанню радянське кіномистецтво. Однак пов'язані з цим питання все ще рідко виступають предметом соціологічного дослідження, хоча про назрілу потребу їх вивчення досить певно говориться в науковій літературі².

Цілком зрозуміло, що художні фільми частіше за все створюються з іншими, ніж профорієнтаційні, цілями, і пропаганда професій є лише «побічною» функцією кіномистецтва. Проте кіно — це досить сильний канал профінформації. І на це не можна не зважати у практиці формування соціально-професійних орієнтацій молоді. Йдеться, зрозуміло, про можливість кіно впливати на найбільш загальні уявлення молоді про сферу праці і професій, про способи поведінки у цій сфері, цінності професійної діяльності. Дані соціологічних досліджень, в тому числі й одержані нами внаслідок опитування молодих киян (учнів середніх шкіл, ПТУ, молодих робітників), показують, що статус кінофільму як джерела свідчень про різні професії досить високий у свідомості юнаків і дівчат, особливо порівняно з «авторитетом» таких засобів масової інформації, як газети, журнали, радіо. Звичайно ж оцінки молоддю того чи іншого джерела інформації можуть відрізнятися від показників дійсної ефективності останнього, однак у них виражається певна емоційна установка на конкретний канал пропаганди, яка багато в чому визначає піддатливість індивіда інформаційному впливові. У випадку з кіно, як показало наше дослідження, така установка є позитивною для 40% опитаних восьмикласників і більше однієї третини учнів десятих класів. Це значно сприяє засвоєнню ними інформації про професії,

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1986. — С. 50.

² Див., напр.: Сознание и трудовая деятельность. — Киев; Одесса, 1985. — С. 88.

трансльованої кіно, і впливає на ефективність функціонування кінематографа як каналу профінформації.

У якому ж напрямі впливає кіно на формування уявлень молоді про «світ професій»? Який зміст такого впливу? Відповіді на ці питання передбачають знання того, які саме цінності професійної діяльності приймаються кінематографом за орієнтир соціально значущих дій індивідів і груп, які саме норми вважаються необхідним соціальним регулятором трудової поведінки. З таких цінностей-норм, які постійно присутні в текстах масової інформації (і зокрема — кіно) складаються певні духовні стереотипи сфери праці й професій, що поширюються в масовій свідомості і можуть правити молодій людині за еталон трудових орієнтацій. Отже, визначивши профінформаційну спрямованість кіно, можна одержати деякі основи для прогнозування процесів освоєння молоддю «цінностей професій» до початку її трудового шляху.

Розглядаючи кіно як канал профінформування, доцільно зосередити увагу на переважно інформаційно-пропагандистській діяльності кінематографа, не зачіпаючи традиційну сферу аналізу кіномистецтва. Ефективність пропаганди професій, здійснюваної кіно доволі чинним або умисним чином, залежить від багатьох чинників: від успішного функціонування всіх компонентів даного інформаційного процесу, включаючи виробництво соціальної інформації і пропагандистський ефект її повідомлення, від умов сприйняття кінотворів і від самого режиму масового спілкування людей за допомогою кінематографа.

Найбільшою мірою нас цікавить один із чинників — пропагандистські повідомлення, які нагромаджують в собі інформаційно-виховний потенціал пропаганди професій. Він характеризується, по-перше, тим, якою різноманітною є інформація про «світ професій», по-друге, ступенем відповідності змісту кіно вимогам «соціального замовлення» на формування у молоді ціннісного ставлення до праці та професійних занять.

Щоб виявити цей потенціал, ми звернулись до соціологічного аналізу кінофільмів, основна мета якого полягає в тому, щоб реконструювати моделі (стереотипи) професійної діяльності, тиражовані кіно. Вони подані як описи пов'язаних між собою ціннісних елементів і можуть відрізнитися залежно від того, відображають вони загальні для більшості професій цінності праці (модель «ідеального працівника»), або фіксують якісну своєрідність різних професій на екрані (образи професійних середовищ). Цікаво відтворити характерну для кіно картину найширших соціальних зв'язків у сфері професійної зайнятості — наприклад, модель професійно-кваліфікаційної структури суспільства. Знання особливостей цих моделей-стереотипів дозволяє говорити про перспективи пропаганди професій засобами кіно³.

Розгляд кінематографа як масово-інформаційного процесу дозволив спиратися у його вивченні на принципи соціологічного аналізу системи засобів масової інформації і пропаганди (ЗМІП). У формуванні вибіркової сукупності об'єктів дослідження використовувалися способи оперативного аналізу матеріалів ЗМІП, тобто аналізу поточної інформації за невеликий період часу. Незважаючи на ряд обмежень, можливості цього типу дослідження досить високо оцінюються спеціалістами⁴. У вибірку увійшли 64 художніх фільми вітчизняного виробництва, масив яких становить весь потік інформації на сучасну тему, що надійшла до жителів Києва протягом місяця (квітень 1983 р.) по каналу художнього кіно. Із них: 40 кінокартин демонструвалося в кінотеатрах міста, 24 — були показані по телебаченню. Обсяг вибірки персонажів, пред-

³ Дослідження проводилося у рамках теми «Формування трудових орієнтацій різних категорій молоді», виконуваної відділом соціологічних досліджень соціально-професійних орієнтацій Інституту філософії АН УРСР в 1983 і 1985 рр. Керівник теми — В. Л. Оссовський.

⁴ Див.: Коробейников В. С. Редакция и аудитория. — М., 1983. — С. 150.

ставників цілком певних професій, становив 670 одиниць, що охопило більше як 98% усіх діючих осіб у масиві кінодокументів.

Як з'ясувалося, професійна належність виступає майже обов'язковою характеристикою героїв кіно, незалежно від їх соціально-демографічних якостей, а також жанрово-тематичних властивостей кінотвору. Це ще раз підтверджує правомірність аналізу нецільових матеріалів (кінофільмів) на предмет вивчення їх профінформаційної спрямованості.

Дослідження проводилося за спеціально розробленою і перевіреною на надійність методикою контент-аналізу кінодокументів. На основі результатів попереднього вивчення різних аспектів професійної свідомості ми виділили шість груп цінностей професійної діяльності: цілі професійної групи; історія професії; характер, зміст і умови праці; соціальна позиція представника певної професії; якості його особи; норми професійної і трудової поведінки. Вони проаналізовані як категорії і операціоналізовані за шістдесятьма ознаками, згідно з якими здійснювалося кодування змісту фільмів. Експериментальне дослідження цільових пропагандистських текстів показало високодіювий потенціал цих категорій аналізу, який дозволяє описувати до 80% всієї інформації про професії⁶.

Основними одиницями спостереження для нас стали соціально значуща тема, охоплена в кінофразі — елементарному цілісному смислово-фрагменті фільму, — і персонажі кінотвору. Це дозволило проаналізувати його зміст на різних синтагматичних рівнях формування кіно-тексту (фраза і сюжет). Як одиниці лічби, третього необхідного інструменту контент-аналізу, застосовувалися частотні показники появи шуканої теми в одиниці тексту або в описі діючої особи. Ідентичність результатів реєстрації змісту десяти фільмів двома навченими кодувальниками відповідає нормам, прийнятим у контент-аналізі: коефіцієнт кореляції r між рядами частотних показників категорії дорівнює 0,94 і значущий на рівні 0,5%. Дані збігаються загалом на 82,4%, для окремих категорій ідентичність фіксації уявляється дещо нижчою.

Профінформування здійснюється кіно за допомогою трансляції образів різних професійних середовищ. Описуючи ці образи, важливо з'ясувати, які ціннісні елементи є спільними для більшості з них, і тим самим сконцентрувати увагу не стільки на ціннісних характеристиках окремих різновидів професійної діяльності, скільки на «цінностях праці» взагалі, висвітлюваних кінематографом. Для цього розглянемо особливості моделі «ідеального працівника» в кіно, її схожість і відмінність від аналогічної моделі в інших інформаційно-пропагандистських текстах.

Одержані дані показують, що елементами створюваного кіно образу «ідеального працівника» виступають ознаки, пов'язані переважно з описом змісту конкретного різновиду праці, престижу професії, з характеристиками соціальної позиції членів професійної групи (включаючи освіту і матеріальну забезпеченість) і деякими їхніми діловими якостями, такими як «сумлінне ставлення до праці», «кваліфікованість». Безперечно, ці ознаки є досить важливими, якщо їх розглядати як ціннісні орієнтири у формуванні поглядів молоді на трудову діяльність. Їх пропаганда відповідає утвердженню цінності якості праці, професійної майстерності, працьовитості, тобто забезпечує трансляцію деякого загального трудового ідеалу.

Та ж структура моделі «ідеального працівника» відтворюється, наприклад, і в змісті преси. Однак результати відомого дослідження, здійсненого в 70-ті роки за проектом «Громадська думка», свідчать про те, що переліченими елементами моделі фактично і обмежуються образи будь-яких професій, тиражовані газетою. Саме ці кілька ознак най-

⁶ Обстежувалися матеріали, вміщені в газеті «Прапор комунізму» 1983 року під рубрикою «Ким бути». Загальний обсяг текстів дорівнює 3582 рядки стандартної газетної колонки.

частіше подибуються в пресі. На них припадає 64% загальної уваги редакцій до всіх описових образів професій, тоді як особистісні якості представника професійних занять висвітлюються вкрай вузько. Це призводить до того, що образи професій у газеті стають фактично нерозрізнюваними⁶.

Пропагандистський вплив підвищується в тому разі, коли в образах професій відображені властивості й характеристики особи. Цілком зрозуміло, що кінематограф (на відміну від інших інформаційно-пропагандистських джерел) дає можливість поширювати такі образи, які не тільки втілюють у собі професійний ідеал, а й всебічно показують працівника у виробничій ситуації, в тому числі й з боку його особливих особистісних якостей.

Ця можливість і реалізується в кіно, однак, як впливає із результатів нашого дослідження, не завжди згідно зі справжніми завданнями і потребами профпропаганди.

Загалом увага творців кіно до ціннісних характеристик образів професійних середовищ виявляється такою: якості особистості представника професії становлять 45,6% загального обсягу уваги до всіх категорій аналізу (загальна кількість згадувань 3667); зміст, характер і умови праці — 28,6%, соціальна позиція професіонала — 22,4%; цілі професійні групи — 2,7%; історія професії — 0,7%. Проте насичення цими цінностями образів окремих груп професій далеко не однакове. У чому ж полягає суть відмінностей в увазі кінематографа до цінностей професійної діяльності різновидів професійної праці? Спробуємо в цьому розібратися.

«Світ професій», поданий в кіно, досить багатоманітний. У досліджуваному масиві кінодокументів зафіксовано близько 300 найменувань професій і спеціальностей. Це свідчить про значні можливості кінематографа впливати на формування у глядача, і насамперед молоді, найзагальніших уявлень про професіонально-кваліфікаційну структуру суспільства. Наведемо два відповідних показники, що характеризують напрям цього впливу і виражають не тільки авторські пріоритети у сфері професій (через професійну діяльність своїх персонажів), а й адекватність відображення в кіно справжніх характеристик соціальної і професійної структури суспільства.

Перший з них показує, що в змісті кінофільмів дістає своє відображення галузева структура народного господарства країни. Це підтверджується встановленням статистично значущого позитивного кореляційного зв'язку між її кінематографічною моделлю і «оригіналом» (коефіцієнт рангової кореляції Спірмена дорівнює 0,54).

Увага ж комунікатора до представників різних соціальних прошарків нашого суспільства є досить нерівномірною і на рівні рангової кореляції ніяким чином не залежить від дійсної питомої ваги соціальних прошарків у загальній чисельності населення країни (коефіцієнт Спірмена дорівнює -0,02). З цього випливає, що різні сфери суспільного виробництва — промисловість, будівництво, транспорт, наука, культура, охорона здоров'я, торгівля, сільське господарство — загалом досить часто потрапляють у сферу уваги кінематографа. Однак насторожує те, що в загальній кількості діючих осіб кінотворів переважають персонажі, які мають професії вищих професійно-кваліфікаційних рівнів, висококваліфіковані спеціалісти. Саме в цьому полягає одна із виявлених особливостей пропаганди, здійснюваної нині художнім кіно*.

⁶ Див.: Массовая информация в советском промышленном городе.— М., 1980.— С. 199.

* Безперечно, на основі нашого дослідження, що охоплює порівняно невеликий масив кінотворів і просторово-часовий діапазон їх дій, не можна досить певнено судити про дані проблеми кінематографа загалом. Тут потрібне ширше вивчення питання. Однак, поза всяким сумнівом, одержані нами результати тією чи іншою мірою відображають загальний стан справ у даній сфері дії кіномистецтва.

Рельєфніше світ професій в зображенні кінематографа постає через опис конкретних професійних середовищ. Виявляється, що їх розподіл залежно від кількості героїв і кількості фільмів, у яких вони згадані, є досить неоднорідними. Серед професійних середовищ, якими наділяються діючі особи кіносюжетів, частіше за все зустрічаються такі: художня інтелігенція (8,9% загальної кількості героїв); учені (7,4%); вищий управлінський персонал (4,7%); інженери (4,2%), учителі (3,9%), колгоспники (3,3%), працівники карного розшуку (3,0%), офіціанти (3,0%), лікарі (2,7%); кадрові офіцери (2,7%).

Схожий набір популяризованих професій є характерним і для інших засобів масової інформації, таких як радіо, преса і телебачення. Проте, якщо в матеріалах цих джерел різні соціально-професійні групи (виділені за належністю професій до переважно розумової або переважно фізичної праці, а також до тієї чи тієї сфери народного господарства) представлені більш-менш рівномірно⁷, то на зміст кінотворів це не поширюється. Вже аналіз десяти професій-лідерів у кіно показує, що більшість із них (вісім) репрезентують соціально-професійні групи і категорії, які об'єднують працівників розумової праці з вищою освітою. Найменше трапляються найменування занять, пов'язаних в основному з фізичною працею різної кваліфікації: столяр (0,3%), машиніст (0,3%), поштар (0,3%), шахтар (0,45%), електрозварник (0,45%), електромонтер (0,45%).

Як бачимо, професіям, що охоплюють розумову працю високої кваліфікації, у змісті кіно приділяється більше уваги, ніж решті спеціальностей. При цьому образи висококваліфікованих спеціалістів виявляються і більш інформаційно насиченими, ніж образи представників інших професійних груп і категорій. Вони описуються в середньому значно більшою кількістю ознак, що операціоналізують блоки цінностей професійної діяльності, які відповідають ключовим поняттям аналізу.

Персонажі, які репрезентують робочі професії, становлять тільки третину загальної кількості екранних героїв. І лише в кількох аналізованих кінофільмах є образи представників робітничого класу. Здебільшого ж герої-робітники описуються удвічі меншою кількістю ознак, ніж персонажі, які репрезентують професії розумової праці. В образі робітника вужче, ніж в образі спеціаліста, показані і якості особи професіонала, інформування про які є ефективним прийомом профпропаганди засобами кіно. Так, якщо в образі працівника фізичної праці згадування про якості особи займають 39,7% усіх згадувань про перелічені вище блоки цінностей професійної діяльності, то для якостей особи спеціаліста відповідний показник дорівнює 48,7% і відрізняється від попереднього на 5,0% рівні значущості. Причому одну третину обсягу інформації, що характеризує спеціаліста, посідають психологічні властивості й здатності суб'єкта професії, що дозволяє описати його повніше і відносно достовірно. Водночас образ героя-робітника досить «збіднений» саме через відсутність його психологічних характеристик. Отже, можна передбачити, що моделі професій і спеціальностей розумової праці будуть мати більш значний вплив на глядача, ніж образи робітників.

Це стосується і оцінки престижу робочих професій, які, як підтвердилось в ході вивчення способів їх трансляції в кіно, лишаються в багатьох випадках стереотипними і не відображають змін громадської думки з цього питання. Встановлена тенденція зберігається і тоді, коли розглядається ієрархія пропагованих образів професій залежно від ступеня участі їх героїв-носіїв у розвитку сюжету, тобто залежно від типу ролей (головні, другорядні й епізодичні) представників різних професій. З'ясовується, що образи висококваліфікованих спеціалістів значно

⁷ Див.: Корбут А. В. Профессии в материалах средств массовой информации // Социологические проблемы общественного мнения и средств массовой информации.— М., 1975.— С. 143.

частіше перебувають у центрі кінотвору, ніж образи представників інших професійно-кваліфікаційних рівнів, робочих спеціальностей. Закріплення певного типу ролі за моделями деяких професій (скажімо, офіціантів, швейцарів ми звикли бачити в епізодах) є однією із форм стереотипізації образів у сучасному кіно.

Розподіл образів професійних середовищ за ступенем важливості в сюжетному русі зумовлено також і уявленнями творців кіно про соціальний статус тих чи інших професій. Тому тип ролі представника професії може бути самостійним індикатором престижу згаданого в кінофільмах різновиду професійної діяльності. Як відповідний показник ставлення автора до пропагованого заняття ми використали індекс популярності професій у текстах кіно, який розумівся як середньозважена величина кількісного вираження кожного типу ролі для кожної професії⁸.

Порівняльний аналіз оцінок професійного престижу, поданих з допомогою індексів популярності професій в кіно, й оцінок престижу професій, одержаних унаслідок опитування учнів старших класів⁹, показує їх значну близькість: коефіцієнт кореляції r між двома рядками даних дорівнює 0,5 і значущий на рівні 1,0%. Це свідчить про те, що в змісті кіно в загальних рисах відтворюється ієрархія професійного престижу, яка існує в громадській думці учнів старших класів.

Абстрагувавшись від відмінностей у цих двох різновидах конкретних професій, звернемо увагу на те, що в кінофільмах відображається насамперед стійкість ієрархічної системи престижу. Внаслідок цього кіно підтримує традиційно високі і традиційно низькі оцінки престижу професій. Оскільки відомо, що професії розумової праці високої кваліфікації містяться ближче до верхнього полюсу ієрархії престижу, а оцінки спеціальностей фізичної праці тяжіють до нижнього її полюсу, закріплення цієї ситуації у текстах кіно також сприяє пропаганді висококваліфікованих різновидів розумової праці. Більше того, під час порівняння динаміки оцінок престижу в кіно і у свідомості школярів протягом десятиріччя (1971—1981 рр.) з'ясувалося таке: щодо деяких професій (в тому числі й робітничих) кіно сприяє скоріше консервації застарілих оцінок, ніж їх ломці і формуванню нових уявлень чи підтримці тих, які створюються в громадській думці.

Одержані результати вказують передусім на складність процесу формування профорієнтаційного аспекту діяльності кінематографа, що підпадає під вплив різних чинників. Останні визначаються як особливостями кінематографії, так і тим широким соціальним контекстом, тими соціально-історичними умовами, в яких розвивається і діє на аудиторію кіномистецтво.

Не звертаючись до докладного аналізу механізмів дії усіх чинників, відзначимо ряд цікавих, на наш погляд, обставин, які частково пояснюють велику популярність у кіно образів професій висококваліфікованої розумової праці. Ці професії мають, як правило, тривалу історію розвитку, а їхні представники — досить високу професійну свідомість, в тому числі і розвинуті уявлення про образ професіонала (лікаря, учителя, офіцера та ін.), що полегшує використання цих образів у змісті ЗМІП і кіно зокрема. По-перше, оформившись у стійкі утворення, вони легко проникають у масову свідомість; по-друге, засоби масової інформації вилучають стереотипи професійних середовищ насамперед саме з розвинутих форм професійних уявлень, оскільки це не по-

⁸ Розрахунок індексів відбувався за стандартною формулою розрахунку зважених середніх для упорядкованих шкал (див., напр.: *Паніотто В. И., Максименко В. С.* Количественные методы в социологических исследованиях. — Киев, 1982. — С. 245) з логічно обгрунтованою системою ваг.

⁹ Дані про ієрархію престижу в оцінках школярів див.: *Чорноволенко В. П., Оссовський В. Л., Паніотто В. І.* Динаміка престижу і привабливості професій // Філософ. думка, 1983. — № 4. — С. 94.

требує будь-якої додаткової роботи, пов'язаної з конструюванням професіонального образу на основі аналізу реальної дійсності, а відбувається внаслідок запозичення і трансляції уже готового стереотипу з однієї сфери свідомості (групової) в іншу (масову). Останнє може підкріплюватися свідомою традиційною обмеженістю ЗМІП, смисл якої полягає в тому, як відзначають дослідники, що «будь-яка початкова нерівномірність уваги комунікатора до різних соціальних об'єктів... має стійку тенденцію закріплюватися і за деяких сприятливих тому умов (відсутність систем оцінок і відповідного планування створюваних текстів та ін.) перетворюватися в норму діяльності»¹⁰. Отже, з'ясовується, що набір відображуваних у змісті ЗМІП соціальних об'єктів має певну стійкість і немовби замикає пропагандистське повідомлення, справді заважаючи проникненню в інформаційний процес нових змістових елементів.

Кінематографу таке явище властиве і завдяки власним традиціям. В особливу групу, скажімо, можна виділити кінофільми про героїв самого кіновиробництва. Їхні образи постійно присутні в «редакційній пам'яті»¹¹ творців кіно, що говорить про високорозвинуту професійну самосвідомість цього середовища, про бажання митця відобразити проблеми професії у результатах своєї праці. На пропаганді конкретних професійних занять позначаються і жанрово-тематичні характеристики кінопродукції. Скажімо, докладний опис діяльності працівника карного розшуку пояснюється популярністю пригодницького детективного фільму. А з розробкою так званої виробничої теми в кіно велика увага стала приділятися представникам сфери управління, керівникам виробництва, образи яких без особливих труднощів пов'язуються з розв'язанням актуальних проблем виробничої діяльності. Однак перелічені обставини навряд чи стають предметом обговорення в кіновиробництві.

Результати соціологічного дослідження дозволяють обґрунтувати висновок про те, що існуюча нині стихійність у формуванні профінформаційної спрямованості художнього кіно призводить до недостатньо адекватного його впливу на становлення трудових і соціально-професійних орієнтацій молоді.

Дуже велика інформація, що проходить по каналах кіно, не може не позначитися на процесах формування у молоді певної соціологічної культури в поглядах на світ професій. Тому дальше вдосконалення інформаційно-пропагандистської діяльності кінематографа вимагає врахування, з одного боку, потреб і принципів пропаганди масових професій, з другого — закономірностей функціонування кіномистецтва, що повною мірою відповідає завданням партійного керівництва розвитком культури. Головною лінією такого розвитку, як підкреслюється в Програмі КПРС, є зміцнення зв'язку творів мистецтва, матеріалів масово-пропагандистського характеру «з життям народу, правдиве й високохудожнє відображення соціалістичної дійсності, натхнення і яскраве розкриття нового, передового і пристрасне викриття всього, що заважає рухові суспільства вперед»¹².

Цілеспрямоване і науково обґрунтоване формування у свідомості молоді цінностей професійної діяльності має своєю передумовою висвітлення у змісті кіно дійсних змін, що відбуваються в соціально-професійній структурі нашого суспільства. У зв'язку з цим виникає потреба внесення коректив у набори пропагованих професій згідно з врахуванням належності кіногероїв до певних соціальних прошарків і груп. Насамперед треба значно підвищити увагу до представників робітничих спеціальностей.

Створюючи образ робітника, втілюючи в ньому конкретні цінності професійної діяльності та соціальної ролі сучасного робітника, вкрай

¹⁰ Массовая информация в советском промышленном городе.— С. 159.

¹¹ Там же.— С. 160.

¹² Програма Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 57.

важливо не припуститися штампів, стереотипів агітаційного характеру, посилювати увагу до таких цінностей, як соціальні функції даної професійної групи, історія розвитку робочих професій, індивідуальні психологічні властивості й здібності їх представників, якості особи, що характеризують її високу соціальну активність (відповідальність, почуття обов'язку, сумлінне виконання професійних обов'язків).

Такий напрям удосконалення профорієнтаційної діяльності кінематографа відповідає і інтересам його аудиторії. Особливо молодь схильна актуалізувати у свідомості цінності професій, пов'язані з особистісними, моральними її аспектами, а перелічені вище цінності стосуються саме морального, трудового ідеалу. Із введенням їх у кінотекст можна задовольнити потребу молодих людей у відповідному пізнанні. В цьому разі будуть забезпечені умови для підвищення ефективності профпропаганди. Зростуть можливості кіномистецтва сприяти здійсненню перебудови середньої загальної та професійної школи, а також реформи системи вищої освіти, підготовці юнаків і дівчат до майбутньої трудової діяльності, їх громадянському становленню.

* * *

Задачи ускорения научно-технического прогресса предусматривают значительное повышение профориентационной направленности средств массовой информации, в том числе и кинематографа, оказывающего большое воздействие на формирование ценностных ориентаций молодежи в различных сферах жизнедеятельности. Положительный опыт создания и распространения в общественном мнении «моделей специалистов» следует учитывать в целенаправленной пропаганде рабочих профессий, образы которых в кинематографе все еще не удовлетворяют современным требованиям профориентации молодежи.

ПОЛІТВИДАВ УКРАЇНИ В 1987 РОЦІ ВИПУСКАЄ КНИГУ:

Коротков Н. Д. КРИЗИС ФИЛОСОФИИ КАТОЛИЦИЗМА.— Темплан 1987 г.— № 36 (IV кв.).—10 л.—45 к.

У книзі дається критичний аналіз учення однієї з основних філософських шкіл католицизму — неотомізму. Розкривається наукова неспроможність основних принципів неотомізму, марність його спроб примирити віру в бога і розум, релігію і науку. Показується класова-апологетична сутність демагогічної критики неотомістами «недосконалості» капіталізму, пошуків «третього» — християнського — шляху розвитку суспільства.

О. В. Золотухіна-Аболіна

«СОЦІАЛЬНІ ЗНАЧЕННЯ» І «ОСОБИСТІСНІ СМИСЛИ» ЗА СОЦІАЛІЗМУ

ЗОЛОТУХІНА-АБОЛІНА Олена Всеволодівна — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Ростовського державного університету. Спеціаліст з проблеми суспільної свідомості. Опублікувала брошуру «Философия и личность» (РДУ, 1983), статті в журналах «Философские науки», «Известия СКНЦ ВШ», у збірнику «Ежегодник Философского общества СССР».

Удосконалення соціалістичного суспільства, прискорення його соціально-економічного розвитку нерозривно пов'язане з готовністю народних мас до свідомих і цілеспрямованих дій. У цих умовах по-новому постає проблема гармонізації суспільних і особистих інтересів... Смысл перебування в кінцевому підсумку і полягає у врахуванні інтересів, у впливі на інтереси, управлінні ними і через них»¹. Всебічний аналіз цієї проблеми — фундаментальне завдання суспільствознавства, розв'язання якого передбачає застосування комплексу дослідницьких підходів — соціально-філософського, соціологічного, соціально-психологічного, культурологічного та ін. Діалектика суспільних і особистих інтересів виявляється на всіх рівнях суспільного буття і суспільної свідомості, вирішальним чином. визначає відношення суспільної і особистісної свідомості. «Interest» латиною означає, «значущий». Тому цікаво поглянути на питання узгодження інтересів як на проблему співвідношення «соціальних (суспільних) значень» і «особистісних смислів».

Існує ряд соціологічних причин, які викликають певні розбіжності між цінностями соціуму (ідейними і моральними зразками, характерними для суспільства як цілого) і реальними переконаннями індивідів. Такі розбіжності є однією з причин існування негативних явищ в нашому житті: бюрократизму, крадіжок, пияцтва, психологічного взаємовідчуження людей, відриву особистих інтересів від суспільних тощо. При цьому цінності й норми соціалістичного способу життя в певних ситуаціях можуть виступати як щось формальне, не виявляючи достатнього регулятивного впливу на вчинки людей; натомість, на жаль, практично спрацьовують зовсім інші духовні й психологічні «важелі». Треба враховувати й те, що індивідуальна свідомість є лише моментом суспільної і виражає собою деяку модель цілісності соціального життя; водночас (будучи лише окремою його частиною) вона звичайно породжує і особливу, партикулярну точку зору. Окремий індивід не спроможний охо-

¹ Горбачов М. С. Про завдання партії по докорінній перебудові управління економікою // Рад. Україна.— 1987.— 26 черв.

пити всієї соціокультурної дійсності. Його власне місце в класовій, національній, демографічній, професійній структурі визначає і особливості його світосприйняття, відображення ним життєвих реалій. «Властивості суспільної свідомості, — відзначає Д. І. Дубровський, — не ізоморфні властивостям індивідуальної свідомості»². Індивід — елемент соціальної системи, живий і активний носій її якостей, але ні його потреби, інтереси, ні його ціннісна структура не можуть абсолютно і повністю збігатися з потребами і ціннісною структурою суспільства. Саме це і породжує проблему погодженості ціннісних орієнтирів соціального цілого й індивіда.

Для позначення ціннісних орієнтирів, що виникають на рівні соціального цілого, а духовних регулятивів індивіда ми використовуємо введені О. М. Леонтьєвим поняття «значення» і «особистісний смисл». Соціокультурні установлення, що циркулюють в суспільній свідомості і виникають як стихійно, так і свідомо, згаданий автор називає «значеннями». У «значеннях» концентрується загальнозначущий ціннісний зміст, він виступає як безособовий, надособовий, як голос цілості. «Значення» набувають у різних суспільствах статусу офіційних, проголошуваних державою, ідеологічними інститутами та ін. положень. «Особистісний смисл» є, в свою чергу, відбиття «значення» в індивідуальній свідомості окремої людини. Це те «значення», яке не просто зрозуміле, а й пережите як своє, глибоко особисте, важливе не тільки для суспільства як такого, а й для особистості як унікальної неповторної індивідуальності. Особистісний смисл виникає тоді, коли ціннісні орієнтири суспільства стають внутрішнім переконанням людини, визначають її практичні вчинки. «...Ідеї ж, — писав К. Маркс, — які оволодівають нашою думкою, підпорядковують собі наші переконання і до яких розум приковує нашу совість, — це узи, з яких не можна вирватись, не розірвавши свого серця, це демони, що їх людина може перемогти, лише підкорившись їм»³.

Однак «суспільні значення» далеко не завжди переходять в «особистісні смисли». За певних умов вони можуть виступати як чисте втілення надособистісного, з яким людина не ідентифікує себе, але в якому вона, проте, розчиняється, втрачаючи своє «я», своє неповторне духовне обличчя. «Загальнозначущість» значень може гіпертрофуватися і відчужуватися від конкретних реальних людей, пригнічуючи їх і пануючи над ними через нав'язування ззовні й ігнорування їхніх безпосередніх потреб.

Історично відокремлення «суспільних значень» від «особистісних смислів» або, інакше кажучи, формалізація «значень», коли вони стали діяти не стільки силою спонукання, скільки силою зовнішнього примусу, відбулося разом з появою класового суспільства. Протилежність інтересів класів-антагоністів, домінування відчужених цінностей, функціонування гнобительської державної машини — все це є передумовою для того, щоб «значення» почали сприйматися людьми як суто зовнішні, щоб під їх «офіційним пластом» виникали інші «сфери значень» у внутрішньому світі індивідів.

Соціалістична революція ліквідувала фундаментальні причини розбіжності і протиставлення «суспільних значень» і «особистісних смислів». Комуністичні цінності, котрі теж існують в надособистісній формі і проголошені офіційно, закріплені в знакових і предметних формах, що передаються в живому русі суспільної свідомості, за своєю суттю близькі, однак, народним масам, бо виражають їх власні внутрішні прагнення. І все-таки соціалізм в його реальних сучасних формах ще не може гарантувати оптимального збігу загальнозначущого й індивідуально-цінного. Зрозуміло, абсолютного злиття суспільного і особистого бути не може, бо це означало б, що конкретні люди були б повністю позбавлені

² Дубровський Д. И. Проблема идеального.—М., 1983.—С. 159.

³ Маркс К., Энгельс Ф. Твори.— Т. 1.— С. 112.

своїх індивідуальних якостей, а індивідуальна свідомість стала б «ходячою загальнозначущістю». Але гармонія між суспільними і особистими орієнтирами можлива і необхідна, бо вона є важливою умовою світової організації суспільного життя.

Однак сьогодні в цій сфері іноді виникають серйозні суперечності, які болісно позначаються на нашому русі вперед.

Першу групу причин подібної розбіжності «суспільних значень» і «особистісних смислів» за соціалізму можна умовно назвати соціально-організаційною. До неї належать причини, пов'язані з недостатнім знанням суспільних законів, з різного роду помилками і промахами, допущеними в соціально-економічній, політико-організаційній і культурно-духовній сферах суспільного життя.

Ліквідація в ході будівництва основ соціалізму експлуататорських класів знищує класові антагонізми. Але це не означає, що між численними групами, які утворюють соціалістичне суспільство, відсутня розбіжність інтересів. Можна передбачити, що певні відмінності тут зберігатимуться завжди, оскільки суспільство не може стати повністю безструктурним і аморфним, а сама наявність структурних ланок передбачає і наявність у них деяких специфічних інтересів. «Реальний розвиток виробничих відносин, — відзначає Т. І. Заславська, — відбувається не тільки і не стільки внаслідок професійної діяльності спеціально зайнятих цим працівників, скільки в складному процесі взаємодії соціально-економічних груп, що посідають різне становище в суспільному виробництві й мають на меті суперечливі інтереси»⁴. Відособлення групових інтересів за соціалізму породжує своєрідний «групізм», виникає ситуація, коли посиляючись на загальнодержавні інтереси й клянучись у вірності вищим соціалістичним цінностям, ті чи інші соціальні групи, що репрезентують підрозділи народного господарства, насправді мають на меті свій партикулярний інтерес — інтерес галузі, міністерства, підприємства. В такому разі «значення» лишаються суто формальними, протокольними, не переходять у мотив діяльності, а мотивами стають зовсім інші уявлення: про статус підрозділу, про його добробут (незалежно від загального становища в країні), про додаткові переваги й пільги та ін.

Найбільш виразною і гранично негативною формою групізму, що розводить в різні боки інтереси суспільства й індивіда, є бюрократизм, який підмінює не лише суспільний інтерес груповим, а й реальний колективний інтерес — вимогою дотримання його форми, відірваної від змісту. Отже, відбувається подвійна ціннісна підміна, переродження функцій суспільних цінностей як регуляторів поведінки.

Ще однією важливою причиною істотних розбіжностей між «суспільними значеннями» і «особистісними смислами» є неправомірна «економізація» цілей і завдань соціалізму, їх технократичне витлумачення. Це позначається на стилі життя і ціннісних орієнтаціях людей. Вимога першочергового розгортання матеріального виробництва (насамперед виробництва засобів виробництва) була гостро необхідна в той період, коли перша в історії країна соціалізму доводила свою життєздатність, сам на сам протистояла світові капіталу. Однак сьогодні, в умовах нового співвідношення сил на міжнародній арені, така беззастережна вимога відіграє вже негативну роль. Не в останню чергу саме через це «на певному етапі країна стала втрачати темпи руху, почали нагромаджуватись труднощі і нерозв'язані проблеми, з'явилися застійні та інші чужі соціалістичні явища. Все це серйозно позначалось на економіці, соціальній і духовній сферах»⁵.

⁴ Заславская Т. И. Экономика сквозь призму социологии // ЭКО.—1985.—№ 5.—С. 19.

⁵ Горбачов М. С. Про перебудову і кадрову політику партії // Рад. Україна.—1987.—28 січ.

Зведення суспільних цінностей до економічних входить в дисонанс з такими цінностями, як соціальна справедливість, самореалізація особи та ін., котрі самі вимагають уваги. Економічний фактор, претендуючи на безроздільне панування, рано чи пізно вступає в суперечність зі всією гамою людських цінностей і потреб. Ця суперечність призводить, з одного боку, до погіршення якості праці, оскільки «суто економічні» цінності не спрацьовують, з другого — зумовлює пошук інших ціннісних орієнтирів, ніж ті, які проголошуються від імені суспільства. О. С. Ципко справедливо вказує на ту «небезпеку як для теорії соціалізму, так і для практики його будівництва, яку становить наївність і обмеженість економічного детермінізму, котрий виходить з положення, що єдиний центр усього людського життя — це боротьба за ефективніше використання живої праці»⁶. Ясна річ, ці міркування не слід інтерпретувати як спробу применшити роль економіки. Матеріальне виробництво було і буде основою, рушієм суспільного розвитку. Це принципове положення марксизму цілком підтверджене суспільною практикою. Уточнення ж необхідне тоді, коли йдеться про співвідношення мети і засобів суспільного розвитку за соціалізмом. Нам чужа ідея «виробництва задля виробництва», виробництво завжди буде засобом, а інтереси суспільної людини, її всебічний розвиток — метою.

Великий вплив на ціннісні орієнтири індивідів робить характер організації і управління виробництвом. Надмірна централізація, яка склалася в господарській практиці, призвела до негативних ідейно-психологічних наслідків. По-перше, жорстко централізоване планування і такий же контроль при неспрацьовуючих «горизонтальних» зв'язках між підрозділами породили непогодженість між обов'язками й правами учасників виробничого процесу. Внаслідок цього вимоги, які ставляться до людини від імені суспільства, часто не відповідають можливостям щодо їх виконання. В результаті, часто виникають ситуації психологічного стресу, захищаючись від якого, індивіди мимоволі знижують у своїй свідомості значущість соціальних орієнтирів і відчужують від себе значущість орієнтирів економічних. Це викликає ціннісне зрушення, коли «святе місце» заповнюється цінностями індивідуального існування, різного роду обивательськими установками, «хобі» та ін. По-друге, надмірна централізація, не здатна враховувати все багатство інтересів і потреб десятків мільйонів людей на місцях, утруднює виконання прийнятих рішень, призводить до того, що суспільний інтерес і проголошувані вищі цінності сприймаються як щось формальне, далеке від реального життя, не тільки надособистісне, але якоюсь мірою навіть «антиособистісне». Тільки реальна можливість індивідів практично розв'язувати значущі для їх дальшого розвитку питання може забезпечити шукану гармонію між «значеннями» і «смыслами». Тому і з цього боку така необхідна демократизація суспільства, зміцнення начал самоврядування і забезпечення прав трудових колективів. Програма перебудови тут полягає в тому, що, «розвиваючи централізовані начала в управлінні і плануванні, у розв'язанні стратегічних завдань, партія активно здійснюватиме заходи щодо підвищення ролі основної виробничої ланки — об'єднань і підприємств, послідовно проводитиме лінію на розширення їх прав і господарської самостійності, посилення відповідальності і заінтересованості в досягненні високих кінцевих результатів»⁷.

Розбіжність між провідними цінностями соціалізму і реальними регулятивами поведінки людей зумовлена і тим, що гроші, котрі повинні функціонувати в соціалістичному суспільстві як «трудові талони», як спосіб врахування і зіставлення трудових затрат, багато в чому «вийшли» за ці межі. Нині вони нерідко стають формою легалізації нетрудових доходів: анонімні, вони не виражають того, що саме стоїть за

⁶ Ципко А. С. Социализм: жизнь общества и человека. — М., 1980. — С. 89—90.

⁷ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: Нова. ред. — К., 1986. — С. 34.

ними — праця на благо суспільства чи шахрайство. «Перевищення грішми своїх уповноважень» породжує регенерацію буржуазних і дрібно-буржуазних цінностей, що в корені суперечать соціалістичним і комуністичним нормам і принципам. На жаль, ці, чужі нам цінності, гонитва за грішми іноді стають важливими регулятивами поведінки індивідів.

Друга група причин розмежування «особистісних смислів» і «суспільних значень» пов'язана з виявами науково-технічного прогресу у сфері масової психології і форм спілкування.

Зміна форм спілкування є закономірним результатом такого процесу, як урбанізація. Бурхливе зростання міст, міський тип розселення призводять до анонімності відносин між людьми. Суспільні цінності, які в минулі епохи щоденно впроваджувалися у свідомість індивіда через трудові й ритуальні дії разом з добре знайомими йому людьми, стають тепер часто чимось зовнішнім щодо нього. Особа не стільки сама бере участь у розвитку ціннісного ладу суспільної свідомості, скільки споживає готові ціннісні форми, що постачаються їй засобами масової інформації. Звичайно, урбанізація підвищує рівень свободи і ціннісної рефлексії індивідів, але процес цей складний, неоднозначний; за відсутності високої духовної культури і чітких світоглядних орієнтирів, вироблених з дитинства, він може призвести до значної розбіжності між цінностями як «суспільними значеннями» і провідними «смислами» особи, породжувати почуття розгубленості й самотності. Немало таких людей, які з тих чи тих причин втратили орієнтації в ціннісній сфері, показує, наприклад, у своїх творах В. М. Шукшин.

Для урбанізації і науково-технічної революції характерне поєднання опосередкованих форм спілкування (телефон замість особистого контакту або навіть листи) з індивідуалізацією культурного споживання. Спостерігається убування непрофесійних форм художньої діяльності (спів хором, колективні святкові ігри та ін.) при зростанні ролі телебачення, яке розраховане не лише на великі, а й на малі аудиторії, на сім'ю, а то й зовсім на сприйняття однією людиною. Це не може не позначатися на стані свідомості: виникає її певна «егоїзація», порушуються повноцінні контакти між людьми, індивідуалістські цінності можуть стати «особистісним смислом» і мотивом поведінки індивіда.

Зміни в спілкуванні пов'язані і з прискоренням ритму життя, який не лишає часу на співпереживання, вникнення в життя іншого. Ми можемо знайти чимало скарг на це в поетичній і пісенній творчості наших днів; це, можна сказати, — відображення проблем нашого часу. Зазначені явища порушують ціннісну гармонію суспільства й особи, бо ж і вищі соціальні цінності не існують самі по собі, деś «поза світом», а реалізуються через реальні міжсуб'єктні, міжособистісні зв'язки і відносини. Порушення цих зв'язків, крайня їх утилітаризація, виродження в голий функціоналізм є свідчення дисгармонії в триєдності «суспільство — група — індивід».

Серйозні зміни у сфері масової свідомості пов'язані і з таким явищем, як комп'ютеризація суспільного виробництва, широке застосування електронно-обчислювальної техніки (ЕОТ) в найрізноманітніших сферах праці й побуту. В наших школах уже тепер вводиться курс основ інформатики й програмування. Комп'ютеризація — необхідний і закономірний процес, вона виражає генеральну лінію технічного прогресу, робить великий вплив на характер духовного виробництва. Сприяючи якісному вдосконаленню багатьох різновидів людської праці, вона несе, однак, і нові колізії, в тому числі і щодо розглядуваної нами проблеми. Так, розвиток комп'ютеризації означатиме ще більше опосередкування живого спілкування технікою, дальше підвищення ролі негуманітарного (технічного і математичного) знання. Зростання значущості формально-логічного мислення і властивих йому методів підходу до людини, безперечно, позначиться на характеристиках як образного сприйняття, так

і емоційно-ціннісної сфери. «Не виключено, — пише Г. Л. Смолян, один із провідних радянських спеціалістів з філософських аспектів НТР, — що розвиток ЕОТ і розширення її застосування супроводжуватимуться посиленням деяких небажаних тенденцій у духовному житті, зокрема формуванням раціоналістичного, суто утилітарного сприйняття життєвих, духовних і моральних цінностей»⁸. Комп'ютеризація, таким чином, поставить нові проблеми перед усією системою виховання, покликаною гармонізувати цінності суспільства і цінності конкретних індивідів.

Третя група досліджуваних причин розбіжностей між «соціальними значеннями» і «особистісними смислами» виникає внаслідок тих серйозних недоліків в ідейно-виховній роботі, які нині критично аналізуються в партійних документах, в науковій літературі і які виявляються, зокрема, у сфері масової свідомості.

З перших же пореволюційних років партія проводила і проводить велику роботу щодо виховання в радянських людей комуністичних переконань. В цій галузі досягнуті серйозні результати, але ряд факторів знижує ефективність ідеологічного впливу. Це, зокрема, недостатнє знання суспільної психології, її впливу на розвиток масової й особистісної свідомості. Досягнення соціально-психологічної теорії поки що мало використовуються для забезпечення ідеологічного впливу на масову свідомість, хоча в наш динамічний і складний час їх застосування конче необхідне.

Певної шкоди виховному процесові завдають технократичний підхід до виховання, прагматизація цього делікатного процесу «змужніння душі», просвітництво, яке глибоко вкорінилося у свідомості як наших педагогів, так і пропагандистів та агітаторів. Безперечно, знання — це сила. Очевидно й те, що не можна стати людиною ідейно і морально зрілою, не знаючи основних світоглядних принципів і найпростіших правил моралі. Однак, з другого боку, не можна стати таким, спираючись тільки на одне знання, на знання як таке, на інформацію, відірвану від емоційно-ціннісної сфери. Якби знання само по собі формувало ідейно-моральні якості, тоді б для нас була вдвовижу людина, яка, добре знаючи «як треба», чинить все-таки «як не треба». Однак ми нерідко опиняємося в ситуаціях, коли знання суспільних «значень» (норм, цінностей, ідеалів) лишається чимось суто зовнішнім, при необхідності навіть формально відтворюваним, тоді як реальні вчинки визначаються аж ніяк не цими знаннями, а зовсім іншими механізмами й стереотипами. Очевидно, справа не тільки в тому, щоб дати людям знання про суспільні закони, здатність теоретизувати про суспільство, про мораль та ін., навички «технології» виховання чи самовиховання. Знання, в тому числі й теоретичне, включається в регуляцію поведінки тільки в тому разі, коли воно накладається на вже вироблену (з раннього дитинства!) ціннісну структуру свідомості, в якій провідні «соціальні значення» набули якості «особистісних смислів». Мабуть, тут потрібно врахувати й те, що вищі цінності, здатні реально керувати поведінкою, не піддаються суто логічному «анатомуванню», а «особистісний смисл» не розкладається на складові як раціонально побудований конструкт, бо і його ціннісна основа задається не аналітично, а тільки через синтетичну єдність почуття, образу, думки.

Перебільшення ролі раціонально-логічних, теоретичних засобів впливу на масову свідомість призводить до недооцінювання духовно-практичних форм такого впливу: обрядів, ритуалів, свят, різних колективних «дійств». Іноді спостерігається і їх невідповідність змістові тих відношень, які вони мають виражати. Обряди і ритуали в традиційному суспільстві формувалися протягом століть, природно виростали з відповідного способу життя і тому досить гнучко перетворювалися при змі-

⁸ Смолян Г. Л. Социально-философские проблемы развития ЭВТ // Вопр. философии. — 1984. — № 11. — С. 72.

ні обставин, ставали формальним або «езотеричним» моментом нових духовно-практичних утворень, смисл яких знову був зрозумілий людям. Складніше стоїть справа з ритуальністю і обрядністю, цілеспрямовано створюваною в період крутих революційних ломок. Тут потрібна особлива чутливість, щоб не нав'язати реальним відношенням таких символічних форм, котрі не відповідають їм. Досліджуючи це питання і звертаючись до досвіду створення обрядності в 20-ті роки в нашій країні, І. В. Суханов пише: «Організатори радянських обрядів «звіздин», «октябрин», «червоного весілля» прагнули прямо і безпосередньо внести політичну пролетарську ідеологію у сферу сімейних відносин і тим самим випускали з поля зору їх специфіку. Впроваджені ними обрядові дії добре і яскраво виражали *політичні*, але не сімейні відносини. Думки і почуття людей, що відображали сімейні відносини, лишалися *поза* новими обрядовими формами, оскільки ці форми були взяті з *іншої* сфери суспільного життя»⁹.

Безперечно, нині радянські обряди і ритуали багато в чому вдосконалені, але робота над ними далека від завершення. Випадання тієї чи іншої сфери ціннісних відносин із системи духовно-практичних впливів на людину призводять у соціалістичному суспільстві до того, що люди починають відчувати розрив між своїм повсякденним буттям (з його чуттєво досягнутими радостями й бідами) — і вищими цінностями суспільства. От і виникає певна соціальна індиферентність, відокремлення «значень» від «смислів» чи навіть протиставлення одних одним.

Історичним фактором зазначених розбіжностей є і неможливість чи недовість пропаганди, засобів масової інформації, стереотипізація емоційно-ціннісних кліше. Суспільна дійсність змінюється нині дуже швидко. Перебудовуються самі відносини між людьми, відбувається інтенсивне оновлення суспільної свідомості. Тому пропагандистські форми можуть застарівати і тоді, коли вони продовжують відображати вже змінювані обставини, нехтуючи елементами нового; і тоді, коли вони відображають наявні відносини, пропагують незмінні за своєю суттю цінності, але роблять це невправно, внаслідок чого пропаговані цінності перетворюються на загальники, стають банальністю, трюїзмом. В часто і бездумно застосовуваних пропагандистських формах емоція немов «стирається» від довгого вживання; створюється «неекспресивний стереотип», нездатний викликати в людях душевний відгук і спонукати їх до дії.

Звичайно, заміну, оновлення форм трансляції «суспільних значень» треба проводити обережно, однак без мобільності в пропаганді не обійтися: відсутність емоційності негативно позначається на суспільній свідомості.

Нарешті, ще однією причиною розбіжності між «суспільними значеннями» і «особистісними смислами» є, на наш погляд, заорганізованість і формалізація застосовуваних духовно-практичних форм трансляції і ретрансляції цінностей: свят, демонстрацій, ритуалів, обрядів тощо. Зайва регламентація, читання «по папірцю» перетворює будь-яке колективне дійство у формальний акт, в якому гаситься саме ціннісне переживання. Тут конче потрібен великий простір для імпровізації, котра уможливіє перетворення видовища (в якому є виконавці й глядачі) на колективну співтворчість (в якій усі стають *дійовими особами*). Адже будь-яка ідея, будь-яка цінність ліпше засвоюється людьми тоді, коли воникладають в неї, в її створення, поширення, «споживання» частину власної душі, коли практично носять в її буття момент власної індивідуальності. Зрозуміло, це не означає, що будь-який захід треба пускати на самоплив, однак зовсім звужувати можливість для інтерпретації й імпровізації — значить формалізувати колективну дію, а це,

⁹ Суханов І. В. Обычаи, традиции и преемственность поколений. — М., 1976. — С. 184—185.

в свою чергу, сприяє «скам'янінню» усього того, що репрезентує суспільство як цілісність. Культуру імпровізації (при збереженні «основної теми» колективної дії) треба, очевидно, виховувати уже з дитинства.

Щоб подолати зазначену розбіжність між «значеннями» й «сміслами», треба приділяти більшу увагу малим групам — тим соціальним осередкам, у яких, власне, й відбувається стикування, взаємоузгодження перших і других. На жаль, виховна робота переважно проводиться у нас зі зверненням до великих недиференційованих аудиторій. Це стосується і пропагандистських впливів, і агітаційних заходів, і постійно діючих організацій типу молодіжних клубів, палаців культури та ін. Однак ціннісні установки особи формуються насамперед під впливом найближчого її оточення, в малій групі, в колективі. Тільки там виникає те психологічне «зараження», той емоційний резонанс, який дозволяє «зовнішньому» переходити у «внутрішнє», сприяє індивідуальному осмисленню «суспільних значень». Перші кроки, зроблені в цьому напрямі в ході перебудови нашого суспільного життя, свідчать про дієвість такого підходу. Однак дійсність підказує, що не лише трудові, а й інші колективи, що формуються, скажімо, за місцем проживання, за інтересами, під час дозвілля, навчання, спортивні, творчі та ін., теж можуть сприяти формуванню переконань людей.

Останній фактор, на який нам хотілося б вказати, розглядаючи хитби в ідейно-виховній роботі, — це нерозвинутість психологічних служб, покликаних сприяти гармонізації внутрішнього світу особи. У житті людей бувають різні події, розчарування, крах сподівань, смерть і розлуки, страх перед майбутнім, перед війною. Колись зі всіма своїми прикростями людина зверталася до образу бога, прагнучи дістати в цьому ілюзорному спілкуванні емоційну розрядку, і часто на гребені душевного просвітлення і добрих почуттів, знову і знову стверджувалася в тих суспільних цінностях, яким церква надавала релігійних форм. Ми знаємо, що бога немає, що звертатися до «потойбічних сил» — безглуздо, але часто не враховуємо при цьому, що потреба в захисті лишається актуальною для кожної людини. Суспільство має забезпечити своїм членам цю психологічну розрядку, створити «ефект захисту», інакше в особі може формуватися враження байдужості суспільства як цілого до долі окремих його членів (і відповідно їх байдужості щодо основних соціальних орієнтирів суспільства). Широке впровадження психологічних служб усебічно сприятиме зміцненню духовних зв'язків між соціальним цілим і окремою людиною.

У цій статті ми спробували проаналізувати низку причин, які утруднюють виховну роботу, сприяють розбіжності «особистісних смислів» і «соціальних значень». Безперечно, цей розгляд не претендує на повноту. Дослідження негативних чинників може бути розширене і неодмінно сприятиме появі позитивних пропозицій, прискоренню перебудови суспільної свідомості, усього життя суспільства, метою якої є всебічне вдосконалення і саморозвиток людини.

* * *

Проблема соотношения общественных и личных интересов может быть исследована средствами семиотики как проблема взаимосвязи «социальных значений» и «личностных смыслов». В ходе такого анализа удастся выявить ряд социокультурных причин, вызывающих определенные расхождения между ценностями социума и реальными ориентациями индивидов в условиях социализма. Это — недостатки в области социально-организационной деятельности, факторы, связанные с воздействием научно-технического прогресса на массовую психологию и формы общения, недочеты в области идейно-воспитательной работы, несовершенство тех духовно-практических форм трансляции и утверждения социальных ценностей, которые призваны способствовать гармонизации внутреннего мира человека, укреплению духовных связей между личностью и обществом.

М. С. Каган

ПРОБЛЕМА СПІЛКУВАННЯ В ІСТОРІЇ КУЛЬТУРИ *

Соціокультурний контекст теоретичного осмислення спілкування в буржуазному суспільстві в ХХ ст. Мірою розвитку і загострення в ХХ ст. суперечностей капіталізму проблема людського спілкування робилася дедалі невідступнішою для буржуазної свідомості. Чим очевиднішим ставав руйнівний вплив капіталізму і машинізації повсякденного життя на людські взаємовідносини, тим гостріше відчувалася жадоба духовного зв'язку людини з людиною, сподівання на його рятівну місію в історії людства як альтернативу революційному перетворенню суспільства. Вчення Л. М. Толстого і М. К. Ганді тому й були такими популярними в середовищі буржуазної інтелігенції, що вони завбачали її умонастрої і дозволяли відштовхнутись від них, будувати різні (західноєвропейські й американські) варіації цих соціальних утопій. Так формувалися філософські вчення екзистенціалізму, персоналізму, «філософської антропології», в яких фундаментального значення набула постановка проблеми «Я і Ти», «Я й Інші». Її розгляд втілюється у філософську теорію спілкування («екзистенціальної комунікації», як назвав її К. Ясперс, або «діалогічного життя», за М. Бубером).

На відміну від класичної філософії, в центрі якої стояли ідея буття і проблема відношення суб'єкта до об'єкта, у «філософській антропології» філософія загалом прирівнювалася до теоретичної антропології. За твердженням П. Ландсберга, «вислів «філософська антропологія» позначає не нову філософську галузь, подібно до релігійної онтології, а сучасний аспект основної філософської проблематики»¹. Інакше кажучи, поняття «філософська антропологія» стало рівнозначним «антропологічній філософії». Причини цього явища розкривають самі західні філософи.

Ось два досить типових судження. Макс Шеллер: «Наша епоха є першою, коли людина стала повністю і без останку «проблематичною», коли вона вже не знає, що вона собою являє, і водночас знає, що вона нічого не знає». Мартін Хайдеггер: «Жодна епоха не знала, так багато і стільки різного про людину, як наша... Водночас жодна епоха не знала менше за нашу, чим людина є»².

Відомий буржуазний філософ Мартін Бубер, який наводить ці судження, за всіх своїх розбіжностей з цитованими колегами, сходиться з ними у визнанні цього вихідного пункту сучасної культури — як і в тому, що відповідь на це питання треба шукати на шляху, прокладеному ще Л. Фейєрбахом, — у усвідомленні відношення Я і Ти.

Осмислення людських відносин відбувалося в буржуазному суспільстві ХХ ст. в умовах катастрофічного розвитку індивідуалізму, який породжував небувале в історії культури явище — некомунікабельність як крайню форму взаємного відчуження індивідів, розпаду

* Закінчення (початок див. у 5 за 1987 р.).

¹ Landsberg P. L. Einführung in die philosophische Anthropologie. — Frankfurt-am-Mein, 1960. — S. 49.

² Цит. за: Buber M. Das Problem des Menschen. 4 Aufl. — Heidelberg, 1971. — S. 125—127.

всіх соціальних зв'язків. Екзистенціалізм відобразив з найбільшою точністю це епідемічно поширюване почуття самотності «закинутого» у світ індивіда, розуміння безглуздості його короточасного і нікому не потрібного існування. Криза спілкування — так можна було б назвати ту реальну соціально-історичну ситуацію, що лежала в основі екзистенціалістської концепції людських відносин.

Щоб нам не докоряли в тенденційному висвітленні даної ситуації, в згущенні фарб, надамо слово класику персоналізму — Емануелю Муньє. Висунувши 1949 року тезу «Персоналізм проти індивідуалізму», він аргументував її таким міркуванням: «З самого початку історії дні війни були куди численнішими, ніж дні миру. Життя суспільства є постійна громадянська війна. Коли ж стихає ворожість, поширюється байдужість. Вогнища товарищескості, дружби або любові губляться в цій грандіозній поразці людського братерства. Хайдеггер і Сартр відобразили це у філософії. Спілкування блокуване в них потребою оволодівати і підкоряти собі. Кожний партнер необхідно стає або тираном, або рабом. Погляд збоку викрадає у мене мій світ, присутність іншого заморожує мою свободу, його вибір мене зв'язує. Любов стає обопільним насильством, пеклом...» Звідси і народжується індивідуалізм. «Індивідуалізм — це система звичаїв, почувань, ідей і інституцій, яка організує життя індивіда на принципах його ізоляції і самозахисту, — продовжує Муньє. — Він був ідеологією і пануючою структурою західного буржуазного суспільства між XVIII і XIX століттями... Такий характер цивілізації, яка агонізує на наших очах, однієї з найнещасливіших, які тільки знала історія»³.

У середині нашого століття в США стає популярною книга відомого соціолога Д. Рісмена під характерною назвою «Самотній натовп». В цей же час інший відомий американський соціальний психолог Р. Мей починає своє дослідження «Пошук людиною самої себе» розділом під назвою «Самотність і тривога сучасної людини», в якій синонімом «самотності» є поняття «відчуження»⁴.

А. І. Титаренко, який глибоко дослідив цю проблему, у своїй книзі під виразною назвою «Антиідеї» писав, що в XX ст. «проблема самотності дістала небувалий за значенням філософсько-етичний статус: у ній убачили одне з одвічних фатальних джерел не тільки трагічної безнадійності існування людини, а й ходу всієї історії». Бо хоча насправді самотність є «явище насамперед соціально-історичне», однак буржуазна свідомість «перетворює його в недетермінований, неусувний «фатум» трагічного людського буття». А це призводить до того, що спілкування людей частково паралізується, частково деформується, спотворюється, втрачає свій моральний зміст⁵.

У буржуазному суспільстві, вважає І. С. Кон, спілкування «втрачає свій вільний характер» під впливом бізнесу як мети існування. Американські психологи виділили навіть специфічний психологічний синдром — «потреба в досягненні» — і встановили, що він негативно позначається на комунікативних якостях людей, паралізує потребу в душевному спілкуванні і здатність до нього. А з цього випливають ще руйнівніші для особи наслідки: «Дефіцит інтимного спілкування породжує почуття внутрішньої пустоти і безглуздості життя. Не випадково сьогодні на Заході, на противагу ідеалові виробництва задля виробництва і панівній «споживацькій» моралі, так популярні теорії, які висувають на перший план саме цінності людського спілкування, вільного від усяких утилітарних мотивів»⁶.

³ Mounier E. Le personalisme. 13 éd.— Paris, 1978.— P. 30—32.

⁴ May R. Man's Search for Himself.— New York, 1953.— P. 26.

⁵ Титаренко А. И. Антиидеи: Опыт социально-этического анализа.— М. 1976.— С. 22.

⁶ Кон И. С. Открытие «Я».— М., 1978.— С. 231.

Ця драматична соціально-історична ситуація неодноразово й по-різному закарбовувалася в мистецтві. За всієї багатоманітності літературних, сценічних, кінематографічних способів відображення людського спілкування, за всіх особливостей творчого методу — сюрреалістичного і неореалістичного, абсурдистського і імпресіоністського, абстракціоністського і «новоречового» — творчість Альберто Моравія і Ганса Фаллади, Тенессі Вільямса і Семюеля Беккета, Інгмара Бергмана і Мікельанджело Антоніоні, Сальватора Далі та інших митців буржуазного світу виявилася єдиною в тому, що втілювала розпад людських зв'язків, руйнування людського спілкування, некоммунікбельність як закон життя, де «пекло — це інші» (Ж. П. Сартр). Але, звертаючись до художнього вивчення здатності людини до активного, дійового опору — опору фашистській окупації або опору самому капіталізму як соціальній системі, — мистецтво буржуазного суспільства відкривало в людях здатність повноцінного спілкування, поза яким немислима боротьба за свободу. «...В літературі Заходу, — писав В. Д. Днепров, — поряд з творами, присвяченими головним чином роз'єднанню людей, їх самотності, їх падінню, їх «нелюдності» та ін., ми знаходимо також твори — серед них істинно художні, присвячені головним чином зближенню людей, високій товариськості, поезії, любові, зв'язку, єдності. «Романи відчуження» і «романи солідарності»⁷.

Критик переконливо показав це, аналізуючи «романи солідарності» Е. М. Ремарка, Е. Хемінгуея, А. де Сент-Екзюпері. Він міг би послатися і на творчість великого американського поета У. Уйтмена, який так формулював свою програмну позицію: людині притаманний не тільки «індивідуалізм, який відділяє її від інших», але і «зв'язуюча сила любові, яка спаює, поєднує і об'єднує людей, роблячи всі національності дружними, а всіх людей — братами... Сучасний борець за свободу має ту перевагу перед античним і середньовічним прихильником свободи, що його доктрина передбачає не лише індивідуалізацію, а й усупільнення. Народилося велике слово «солідарність»⁸.

Мистецтво ХХ ст., взяте загалом, малює нам не тільки вражаючу, а й досить точну картину драматично-суперечливого становища людського спілкування у ворожій йому соціальній системі, картину, яку потрібно мати перед очима, якщо хочеш зрозуміти долі теоретичного аналізу проблеми спілкування в цю епоху.

При цьому слід мати на увазі, що в ХХ ст. ще більшою мірою, ніж у ХІХ ст., теоретичне осмислення проблеми людського спілкування вже не могло здійснюватися однією лише філософією — процес диференціації наукового знання і формування дедалі ширшого кола конкретних наукових дисциплін привів до того, що людина і людські відносини стали предметом спеціальної уваги ряду наук — насамперед, психології і психіатрії, потім соціології і соціальної психології, лінгвістики і семіотики, теорії масових комунікацій, а потім і нових галузей біологічної науки — етології, зоопсихології, «зоосоціології». Кожна з цих наук вирізняла в предметі їх спільного інтересу доступні їй сторони і закономірності, поглиблюючи і розширюючи наше знання способів взаємодії людей в їх спільній життєдіяльності, але при цьому втрачала цілісне розуміння спілкування як такого, і більш того, — розуміння відмінності спілкування від комунікації⁹.

У багатьох випадках конкретно-науковий аналіз людських відносин мав чітку практичну спрямованість, будучи покликаний удосконалювати медичну практику лікування психічних розладів (фрейдист-

⁷ Днепров В. Литература и нравственный опыт человека : Размышления о современной зарубежной литературе. — Ленинград, 1970. — С. 330.

⁸ Цит. за: Селзл Г. Марксизм и мораль. — М., 1962. — С. 202—203.

⁹ Докладніше про загальні методологічні проблеми вивчення спілкування різними науками див.: Каган М. С. Общение как предмет междисциплинарного научного исследования // Общение и культура личности. — Томск, 1984.

ський і неофрейдистський психоаналіз) або ж практику соціально-організаційної діяльності (американська прагматична соціологія і теорія масових комунікацій). Філософський же підхід до проблеми зберігав Фейербахову постановку питання про зв'язок Я і Ти як абстрактних індивідів, спільність яких впливає з їх фізичного і духовного потягу один до одного, здатного подолати їхню відмінності і бути засобом розв'язання головних суперечностей історичного буття людини.

Концепції спілкування в буржуазній культурі ХХ ст. Постановка проблеми людського спілкування у зв'язку з загальним процесом висунення людини в центр буржуазної філософії накреслювалася одночасно в Німеччині, у Франції, в Іспанії наприкінці 20-х років нашого століття. «Буття і ніщо» М. Хайдеггера і «Метафізичний щоденник» Г. Марселя були опубліковані 1927 року; «Я і Ти» М. Бубера і «Завдання нашого часу» Х. Ортеги-і-Гассета вийшли дещо раніше (і також одночасно) 1923 року; французький персоналізм і вчення К. Ясперса створювалися на початку 30-х років. Концепція Дж. Міда, яка склалася ще на рубежі ХІХ і ХХ ст., стала широко відома також лише в 30-ті роки, після появи 1934 року його книги «Свідомість, Я і суспільство». Доля його вчення підтверджує, що, незважаючи на відомі впливи однієї національної школи філософської думки на іншу (наприклад, німецької на французьку і іспанську або німецької чи французької на американську), в основному вони створювалися самостійно, формулюючи принципи теоретичного осмислення тих наслідків, які мав для буття людини і відносин людей в суспільстві розвиток буржуазних відносин.

У всіх названих нами філософів аналіз буття людини у світі мав вихідним моментом розгляд відносин Я й Іншого. «Мають бути інші Я, якщо ми хочемо, щоб було наше власне»,—твердив Дж. Мід¹⁰. «Інші Я», «значимі інші» — це, за Дж. Мідом, «соціальні об'єкти, на відміну від «об'єктів фізичних» (точніше було б сказати — суб'єкти на відміну від об'єктів, бо їм властива здатність активної взаємодії з моїм Я, тоді як фізичні об'єкти пасивні і з ними не можна спілкуватися). Суспільне життя, на відміну від життя тварин, характеризується первинністю зв'язків людини з соціальними об'єктами порівняно з її зв'язками з фізичними об'єктами (навіть природа і речі одухотворюються і антропоморфізуються, тобто стають немовби соціальними об'єктами)¹¹. Взаємодія Я й Інших, тобто людське спілкування, і створює соціальну реальність — первинну і визначальну щодо окремого Я. Ось чому дослідник творчості Дж. Міда мав підставу відзначити, що назва твору, де викладається його концепція, — «Свідомість, Самість і Суспільство» — неточно передає її сутність (назва ця належить не авторові, а Ч. Моррісу, який опублікував працю); книгу правильніше було б назвати «Суспільство, Самість і Свідомість», оскільки вихідною, формуючою силою є саме суспільство¹². Не дивно, що Дж. Мід поклав початок розвитку соціальної психології в США.

За всіх відмінностей європейського екзистенціалізму від американського біхевіоризму, вихідний пункт М. Хайдеггера виявився аналогічним. «Людське буття, за Хайдеггером, ніколи не виступає як ізольований суб'єкт, який дізнається про існування до себе подібних звідкись ззовні, шляхом зовнішнього сприйняття або внаслідок повідомлення йому про існування інших. Існування інших, подібних до нього людей, з самого початку «відомо» йому, бо становить один із моментів його власної буттєвої, апіорної структури»¹³. Однак це «суспільне буття» людей — *Mitsein* — призводить до «усереднення» людини, і суб'єкт стає «чимось Середнім», що філософ називає сло-

¹⁰ Цит. за: Современная философия.— М., 1978.— С. 63.

¹¹ Victoroff D. G. H. Mead. Sociologue et philosophe.— Paris, 1953.— P. 57—59.

¹² Ibid.— P. 17—18.

¹³ Современная буржуазная философия.— М., 1978.— С. 299.

вом Мап яке позначає безликість¹⁴. Безперечно, зображуючи «несправжній» світ Мап, де індивіди повністю «взаємозамінювані», де немає «незамінних» індивідуальностей, Хайдеггер змалював реальність капіталістичного «масового суспільства» з його «нівельованою особою». «Справжнє» існування, за Хайдеггером, осягне тільки «перед обличчям смерті».

Інший розвиток вихідної постановки питання запропонував К. Ясперс. За влучним визначенням П. П. Гайденко, «Хайдеггер і Ясперс репрезентують два різні типи світогляду. Світ Хайдеггера — це монументальне мовчання єгипетських пірамід, це подорожування самотнього супутника по лісових стежках і польових дорогах; це — мовчазна дорога баварської селянки: вранці — в поле, ввечері — додому; це завжди німе перебування людини сам на сам з буттям, «прислуховування» до буття, забуття себе перед обличчям буття...

Світ Ясперса — зовсім інший. Це завжди — світ комунікації. Учень і послідовник Вебера, Ясперс — насамперед прибічник живої, повсякденної, невинної комунікації людей, що розв'язують з допомогою дискусій, спорів, зіткнення точок зору і позицій наукові, політичні і соціальні проблеми; тільки шляхом вільної дискусії, розгорнутого і широкого зіткнення думок можуть розв'язуватися найважливіші питання в суспільстві... Якщо світ Хайдеггера — це світ мовчання, то Ясперс живе у світі діалогу. Екзистенціальна комунікація — це розмова двох, трьох, кількох близьких людей про найважливіші для них «останні» питання — саме в такому суспільстві, а не в мовчазній самотності вбачає Ясперс прорив до трансценденції¹⁵.

І справді, спілкування, за Ясперсом, є «універсальна умова людського буття... Все, що є людина і що є для людини... набувається в «спілкуванні». Під спілкуванням, або «екзистенціальною комунікацією», К. Ясперс розуміє відносини, що виникають між «індивідами, які зв'язуються один з одним, але мають зберегти свої відмінності, які ідуть один одному назустріч із відлюдності, але знають про цю самотність лише остільки, оскільки вони вступають у спілкування. Адже Я не може бути самим собою, не вступаючи в спілкування, і вступати в спілкування, не будучи усамітненим»¹⁶.

Концепція К. Ясперса згодом зазнала еволюції, вартої уваги. П. П. Гайденко, яка уважно вивчала її, показала, як це позначилося на Ясперсовому понятті «екзистенціальна комунікація». «Якщо проблема можливості комунікації ставилася раннім Ясперсом в особистісному плані, то пізній Ясперс ставить її в плані глобальному, загальнолюдському — як всесвітньо-історичне завдання... Якщо умовою екзистенціальної комунікації була для Ясперса спільна доля («спільна ситуація») двох або кількох людей, зв'язаних у корені їх буття, а саме в їх кінцевості, історичності, то умовою загальнолюдської комунікації Ясперс вважає спільну долю всього людства — «осьовий час» як «корінь» загальноісторичного буття... Тому проблема взаєморозуміння, відкритості, діалогу різних культур, народів і релігій — не розквіт, а життєва необхідність — таке переконання Ясперса»¹⁷. Ми повинні повністю приєднатися до висновку радянського філософа, що «така постановка проблеми людського спілкування і взаєморозуміння є сьо-

¹⁴ Heidegger M. Sein und Zeit.— Tübingen, 1927.— S. 126.

¹⁵ Гайденко П. П. Человек и история в свете «философии коммуникации» К. Ясперса // Человек и его бытие как проблема современной философии.— М., 1978.— С. 129.

¹⁶ Jaspers K. Vernunft und Existenz.— Croningen, 1935.— S. 59 (Порів.: Jaspers K. Philosophie. Bd. 2.— Berlin, 1956.— S. 51. Про теорію «екзистенціальної комунікації» К. Ясперса див. також. Современная буржуазная философия.— М., 1978.— С. 324—327; Junghänel J. Über den Begriff der Kommunikation bei Karl Jaspers // Deutsche Zeitschrift für Philosophie.— 1961.— (No 4).

¹⁷ Гайденко П. П. Человек и история в свете «философии коммуникации» К. Ясперса // Человек и его бытие...— С. 131.

годні дійсно дуже актуальною... оскільки в нашу епоху не може лишатися локальною і замкнутою жодна із самостійних коліс культур, жоден з народів, які колись жили своїм замкнутим життям». Подолати властиві Ясперсу утопізм і абстрактність і «підійти до розгляду проблеми спілкування конкретно-історично» зміг лише марксизм¹⁸.

Мабуть, найбільш ґрунтовну і послідовну розробку теорія спілкування дістала в праці одного із прибічників «діалогічного принципу» у філософській антропології Мартіна Бубера. «Наявне буття» (*Dasein*) Хайдеггера, — пише Бубер, — є монологічне буття... Людина «належно-го й» наявного буття в розумінні Хайдеггера, людина «власного буття», яка, за Хайдеггером, є метою екзистенції, — це не людина, яка дійсно живе з людиною, а людина, яка більше не може дійсно жити з людиною». Хайдеггер «абсолютизує історично зумовлену ситуацію радикально відокремленої людини...»¹⁹.

Що ж протиставив цьому Бубер на відміну від К. Ясперса? Його книга «Я і Ти» починається таким міркуванням: «Світ двоїсто звернений до людини згідно з її двоїстою позицією».

Позиція людини двоїста згідно з двоїстістю основних слів (*Grundworte*), якими вона послуговується.

Основні слова — не одиничні слова, а словесні пари.

Одне основне слово — словесна пара «Я — Ти».

Друге основне слово — словесна пара «Я — Воно»; при цьому без зміни його значення Воно може поставати і як Він, і як Вона.

Тим самим і Я людини двоїсте.

Бо Я в основному слові «Я — Ти» є іншим порівняно з Я в основному слові «Я — Воно»²⁰.

По суті справи, в цьому розрізнюванні Ти і Воно виражена відмінність між відношенням до людини як до суб'єкта і як до об'єкта — мовні займенникові форми фіксують тут те, що філософія зуміла сформулювати своєю теоретичною мовою²¹. М. Бубер стоїть, безперечно, на голову вище від багатьох інших теоретиків екзистенціальної комунікації, які обмежують відношення людини до людини відношенням «Я — Ти», не бачачи відношення «Я — Воно», бо протиставляють ці два відношення в цілісному плані як «істинне» і «спотворене», «дійсно людяне» і «нелюдяне» та ін. Насправді обидва ці відношення (і М. Бубер це розуміє) іманентні і однаково необхідні для буття людини, і кожне з них існує остільки, оскільки існує його інше: «без «Воно» людина не може жити. Але хто живе тільки з ним, не є людиною»²². Точніше було б сказати, що взаємозв'язок цих двох відношень — взаємна доповняльність, а не ієрархія. В усякому разі, М. Бубер показує, що вони не взаємозамінювані, бо в системі «Я — Воно» (*Eswelt*) породжується пізнавальний досвід людини, що поширюється і на матеріальні, і на духовні об'єкти, а система «Я — Ти» (*Duwelt*) створює саме «відносини», і поширюються вони не лише на людину, а й на продукти її духовної діяльності і навіть на природу, до якої Я також здатне відноситися як до Ти²³. Хоча таке відношення передбачає взаємність, двосторонність, його предмет — цілісний, нерозчленований, і духовність «перебуває не в Я, а між Я і Ти»²⁴. «Зустріч одного з іншим» створює, за М. Бубером, «діалогіку», або «з-другим-буття»²⁵, або

¹⁸ Там же. — С. 131—133.

¹⁹ Buber M. Das Problem des Menschen. — S. 102—103.

²⁰ Buber M. Ich und Du. 9 Aufl. — Heidelberg, 1977. — S. 9.

²¹ Втім, сам М. Бубер називає Я у відношенні до Воно — «суб'єктом», а у відношенні до Ти — «суб'єктивністю» (Ibid. — S. 76).

²² Ibid. — S. 44.

²³ Ibid. — S. 120.

²⁴ Ibid. — S. 14, 23, 49.

²⁵ Buber M. Das Problem des Menschen. — S. 169.

«буття людини з людиною»²⁶. Мовою займенникових категорій М. Бубера це буття визначається словом «Ми», фіксуючи прагнення філософа подолати індивідуалістично гіпостазоване Я. «Ми,— підкреслює він,— потенційно включає Ти. Тільки люди, здатні правдиво говорити один одному Ти, можуть правдиво говорити про себе Ми»²⁷.

«Істотне Ми досі дуже мало пізнане в історії і в наш час і тому, що воно рідко трапляється, і тому, що досі групі утворення розглядалися здебільшого за їх енергією і дією, але не за їх внутрішньою структурою, від якої найбільшою мірою залежить і спрямованість їх енергії і спосіб їх дій...»²⁸

З цих позицій М. Бубер виступає проти двох однобічностей у розумінні людини — проти «індивідуалізму» і «колективізму» (так він називає погляд на людину, який охоплює тільки її «суспільну» сторону, нехтуючи її індивідуальність). Обидві ці позиції нездатні досягнути «цілісності людини, людину як ціле»²⁹, бо цілісність ця є єдність індивідуального і загального. Тому, на думку Бубера, альтернатива «індивідуалізм або колективізм», властива сучасній суспільній свідомості,— хибна; істинна третя позиція — синтетична³⁰. Звідси випливає рішуче заперечення здатності «індивідуалістичної антропології» і «колективістської соціології» пізнати сутність людини³¹ (на жаль, під останньою М. Бубер має на увазі марксизм, виявляючи цим своє повне нерозуміння і теорії марксизму, і практики соціалізму). Безумовно, що і буржуазний індивідуалізм, і «колективізм» фашистського або маойського типу однобічні й хибні, і що насправді буття людини є, як показав К. Маркс, діалектична єдність відособлення і уподібнення, тобто індивідуалізації і соціалізації. Але це ніяк не означає, ніби для філософського розуміння людини «центральною предметом має бути і не індивідуум, і не колектив, а людина з людиною», і що пізнання «людини з людиною» має «обійняти антропологію і соціологію»³². Критикуючи Л. Фейєрбаха, К. Маркс досить переконливо показав, що тільки в «справжній колективності», як певному типі соціальної спільності, появу якого він пов'язував з розвитком комуністичної формації, створюється людська особистість в єдності центробіжних і центростремічних сил, які її формують.

Як бачимо, теоретичний горизонт М. Бубера обмежений загальною короткозорістю буржуазної ідеології. Він не бачить, по-перше, того, що відношення Я до Ти і до Воно мають і практичний, і духовний характер, залічуючи матеріально-практичну діяльність лише до відношення «Я — Воно». Тому він не правий, характеризуючи відношення «Я — Ти» як «цілісне», бо поза матеріально-практичним відношенням немає цілісності. Інакше кажучи, Бубер зводить цілісність цього відношення до духовної цілісності. По-друге, він не бачить, що відношення «Я — Ти» (як і «Я — Воно») має соціально-історичне походження, природу, детермінацію і функції, а не є породженням структури мови і не природжене людству та індивіду («природжене Ти») ³³. Він не бачить, по-третє, і того, що обидва ці відношення реально існують лише у взаємодії, у взаємному опосередкуванні, і можуть виступати не тільки як взаємовиключаючі, а й як такі форми цілісної людської діяльності, які спираються одна на одну. По-четверте, він не помічає, що Я полімодальне, тобто, що ці його два відношення специфічні не для особи, а для суб'єкта, а суб'єктом можуть бути

²⁶ Buber M. Urdistanz und Beziehung // Beiträge zu einer philosophischen Anthropologie. 1. 4 Aufl.— Heidelberg, 1978.— S. 28.

²⁷ Buber M. Das Problem des Menschen.— S. 115—116.

²⁸ Ibid.— S. 116.

²⁹ Ibid.— S. 159.

³⁰ Ibid.— S. 163—164.

³¹ Ibid.— S. 62, 158, 163, 164.

³² Ibid.— S. 168.

³³ Buber M. Ich und Du.— S. 36.

і соціальні групи різного масштабу, і різні соціальні системи, і людство загалом, і, ясна річ, окрема особа. Це означає, що володіння якістю Я і відношення до Іншого як до Ти або як до Воно властиві не лише індивідуалізованому суб'єктові. А для М. Бубера «діалогічне життя» є всього-на-всього міжособистісний контакт³⁴. По-п'яте, він не бачить, що саме Я суб'єкта виявляється підданим тому ж роздвоєнню, постаючи в розвинутій своїй формі і як «Я — Я», і як «Я — Воно мого Я», тобто і як самоспілкування, внутрішній діалог, з одного боку, і як самопізнання, самооцінка, самозминовання, самонавіювання, самобичування — з другого. І нарешті, він не помічає, що панування відношення «Я — Ти» належить не минулому, а майбутньому, і тому, не вірячи в перспективу комуністичного перетворення суспільства, шукає порятунку в релігії і дивиться назад, а не вперед — первісності він віддає перевагу перед буржуазною культурою («від першої був шлях до бога, від другої — тільки в ніщо»³⁵).

Одночасно з М. Бубером і, мабуть, незалежно від нього розробку теорії спілкування у межах французької філософської думки розпочав основоположник екзистенціалізму Г. Марсель. В його вченні місце «речових» відношень посідає «інтерсуб'єктивність», прообразом якої є відношення не суб'єкта до об'єкта, не Я до Щось, а Я до Ти, суб'єкта до суб'єкта. Розуміння інших як Ти (тобто як іншого Я) протиставляється поняттю Він як об'єктивуючому, як такому, що зводить іншого до рівня речі³⁶. Ця концепція досить близька і до поглядів М. Бубера, і до теорії «екзистенціальної комунікації» К. Ясперса. Услід за Г. Марселем пішов у цьому ж напрямі основоположник персоналізму Е. Муньє³⁷.

Для Е. Муньє «Ти, а в ньому Ми, передує Я або принаймні його супроводжує». Тому особі, «за самою її природою», притаманна товариськість. «Коли комунікація губиться або спотворюється, Я сам остаточно глибоко: усі форми безумства є поразкою у відносинах з іншими, — *alter* стає *alienus*, а Я, в свою чергу, стаю чужим самому собі, відчуженим. Можна було б навіть сказати, що Я існують лише тією мірою, якою Я існують для іншого; і, в кінцевому підсумку, що бути — значить, любити.

Ці істини і є суттю персоналізму...»³⁸.

Ми вже наводили гіркі слова Муньє про те, наскільки реальна дійсність ворожа істинному відношенню людини до людини як Я до Ти. Не приймаючи того розв'язання проблеми, яке було висунуте Хайдеггером і Сартром, Муньє не міг сам запропонувати нічого більш обґрунтованого і практично здійснимого, бо він не бачив ні істинних причин такого стану речей, ні способу його подолання. Чого варте, наприклад, таке його міркування? «Можуть сказати, — писав він (маючи, звичайно, на увазі марксистів), — що вина лежить на соціальних інститутах, які увічнюють боротьбу класів і гноблення людини людиною. Але хто скаже, причина це чи наслідок?.. Самотність, яка в стількох писаннях уявляється сьогодні зумовленою становищем людини у світі, є частіше за все результатом нашої власної поведінки: самотнім

³⁴ Див.: *Buber M. Urdistanz und Beziehung.* — S. 49. (де виявляється синонімічність понять «зв'язок» — «контакт» — «зустріч» — «комунікація»); S. 50—51 (де ясно виражені як психологізація спілкування М. Бубером, так і усвідомлення, що її слід подолати, і водночас неспроможність досягти цієї мети).

³⁵ *Buber M. Ich und Du.* — S. 32. (Хороший короткий виклад і правильну в основному критичну оцінку філософії М. Бубера, маловідомої у нас, але досить авторитетної на Заході, читач може знайти в статті М. М. Субботіна, опублікованій в кн.: *Человек и его бытие как проблема современной философии.* — М., 1987; див. також: *Бунт Г. Диалогика и творчество.* — Рига, 1985. — С. 17—25).

³⁶ *Современная буржуазная философия.* — С. 348—349.

³⁷ Про французький персоналізм загалом і про вчення Е. Муньє див.: *Вдовин И. С. Французский персонализм : Критический очерк философского учения.* — М., 1977.

³⁸ *Mounier E. Le personalisme.* — P. 22—34.

себе роблять»³⁹. Чи потрібно пояснювати, наскільки наївно-неспрможні такі сентенції?

Як і Муньє, Сартр виходить із залежності Я і Іншого і їх зв'язок визначає як цілісне Ми. Однак в екзистенціалістській концепції відношення Я до Іншого є не любов, а заперечення, ворожість, боротьба, поєднання садистських і мазохістських устремлінь⁴⁰, а сама любов, яка входить в складний психофізіологічний комплекс відношень Я і Ти, є формою їх боротьби, підкорення одного іншим⁴¹. Результуючий висновок: «Сутність відносин між свідомостями — це не *Mitsein*, а *conflit*»⁴².

Характеризуючи філософську концепцію, яка лежала в основі п'єс-притчі Ж. П. Сартра «За закритими дверима», В. Д. Дніпров писав: «Подібно до того, як механіка розв'язує задачу трьох тіл, Сартр розв'язує задачу трьох суб'єктів. Кожен суб'єкт бажає здійснити і ствердити себе і неминуче натрапляє на перепони у формі іншого суб'єкта і своєї залежності від нього. Потяг перетворюється в ненависть, потреба — у ворожнечу, притягання суб'єктів неминуче стає їх відштовхуванням. Чужість і зло виявляється природною межею між суб'єктами»⁴³.

Абсолютно очевидні не тільки соціально-історичні корені такого розуміння людських відносин, але й його абстрактність і однобічність. Однак такі ж абстрактність і однобічність властиві протилежному поглядові на відношення Я і Ти. Насправді ж сили, які притягують людину до людини, і сили, що відштовхують їх, — не психофізіологічні константи, а інтеріоризовані особою принципи суспільного буття. Але саме соціальна детермінація людських відносин лишається недоступною буржуазному філософському мисленню в усіх його модифікаціях, в тому числі і мисленню Ж. П. Сартра⁴⁴.

Незадовільність відомих розв'язків проблеми людини і, зокрема, проблеми людського спілкування викликає нові й нові спроби її розв'язання в рамках буржуазної філософії. Одна з останніх — концепція Мікеля Дюфрена. Її особливості пояснюються насамперед новим теоретичним фоном, на якому вона склалася, характерним для другої половини нашого століття. Цей фон був створений структуралізмом, який завоював у середині ХХ ст. панівне становище, зокрема, у французькій науці. В працях структуралістів пафос точного дослідження об'єктивних соціальних структур витіснив за межі науки проблему особистості, відношення Я і Ти, оскільки вони, мовляв, нескінченно багатоманітні і їх не можна структурувати. Ця сциєнтистська позиція не могла не викликати протесту. Книга М. Дюфрена «За людиною» — один із виявів антиструктуралістської хвилі, яка піднімалася в 60-ті роки.

Її автор писав з гіркою іронією: «Після смерті бога новітня філософія добре погодженими голосами проголошує смерть убивці — ліквідацію людства. Саме на цьому евангелії вона усвідомлює свою єдність і свою силу»⁴⁵. Але, «ліквідувавши» людину, «новітня філософія» разом з нею має відсунути і питання про людські відносини, про спілкування, розчинивши його в комунікації як суто формальній процедурі взаємодії між абстрактним «відправником» інформації і таким же абстрактним її «одержувачем». Дюфрен же переконаний в тому, що «філософія зберігає свій смисл тільки тоді, коли вона є міркуванням

³⁹ Ibid.— P. 38.

⁴⁰ Sartre J. P. L'Etre et le Néant.— Paris, 1960.— P. 309.

⁴¹ Ibid.— P. 477—478.

⁴² Ibid.— P. 502.

⁴³ Дніпров В. Литература и нравственный опыт человека...— С. 143.

⁴⁴ Докладний аналіз концепції Ж. П. Сартра див.: Филиппов Л. И. Философская антропология Ж. П. Сартра.— М., 1977; Кисель И. А. Философская эволюция Ж. П. Сартра.— Ленинград, 1976.

⁴⁵ Dufrenne M. Pour l'homme : Essai.— Paris, 1968.— P. 10.

людини, яке звернене до людини і говорить їй про світ і про людину», а «те, що Фуко називає «пристрастю до систем», є інша назва догматизму»⁴⁶. Так говорить прибічник феноменологічного методу, заперечуючи сциєнтистські установки, які призводять до «дискредитації, під іменем ідеології, всього того, що людина відчуває, думає, бажає»,— до нехтування мистецтвом, етикою, реальною людською діяльністю, самою людиною, нарешті⁴⁷.

Виділивши у своїй книзі традиційний розділ «Я й інший», М. Дюфрен висновує, що тільки «інший дозволяє мені виміряти самого себе». І «якщо я можу зосередитися на самому собі для монологу, то тільки тому, що колись я здатний був до діалогу...»⁴⁸. «Парадоксом іншого» називає філософ його двоїстість: «...він є внутрішнім, яке стає зовнішнім... те, що в його окремому досвіді некоммунікбельне, в жодному разі не забороняє комунікацію як таку. Більше того, саме тією мірою, якою він виражає себе, ми розкриваємо в ньому, або, точніше, на ньому, невиражуване і непередбачуване»⁴⁹. В діалогічному контакті, у спілкуванні з іншим і вбачає Дюфрен теоретичне і практичне розв'язання проблеми людини. Але навряд чи він пішов тут далі своїх попередників — загальні методологічні позиції ідеалістичної філософії не дозволяють цього.

Ідеалістична, а часом і релігійна основа розглядуваних нами буржуазних учень приречувала теорію людського спілкування, навіть за глибокого проникнення в окремі його аспекти, на хибне осмислення його походження, природи і значення. Це виразилося в різних формах редукціонізму: по-перше, в тому, що ми назвали б «індивідуалістичною редукцією», тобто у зведенні спілкування до відношень індивідів Я і Ти (оскільки суб'єкт розуміється тут як особистісне Я); по-друге, в психологічній редукції — зведенні спілкування до суто духовного зв'язку Я і Ти; по-третє, в «етичній редукції» — зведенні спілкування до суто моральних, позасоціально і позаісторично трактованих, відношень між Я і Ти, між Я і Іншим.

Що ж стосується не філософського, а конкретно-наукового розуміння спілкування, то спочатку, скажімо, в психологічній науці, дослідження проводилося на стику психології і філософії. Таке, наприклад, учення Дж. Міда або фрейдистська концепція людських відносин. Однак з часом дедалі чіткіше виділялися специфічні предмети і методи в загальній і соціальній психології, в психіатрії, у зоопсихології у межах проблематики спілкування.

«Тривалий час,— пише М. Г. Ярошевський,— психічні процеси експериментально вивчалися на ізольованому індивіді. Але вже наприкінці минулого століття були зроблені перші спроби перевірити в лабораторних умовах вплив на реакції індивіда дій інших людей»⁵⁰. Істотну роль відіграла тут розроблена Дж. Мідом в США концепція «рольової поведінки», а у Франції — вчення П. Жанне, який протиставив традиційному дослідженню психології окремих індивідів вивчення психологічних механізмів їх діяльності «в умовах співробітництва між людьми», тобто спілкування⁵¹. Створився напрям досліджень, який звичайно називають «інтераціоналістською орієнтацією»⁵², оскільки відправним пунктом для них став процес «символічної взаємодії (інтерації) індивідів у суспільстві, яке переважно розуміється інтераціоналістами як система комунікацій і міжособистісних відносин»⁵³.

⁴⁶ Ibid. P. 14.

⁴⁷ Ibid.— P. 58—59.

⁴⁸ Ibid.— P. 153.

⁴⁹ Ibid.— P. 149.

⁵⁰ Ярошевский М. Г. Психология в XX столетии.— С. 291.

⁵¹ Там же.— С. 289.

⁵² Див.: Андреева Г. М., Богомолова Н. Н., Петровская Л. А. Современная социальная психология на Западе (теоретические направления).— М., 1978.

⁵³ Там же.— С. 217.

Відомим радянському читачеві представником символічного інтеракціонізму в соціальній психології є Т. Шибутані. Як він гадає, в основі інтеракціоністського підходу лежить «переконання, що людська природа і соціальний порядок є продуктами комунікації», результатом «взаємних поступок людей, які залежать один від одного і пристосовуються один до одного». Причому форми людської взаємодії ніяк не пов'язуються з характером суспільних відносин.

Т. Шибутані визнає близькість своєї соціологічної концепції до тієї, яку в психології розробив відомий американський психолог Г. Саллівен⁵⁴, що переглянув ряд істотних положень класичного фрейдизму з позиції «міжособистісної психіатрії». Ця теорія «повинна була заповнити прорив між психологією, культурною антропологією і соціальною психологією», однак фрейдистська біологізація людських відносин, яку Саллівен не зумів остаточно подолати, не дозволяла йому досягти цієї мети⁵⁵.

Стирання якісних відмінностей між біологічними і соціокультурними формами відносин не тільки позначилося на психологічному і психоаналітичному трактуванні спілкування, а й сприяло широкому розвитку у середині ХХ ст. етологічних досліджень в західній науці. А це, у свою чергу, стимулювало поширення уявлень про біологічні корені всіх людських потреб і здатностей. Широко відома концепція К. Лоренца і його послідовників про успадковану людиною від тварин агресивність як джерело всіх соціальних лихоліть. Не дивно, що і спілкування було виявлено у світі тварин, у зв'язку з чим дістали поширення такі поняття, як «зоосоціологія» або «зоосеміотика»⁵⁷, а поняття «соціальне життя» тварин, або їх «суспільне життя», «соціальна поведінка», «соціальна біологія» після згадуваної книги А. Еспінаса⁵⁸ стали загальноприйнятими у біологів на Заході.

Заперечуючи проти концепцій, згідно з якими всі тварини є «суспільними» і вже сімейна пара має вважатися «суспільним угрупованням», Р. Шовен шукає критерій «істинно суспільних відносин» у тварин. Критерій цей — «спільна робота», яка породжує різного рівня «взаємне притягання індивідів», що дозволяє виділити «ступені суспільної організованості того чи іншого скупчення тварин»⁵⁹. Життя в групі істотно змінює поведінку тварин — про це свідчать численні факти⁶⁰, що дає ученому підстави говорити про «теперішню суспільну взаємодію, основану на взаємному сприйнятті двох особин». Проблема Іншого, відношення Я і Ти — не специфічно людська, вона зароджується вже у тваринному світі. З цього, як вважають етологи, випливає висновок про «соціальні відносини» у світі тварин. Щоправда, вони пояснюють при цьому, що біологи «тільки тоді говорять про соціальне життя, коли стан і вияви якоїсь групи тварин ґрунтуються на взаємній залежності і взаємозв'язку індивідів»⁶¹, що «власне соціальне життя можливе тільки у вищих тварин»⁶².

Безперечно, що біологізація спілкування привела до стирання корінної відмінності між спілкуванням і комунікацією, тобто між взаємо-

⁵⁴ Там же.— С. 264—265.

⁵⁵ Докладніше див.: Лейбін В. М. Психоанализ и философия неопрейдизма.— М., 1977.— С. 204—207.

⁵⁶ Див. про це: Денисов В. В. Социология насилия : (Критика современных буржуазных концепций).— М., 1975.— Гл. 2.

⁵⁷ Див. наприклад: Wilson E. O. Sociobiology : The New Synthesis.— Harvard, 1976. (див. також наведену в книзі бібліографію).

⁵⁸ Див., наприклад: Alle W. C. The Social Life of Animals.— London; Toronto, 1938; Portman A. Das Tier als soziales Wesen.— Zürich, 1953; Tinbergen N. Social Behaviour of Animals.— London, 1953. На жаль, ця термінологія стає популярною і в радянських етологів.

⁵⁹ Шовен Р. Поведение животных.— М., 1972.

⁶⁰ Див. там же:— С. 153—164.

⁶¹ Portman A. Das Tier als soziales Wesen.— S. 66, 72.

⁶² Ibid.— S. 74.

дією суб'єктів і інформаційним зв'язком індивідів. Подібна «комунікативна редукція» дістала сильну підтримку з боку нової наукової дисципліни — теорії комунікації, а звідси проникла і в буржуазну соціологію. У книзі К. Черрі «Про людську комунікацію», відомій в російському перекладі під довільною назвою «Людина і інформація» (М., 1972), параграф «Що таке комунікація?» починається таким визначенням: «Комунікація є по суті своїй суспільною справою. Люди розгорнули багато різних комунікативних систем, які зробили можливим їх суспільне життя... не в розумінні життя групами для полювання або воєн, але в розумінні, невідомому тваринам. Найзначнішою з цих комунікативних систем є, звичайно, людська мова ...Слово «комунікація» означає буквально «участь», і саме тією мірою, якою ви і я в даний момент перебуваємо у стані комунікації, ми стаємо співучасниками. Ми створюємо не стільки союз, скільки єдність... Тому групу людей, суспільство, культуру я визначив би як «людей у стані комунікації»⁶³.

В кінцевому підсумку теорія комунікації повинна була розчинитися в семіотиці. І справді, К. Черрі звертається до ідей Ч. Пірса і Ч. Морріса, згадує три аспекти знакових систем — синтаксис, семіотику і прагматику, а потім переходить до аналізу цього кола питань. Як далеко це, наприклад, від Ясперсового розуміння «екзистенціальної комунікації» як «життя з іншими», як людського спілкування!

Так само показове зіставлення буберівського трактування спілкування як «ідеологічного життя» з концепцією комунікації, розробленої відомим американським соціологом Т. Парсонсом. У соціальній структурі він виділив спеціальний компонент — «комунікативний комплекс», пояснюючи, що термін «комунікація» він уживає в «ширшому розумінні, ніж звичайно»⁶⁴. Однак виявляється, що спілкування виступає або як передавання інформації пізнавального характеру, або як навіювання, або як «спільна культура», мінімальною формою якої є «спільна мова»⁶⁵. «Зміст комунікації, тобто «послання», завжди «символічний» і, певною мірою, «культурний», і навіть гроші як засіб спілкування стають його «символічним механізмом, особливого роду «мовою»⁶⁶. Отже, в теорії «соціальної дії» спілкування зводиться до передавання інформації, що не так слугує духовній єдності людей, як дозволяє одній людині управляти іншою, тобто спілкування знову-таки розчиняється в комунікації.

Так у буржуазній культурі ХХ ст. радикально розійшлися шляхи філософської теорії спілкування і конкретно-наукових його інтерпретацій. В цих умовах організація його комплексного міждисциплінарного вивчення стає немислимою. Таке завдання може бути розв'язане лише за умови врахування діалектичного зв'язку між спілкуванням і комунікацією, на основі вихідних історико-матеріалістичних принципів, обґрунтованих К. Марксом і Ф. Енгельсом в багатьох працях, починаючи з «Німецької ідеології». Однак спеціальний аналіз марксистського розуміння спілкування — проблема самостійна, яка виходить за рамки цієї статті.

ВІД РЕДАКЦІЇ: Читачів, яких зацікавили питання, досліджувані в цій статті, повідомляємо, що її автор ще кілька років тому подав до Політвидаву СРСР рукопис книжки, присвяченої зазначеній проблематиці. Строки видання монографії кілька разів переносились, але, за інформацією видавництва, наприкінці 1987 року згадана книжка буде

⁶³ Cherry C. On Human Communication : A Review, a Survey and a Criticism. 2 ed. — Cambridge; London, 1966. — P. 3—4.

⁶⁴ Parsons T. Structure and Process in Modern Societies. — New York, 1965. — P. 265.

⁶⁵ Ibid. — P. 267—269.

⁶⁶ Ibid. — P. 274.

нареши́ті опублікована під назвою: «Мир общения. Проблема меж-
субъектных отношений» (М.; Политиздат, 1987.— 13 п. л.). Ваші ли-
стівки з замовленнями надсилайте на адресу: 127540, Москва, Дуб-
нінська вул., 16-а. Відділ «Книга — поштою». Магазин № 84 «Будинок
політичної книги».

* * *

Генезис проблемы общения, начиная от ее становления на дофилософском этапе развития культуры и до ее теоретического осмысления в буржуазной культуре XX в., рассматривается с точки зрения двойственности природы человеческих отношений как субъектно-объектных и субъектно-субъектных, как «коммуникации» и «сособственно общения».

Непонимание этой двойственности порождает радикальное расхождение в интерпретациях проблемы общения в современной буржуазной философии и в конкретных науках, что делает невозможным его комплексное, междисциплинарное исследование.

ЖИТТЯ ЯК ТВОРЧИСТЬ.

В. Г. Немировський

СОЦІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ СМISЛУ ЖИТТЯ ОСОБИ

НЕМИРОВСЬКИЙ Валентин Генадійович — кандидат філософських наук, доцент, науковий керівник соціологічної лабораторії Красноярського держуніверситету. Працює над проблемами соціології особи. Автор праці «Молодежь строит будущее» (в соавт., Красноярск, 1986), навчально-методичного посібника «Социология личности» (Красноярск, 1984), статей в журналах «Вестник ЛГУ», «Социологические исследования». В нашому журналі друкується вперше.

Обернути каміння на хліб — от велика думка. Дуже велика, але не найбільш велика, а другорядна, а тільки в даний момент велика: паїсться людина і не згадає, навпаки, одразу скаже: «Ну от, я наїлась, а тепер що робити?». Питання лишається одвічно відкритим.

Ф. М. Достоевський

Перебудова суспільного життя надала особливої гостроти багатьом суспільним проблемам і серед них — питанням світоглядного характеру. Сьогодні надзвичайно важливим є осмислення питань, пов'язаних із сенсом життя як однією з основних складових мотиваційної сфери особи. Останніми роками значно зріс і інтерес учених-суспільствознавців до цієї проблеми. Однак переважають усе ж праці, написані з загальнофілософського погляду або в плані етики і наукового комунізму¹.

¹ Капранов В. А. Нравственный смысл жизни и деятельности человека. — Л., 1975; Иванова Н. Я. Философский анализ проблемы смысла бытия человека. — Киев, 1980; Ерхов Г. Г. Смысл жизни и социальное бессмертие человека. — Л., 1981; Коган Л. Н. Цель и смысл жизни человека. — М., 1983, и др.

Соціологи ж поки що вельми рідко вдаються до вивчення питань, які стосуються смислу життя особи. Тим часом марксистсько-ленінська соціологія, одним із завдань якої є аналіз умов і факторів формування соціальної активності людини — переконаного будівника нового суспільства, має, на наш погляд, відігравати істотну роль у дослідженні цієї проблематики.

Одним із плідних напрямів соціологічного дослідження смислу життя є теоретичне та емпіричне обґрунтування структури її типології смисложиттєвих орієнтацій особи, аналіз соціальних та психологічних факторів, що впливають на ставлення людини до свого життя як до соціальної та особистої цінності. Саме з'ясуванню цих питань присвячені методологічні та конкретно-соціологічні дослідження, результати яких викладаються у цій статті².

Соціологічний підхід до аналізу смислу життя особи передбачає вивчення цієї фундаментальної людської цінності в єдності її об'єктивної (значення життя особи для прогресивного розвитку суспільства) і суб'єктивної (значення життя для самого індивіда) сторін. Відповідно соціологічними показниками смислу життя особи є: а) *соціальна діяльність*; б) *смисложиттєві орієнтації* (ціннісні переживання, почуття, принципи і уявлення, стрижнем яких виступає спрямованість особи)³.

Соціальна діяльність людини може бути орієнтована на три групи цінностей — матеріальні, духовні і соціальні. Виходячи з цього, можна виділити три групи смисложиттєвих орієнтацій особи, кожна з яких поєднує декілька певних типів.

До першої належать ті з типів, що безпосередньо спрямовані на прогресивний розвиток суспільства. З погляду суспільної цінності найрозвинутішим типом смислу життя особи є альтруїстичний — безкорисливе піклування про загальне благо і пов'язана з ним готовність поступитися в ім'я цього блага власними інтересами. Сюди ж входять типи соціально-творчий (орієнтація на створення духовних і матеріальних цінностей) та соціально-демографічний (спрямованість на «продовження життя» в своїх безпосередніх нащадках, народження і виховання дітей та онуків).

Друга група включає ті типи смислу життя, які за об'єктивним значенням пов'язані з розвитком самої особи. Соціально вони репрезентовані різними видами ігрової діяльності³: орієнтованими переважно на духовний розвиток індивіда (рольові театралізовані ігри, шахи, участь у художній самодіяльності, аматорська технічна творчість, різного роду хоббі, читання творів художньої літератури, відвідування виставок, концертів та ін.); спрямованими на фізичний розвиток (фізкультура і спорт); такими, що сприяють як духовному, так і фізичному розвитку (наприклад, туризм, альпінізм та деякі інші види спорту); такими, які перешкоджають духовному і фізичному розвитку і є фактично марнуванням часу (приміром, карти, спортивне «уболівання» та ін.).

Третя група має в своєму складі типи смислу життя: престижний — він характеризує сукупність різних способів підвищення соціального престижу, значущості в очах людей, які оточують претензійного індивіда (кар'єризм, гонитва за модними речами та ін.); гедоністичний

² Нами використані результати ряду анкетних опитувань, проведених за збіркою методикою соціологічною лабораторією Красноярського держуніверситету під керівництвом автора. Опитано: 1800 учнів 8—10-х класів середніх шкіл Красноярського краю (1981 р.), 2300 студентів вузів Красноярська, Абакана, Лісинобірська (1982 р.), 2600 студентів вузів Красноярська (1983 р.), 900 спеціалістів віком до 35 років, які працюють на промислових підприємствах та в проектних інститутах Красноярська, Канська, Назарова і Сосновобірська (1983 р.).

³ Ми не розглядаємо тут соціально-патологічні типи розуміння смислу життя, які репрезентовані здебільшого в життєдіяльності алкоголиків, наркоманів, злочинців, інших осіб з соціально девіантною поведінкою. Ця проблема має бути предметом спеціального соціологічного аналізу.

(властивий людям, усі помисли яких спрямовані на всілякі втіхи); теологічний (виражає релігійну спрямованість поведінки особи).

Усвідомлення факту конечності біологічного існування індивіда є важливим етапом становлення смисложиттєвих уявлень людини. За даними нашого дослідження, близько половини восьмикласників, три чверті учнів десятих класів і стільки ж студентів вже замислювались над неминучістю власної смерті. Тим часом у наукових розробках проблема смислу життя особи не завжди пов'язується з проблемою смерті. Ще рідші спроби її розгляду щодо юнацького віку.

Формування правильного уявлення про сенс життя невіддільне від засвоєння марксистсько-ленінського світогляду. Життєва позиція, що базується на цій основі, спирається на міцний фундамент марксистсько-ленінської філософії, в якій узагальнені й синтезовані соціальні й культурно-історичні типи смисложиттєвих орієнтацій, смисл життя особи пов'язується з активним ставленням до нього — з перетворенням природної і соціальної реальності. К. Маркс писав: «Хіба не бажаніша смерть, ніж життя, що складається з одних заходів запобігання смерті? Хіба життю не притаманний також вільний рух? Хіба дух не має більше прав, ніж тіло?»⁴. У цьому — високий життєстверджуючий пафос марксистсько-ленінського революційно-перетворюючого світогляду, його активний, соціально-творчий характер. Таке розуміння смислу життя у марксистсько-ленінській філософії спирається на міцний природничо-науковий фундамент. Ф. Енгельс, розглядаючи «смерть як істотний момент життя», наголошує, що «заперечення життя по суті міститься в самому житті, так що життя завжди мислиться у співвідношенні зі своїм необхідним результатом, який міститься в ньому постійно у зародку — смертю», «жити — означає вмирати»⁵. Проте «хай життя і вмирає, смерть не повинна жити»⁶. У вічному русі й оновленні життя завжди лишається те неповторне, небувале, безсмертне, що було народжене буттям конечної істоти, її переможними зусиллями у творенні власної долі.

Переважає більшість представників нинішнього покоління молоді, як засвідчили наші дослідження, пов'язує своє уявлення про смисл життя з тим, що можна назвати «соціальним безсмертям». 78,8% десятикласників, 65% студентів перших курсів і 62% випускників вузів вважають, що «після смерті людина живе у своїх ділах, поки її діла пам'ятають люди». Третина опитаних висловила думку, що «людина після смерті продовжує жити у своїх дітях і онуках». Характерно, що такий погляд властивий більше дівчатам, ніж юнакам. З віком поширеність зазначеної думки зростає. Почуття безглуздості свого існування, приреченості перед лицем смерті загалом чуже радянській молоді. Менш як 2% опитаних вважають, що «на всіх людей чекає смерть, тому будь-які їхні поривання і прагнення марні». Лише «альтруїстичний», «соціально-творчий» або «соціально-демографічний» типи оцінок смислу життя дають людині відчуття свого соціального безсмертя.

Розглянемо тепер основні рівні структури смислу життя. Як показали дослідження радянських психологів, у людини разом із соціальними установками формуються установки на певні комплекси емоцій, або «ціннісні переживання». Потяг до них пов'язаний з прагненням до реалізації потреби в емоційному насиченні життя⁷. Ця потреба, що є природною, заломлюючись крізь призму психофізіологічних особливостей індивіда і соціальних умов його життя, перетворюється на систему ціннісних орієнтацій щодо певних емоційних комплексів. Останні

⁴ Маркс К. Дебати про свободу друку // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 1.— С. 60—61.

⁵ Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 20.— С. 563.

⁶ Маркс К. Дебати про свободу друку.— С. 61.

⁷ Див.: Додонов Б. И. Эмоция как ценность— М., 1978.— 272 с.

мають різний смисл залежно від того, з якою конкретно потребою особи вони пов'язані. Усього нами було виділено 16 видів «ціннісних переживань»⁸. Так, «радісне збудження, піднесення, коли робота йде добре, домагаєшся успішних результатів», ґрунтується на потребі в праці. «Своєрідне солодке відчуття, коли яка-небудь людина перебуває у твоїй владі, цілком залежить від тебе», має за основу потребу в домінуванні та ін.

Структура орієнтацій на ціннісні переживання у представників різних соціальних груп

Потреба, яка лежить в основі орієнтації на переживання	Соціальна група					
	Школярі		Спеціалісти		Студенти	
	Середня оцінка	Поширеність	Середня оцінка	Поширеність	Середня оцінка	Поширеність
	бали	%%	бали	%%	бали	%%
У придбанні речей	1,79	84,6	1,32	85,4	2,03	55,1
У романтиці	2,12	91,3	1,40	77,2	1,73	58,3
У праці	2,66	93,1	1,03	96,5	2,52	85,2
У домінуванні	1,45	73,0	1,12	95,6	2,52	47,9
У досягненні	1,75	85,4	2,36	67,5	1,67	44,7
У свободі, самостійності	1,87	71,1	2,13	86,1	1,96	65,2
У престижі, славі	1,82	73,1	1,21	25,9	1,25	47,3
Сексуальна	2,38	84,7	1,31	98,3	2,53	73,1
У пошуку покровителя	1,38	69,0	1,25	97,3	1,82	42,8
У комфорті, відпочинку	1,93	81,6	1,25	98,0	2,05	52,4
Альтруїстична	2,63	92,9	1,26	97,4	2,57	81,9
У негативних емоціях *	1,49	34,4	1,20	97,2	1,34	8,0
У ризику, небезпеці	2,18	89,2	1,09	94,3	1,80	34,2
Пізнавальна	2,16	84,9	1,88	98,5	1,76	58,1
У спілкуванні	2,69	89,6	1,12	96,6	2,57	80,8
Естетична	2,40	89,2	1,18	97,6	2,39	72,3

* Переживання, що ґрунтуються на цій потребі, усвідомлюються як приємне почуття, котре виникає часом, коли хто-небудь тебе скривдить, зневажить, «зробить тобі боляче». Потяг до них виникає в результаті депривації мотиваційної системи людини, породжуваної соціальними факторами. Див.: *Файвишевський В. А. О существовании неосознаваемых негативных мотиваций и их проявлении в поведении человека // Бессознательное. Природа, функции, методы исследования. — Тбилиси. — 1978. — Т. 3. — С. 433—445.*

Як показано в табл., у структурі «ціннісних переживань» представників різних соціальних груп є істотні відмінності, зумовлені насамперед соціальними факторами.

«Ціннісні переживання» можуть мати різний ступінь інтенсивності — від підсвідомої м'якості до всепоглинаючого екстазу. В певних умовах вони прибирають особливого вигляду, так що їх, скориставшись із термінології Д. І. Дубровського, можна визначити як «понадціннісні». У такому стані в людини зникає дуалістичність сприйняття світу, свідомість позбувається всілякого роду бінарних опозицій: «суб'єкт — об'єкт», «минуле — майбутнє» та ін.¹⁰, а на зміну дискретному сприйняттю приходять цілісне.

На наш погляд, Д. І. Дубровський слушно вважає, що така специфіка світовідчуття і «створює якість понадціннісного стану, почуття особливої повноти і значущості нашого існування в даному інтервалі «поточного теперішнього», тобто такого ставлення «Я» до самого себе,

⁸⁻⁹ Безперечно, наведений нижче список орієнтацій не є вичерпним. Відповідно до цілей дослідження можуть бути зафіксовані й інші «цінності» переживання. Наприклад, у дослідженні, проведеному серед учнів ПТУ, нами вивчались, крім названих, також переживання, пов'язані з потребами у безпеці і в оцінці смислу життя.

¹⁰ *Дубровский Д. И. Проблема идеального. — М., 1983. — С. 93.* Наведене визначення відповідає терміну «творче переживання», яке використовується Ф. Є. Василюком у книзі «Психологія переживання» (М., 1983, с. 90), а також уживаному в літературі поняттю «змінний стан свідомості».

в якому воно немовби справді знаходить самого себе, немовби досягає жаданої неподільної totoжності з самим собою»¹¹. Ці стани на протилежність буденній свідомості утворюють вітальні пункти історії нашої суб'єктивності, що надають їй відчуття виправданості, внутрішньої єдності і цілеспрямованості. Саме завдяки «понадціннісним переживанням» людина відчуває задоволеність життям, його повноцінністю й осмисленістю. Відповідно ті види діяльності, в ході яких в особи виникають такі переживання, стають для неї найпривабливішими, оцінюються нею як такі, що надають смислу її життю.

Однак відчуття задоволеності життям, його «немарності» на рівні «ціннісних переживань» — це лише перший рівень усвідомлення особою смислу життя. Більш складною формою є така, що передбачає засвоєння індивідом найважливіших соціальних норм і цінностей і формує уявлення про смисл життя на вищому, другому рівні — «смисложиттєвих почуттів», таких як віра, надія, любов, добро, відповідальність, обов'язок та ін. Важлива особливість смисложиттєвих почуттів полягає в тому, що, функціонуючи на рівні індивідуальної і масової свідомості, вони водночас відіграють роль смисложиттєвих категорій, які діють уже на рівні теоретичного відображення. Тому вони виконують потужну орієнтаційну, регулятивну функцію, що виходить за рамки теоретичного знання і діалектично поєднує найвищу абстрактну теорію з безпосередньою практикою. Можна погодитися з тим, що вони «фіксують самоцільність і самоцінність суб'єкта, виступаючи відображенням його глибинної специфічної властивості — виділяти себе зі всього іншого в світі, розуміти свою виділеність і водночас не замикатися на власній самоті, а постійно виходити за її межі»¹².

Соціологи практично ще не вдавалися до аналізу смисложиттєвих почуттів людини. Одним з найважливіших з них є щире, доброзичливе ставлення до людей, або доброта. Нами був розроблений, за методикою Лайкерта, спеціальний соціологічний тест на почуття доброти¹³. З'ясувалося, що якість ця аж ніяк не однорідна. Кореляційний аналіз виділив у структурі доброти три чітко виражені комплекси соціально-моральних якостей: жальість, безкорисливість, гуманність. Дослідження показало, що оцінка за «тестом доброти» негативно корелює з орієнтаціями на ті ціннісні переживання, в основі яких лежать потреби у досягненні, престижі, свободі, самостійності, домінуванні, комфорті. Разом з тим вона прямо пропорційна вираженості альтруїстичної та комунікативної потреб, а також потреб у негативних переживаннях. Як бачимо, у масовій свідомості добра людина — це людина товариська, альтруїст, м'яка, совісна, щедра, поблажлива (до речі, нерідко схильна до невротичних виявів).

Важливо підкреслити, що оцінка респондента за «тестом доброти» соціально зумовлена: її кореляція з соціально-професійною належністю батьків або рівнем їхньої освіти коливається в різних групах у межах від 0,4 до 0,6. Пов'язана вона і з іншими соціальними факторами.

За допомогою кластерного аналізу виділено шість типів осіб відповідно до інтенсивності їхніх орієнтацій на доброту, а також відтінків цього почуття.

Перший тип (53,2%) — «найдобріші» — мають максимальні оцінки з усіх трьох складових цієї цінності. Оцінка за тестом — 1,54.

Другий тип (11,6%) — це ті, хто відзначається високою гуманністю, але не завжди безкорисливі. Оцінка — 1,60.

¹¹ Механізм суб'єктивної часової децентрації, який є дуже важливою характеристикою понадціннісного переживання, докладно проаналізовано в монографії: Головаха Е. Н., Кроник А. А. Психологическое время личности. — Киев, 1984. — 207 с.

¹² Мировоззренческое содержание категорий и законов материалистической диалектики. — Киев, 1981. — С. 118.

¹³ Тест є «оберненим» за своєю конструкцією: чим нижча оцінка, тим, як ми гадаємо, інтенсивніше почуття доброти.

Третьому типу (15,5%) притаманна висока гуманність, яка поєднується з невисокою жалісливістю. Безкорисливість на середньому рівні. Оцінка — 1,80.

В осіб, що віднесені до *четвертого типу* (11,0%), доброта виявляється у відсутності заздрості, доброзичливому ставленні до оточуючих. Щоправда, часом вони бувають схильні до індивідуалізму, нерідко додержуючись принципу «моя хата скраю». Оцінка — 1,91.

П'ятий тип (1,2%) складають люди, котрі рідко вірять у високі моральні якості оточуючих, бувають жадібними, мають слабку здатність до співпереживання. Оцінка — 1,98.

Шостий тип (7,3%) репрезентує тих, хто відзначається заздрістю, злопам'ятністю, хто не схильний до виявлення співчуття. Оцінка — 2,05.

Отже, до «людей добрих» (стосовно нашої вибірки) можна залічити дві третини опитаних, до «недобрих» — лише одну п'яту. Решта посідає проміжне положення.

Тепер щодо формування верхнього рівня — *смісложиттєвих уявлень* особи, різновидами яких є, зокрема, її інструментальні і термінальні цінності або життєві орієнтації.

Узагальнена характеристика цих уявлень — *смісложиттєві принципи*. Так, приміром, дослідження показали, що більшість опитаних старшокласників і студентів додержується принципу, що «жити треба так, щоб принести якомога більше користі людям»; понад третину — прагнуть «жити для того, щоб домогтися поставлених перед собою цілей»; 12,4% десятикласників і 8,2% студентів вважають, що «не слід ставити перед собою великих завдань, але жити треба не гірше за інших людей». А 9,3% десятикласників і 5,4% студентів висловили думку, що «треба жити, як живеться».

Одним із важливих показників смислу життя особи виступають її життєві плани, в яких можуть виявлятися смісложиттєві орієнтації будь-якого з трьох рівнів: смісложиттєві уявлення, смісложиттєві почуття і просто ціннісні переживання. З погляду соціології, життєві плани є достатньо універсальним індикатором для дослідження смислу життя особи, бо наявні практично в кожній людині. Слід, однак, враховувати, що життєві плани часто формуються стихійно, без раціонального цілепокладання. Це спричинено, зокрема, тим, що смісложиттєві почуття і особливо смісложиттєві уявлення потребують високорозвинутої свідомості, котра встигла сформуватися далеко не у всіх молодих людей.

Поряд з цим слід зважати на надзвичайну складність і багатоманітність механізмів людської діяльності, які не зводяться тільки до цілепокладання. Так само не завжди діяльність особи підпорядкована раціонально сформульованим цілям або ідеалам — нерідко вона мотивується іншими внутрішньоособистісними феноменами. Так, скажімо, лише кожний другий із опитаних нами старшокласників вважає: «У мене є цілі та ідеали, в які я вірю і які обстоюватиму до кінця». А 15,1% старшокласників, 24,7% студентів перших курсів і 31,4% п'ятикурсників відповіли, що в них немає таких цілей та ідеалів. Решта опитаних дала проміжні відповіді. Проте всі респонденти успішно зафіксували свої інструментальні і термінальні цінності, орієнтації на ціннісні переживання, а також життєві плани.

На основі вивчення трьох рівнів структури смислу життя за допомогою кластерного аналізу було виділено п'ять типів особистісних ознак молодих спеціалістів. При цьому враховувались також мотиви їхньої трудової діяльності — свого роду проекція смісложиттєвих орієнтацій особи на сферу праці.

Перший, найбільший за обсягом тип — 45,5% опитаних — характеризується сильним прагненням до самовираження у праці, а також до престижу і поваги з боку оточуючих. Основний засіб досягнення престижу для них — трудова діяльність, професійна кар'єра. До матеріаль-

них благ вони часто-густо байдужі, зарплату розглядають здебільшого як результат трудового внеску працівника. Для них, мабуть, єдина сфера самовираження — праця. Разом з тим сильне прагнення до самоутвердження часом буває пов'язане у таких осіб з невпевненістю в собі, з деякою невротичністю. Серед них дещо вища частка «практиків», тобто тих, хто досяг високого рівня кваліфікації без навчання у вузі чи технікумі, можливо, тому у їхніх життєвих планах помітне прагнення здобути середню спеціальну або вищу освіту. Деякі мріють про придбання дачі або автомашини, часто-густо є бажання «жити не гірше за інших».

Другий тип — (34,6%) — має гуманітарну спрямованість. Для його носіїв характерний інтерес до людей, культури, знань; більше, ніж представникам інших типів, притаманні альтруїстичні поривання: майже третина з них серед життєвих цілей назвали «принести якомога більше користі людям». Відповідно, у трудовій діяльності багато з них керуються соціально-альтруїстичними мотивами. Ці люди менш за все схильні до професійної мобільності і плинності. Серед них чимало соціально-активних працівників. Вони мають переважно середню спеціальну освіту, деякі поєднують роботу з навчанням у вузі.

Третій тип — (13,7%) — має за основні життєві цілі досягнення «професійної майстерності» і «добрих взаємин з людьми». Високий рівень добробуту і суспільне положення для них, як правило, не мають притягальної сили. У сфері трудової діяльності ці люди орієнтуються насамперед на професійне зростання, спілкування, на можливість приносити користь суспільству. Важлива для них сфера — інтереси, пов'язані з сім'єю. Тому чималу роль відіграють життєві плани, пов'язані з сімейним життям: наприклад, з народженням дітей, поліпшенням житлових умов, придбанням нових меблів та ін.

Четвертий тип — (6,6%) — має широкий спектр престижно-споживачьких орієнтацій (на «високе положення в суспільстві», «матеріальний добробут», «сімейне щастя», «спокійне життя», «розваги, втіхи»). Засобами досягнення цих цілей для них виступають передусім уміння скористатися нагодою, обставинами (гроші, протекція, знайомства), вресші, власна спритність. Жоден з представників цього типу не прагне в житті безкорисливо допомагати людям, приносити їм користь. Бажання підтримувати добрі стосунки з оточуючими у них теж трапляється нечасто. Така спрямованість безпосередньо виявляється і в мотивах трудової діяльності, яку такі люди розглядають насамперед як засіб досягнення життєвого успіху і одержання матеріальних благ.

Спостерігається такий парадокс: половина з них одним із головних мотивів своєї трудової діяльності демагогічно назвала «можливість бути корисним людям». Очевидно, тут спрацьовує механізм психологічного захисту: не кожен здатен зізнатися оточуючим і самому собі, що він задубілий егоїст. Мабуть, неадекватна, завищена самооцінка, відсутність самокритичності породжує в цих людей щире переконання, що на їхньому місці ніхто інший не зміг би працювати краще, приносити людям більше користі. Основні інтереси представників цього типу лежать у сфері сімейного життя і матеріального споживання, що виявляється і в їхніх планах на майбутнє: придбати автомобіль, заробити якнайбільше грошей та ін.

Нарешті, п'ятий тип (1,5% опитаних). Його представники шукають сімейного щастя (незважаючи на старший вік порівняно з тими, хто входить до складу інших типів, частка неодружених тут двічі вища за середній показник), виявляють турботу про власне здоров'я і матеріальний добробут. Багато хто з тих, що належать до цього типу, хочуть знайти роботу «до душі». Але під цим деякі з них розуміють таку професію, яка давала б «найбільше вільного часу», «можливість працювати у великому місті» і дозволяла б «мати корисні зв'язки». Оскільки по-

еднати ці вимоги не так-то й легко, представники даного типу схильні до зміни роботи або спеціальності. Гедоністичне ставлення до життя, сімейна невлаштованість істотно позначаються на їхніх життєвих планах; багато з них мріють створити сім'ю, поїхати відпочити, знайти близького друга, придбати автомобіль, заробити більше грошей.

Загалом найпозитивніше ставлення до праці демонструють представники першого та другого типів: відповідно 40,2% і 40,7% з них прагнуть віддавати всі сили і знання роботі. На третьому місці — третій тип, далі — четвертий. Серед останніх лише 18,8% виявляють бажання віддавати роботі всі сили і знання; близько половини — виконувати все, що від них зажадають, але не більше; решта не любить своєї роботи, працює без бажання. Аналогічні показники й у представників п'ятого типу. Ставленню до праці відповідають і темпи професійного просування: найвищі вони у представників другого і третього типів.

Важливо з'ясувати, які соціальні фактори утруднюють правильне розуміння смислу життя кожним індивідом, штовхають окремих людей на пошуки ілюзорного щастя в жаданні влади, матеріальному споживанні, пияцтві та ін. Звернемося для цього до аналізу процесу формування смисложиттєвих орієнтацій особи.

У даному процесі можна виділити дві сфери: психобіологічну і соціальну. У першій часто діє механізм, який може створювати в індивіда ілюзію, що досягти стану психологічного комфорту, задоволеності життям і навіть «ціннісних переживань» простіше, вдаючись до дії, не схвалюваних соціальними нормами. Така ілюзія пов'язана з характером потреб особи, що лежать в основі тих чи тих її учинків, зокрема з тим, що почуття насолоди і психологічного комфорту настає здебільшого швидше під час задоволення біологічних потреб, ніж соціальних і духовних. Відчуття себе «на вершині блаженства», прийнявши деяку дозу міцних напоїв, легше, ніж через навчання і працю досягти справжнього творчого натхнення¹⁴.

Але соціальні норми, природно, схвалюють саме ті дії людини, які спрямовані на задоволення її соціальних і духовних потреб (наприклад альтруїстичні вчинки, добросовісна праця та ін.). Поведінка ж, продиктована лише суто психобіологічними стимулами, найчастіше виявляється антигромадською.

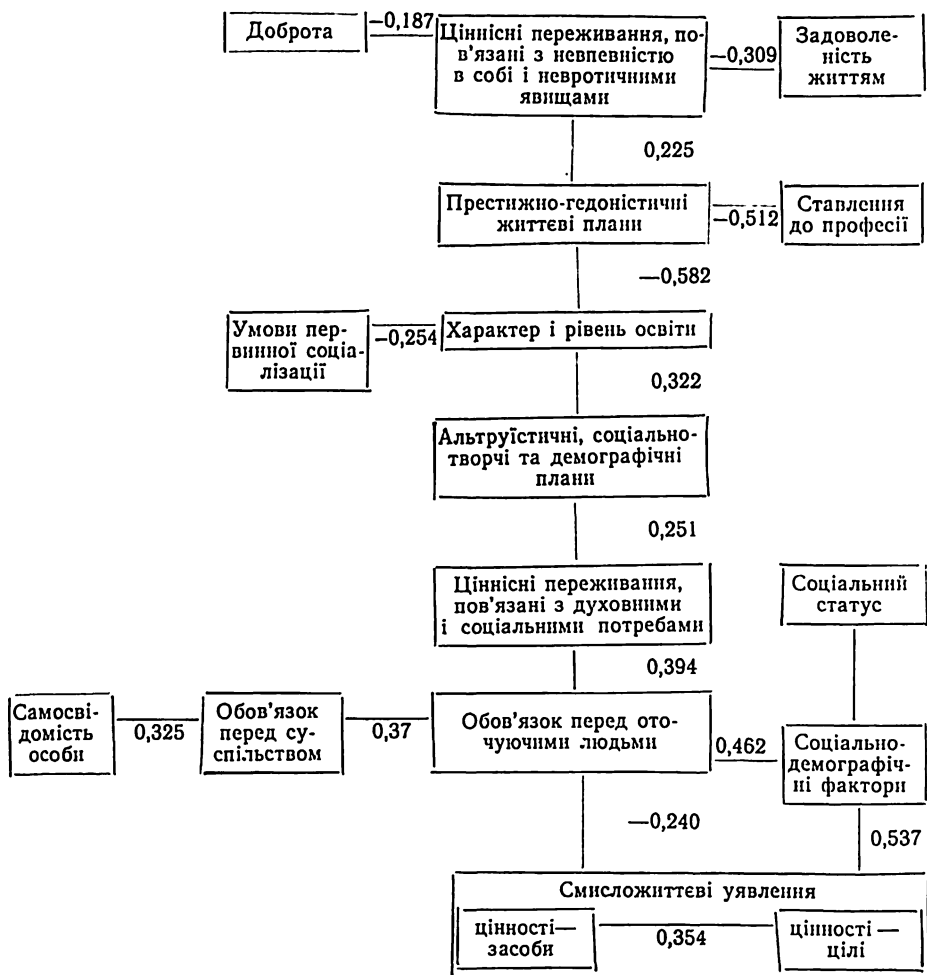
Дослідження переконують, що в процесі свого формування особа відтворює як сприятливі, так і несприятливі умови первинної соціалізації — і насамперед рівень освіти і соціальний статус батьків, їхнє ставлення до життя, до виховання дітей, склад сім'ї та взаємини в ній, місце проживання та ін. Ці фактори відображаються у психіці індивіда у вигляді схильностей до двох видів ціннісних переживань (назвемо їх умовно «світлими» і «темними»). До перших, за даними кореляційного аналізу, належать переживання, пов'язані з духовними і соціальними потребами (у праці, спілкуванні, пізнанні, любові та ін.). До других — переживання, в основі яких лежать потреби у престижі, домінуванні, безпеці, комфорті, придбанні, в негативних емоціях тощо.

Подальше навчання у школі або в профтехучилищі, вузі або технікумі відіграють роль немовби фотографічного процесу, який проявляє і закріплює орієнтації, ті чи ті емоційні стани (див. схему на стор. 74). Тому емоційна спрямованість студентів і молодих спеціалістів досить чітко корелює з їхньою успішністю та навчальною дисципліною, участю в науковій і громадській роботі, а в останніх, крім того, — з рівнем

¹⁴ Ця закономірність давно використовується спеціалістами в галузі реклами. Не випадково реклама прагне вплинути насамперед на біологічні потреби у збереженні: в їжі, безпеці, продовженні роду, — які задовольняються, як правило, раніше за соціальні і духовні і часто-густо мають велику мотивуючу силу.

освіти (вища або середня спеціальна) і видом навчання (з відривом або без відриву від виробництва).

Схема. Соціальна детермінація смисложиттєвих орієнтацій (граф максимальної кореляції)

Цікаво відзначити, що орієнтації на «ціннісні переживання» «темного» полюсу щільно пов'язані з незадоволеністю різними сторонами свого життя. Формування ж ціннісних орієнтацій на переживання «світлого» полюсу взаємопов'язане насамперед з почуттям обов'язку перед оточуючими людьми, тобто визначається перш за все нормами і цінностями, сприйнятими особою від соціального мікросередовища. Воно ж, у свою чергу, багато в чому залежить від соціального статусу особи і деяких соціально-демографічних факторів: статі, віку, сімейного стану та ін. Причому почуття обов'язку нерідко виступає немовби джерелом життєвих цілей особи; самосвідомість же впливає на формування смисложиттєвих уявлень через усвідомлення обов'язку особи перед суспільством взагалі та перед мікросередовищем зокрема.

Як бачимо, є два механізми соціальної детермінації смисложиттєвих орієнтацій особи. Перший — умови первинної соціалізації і далі — вплив характеру і результатів освіти. Підсумком першого можуть бути як соціальнопозитивні, так і соціальнонегативні орієнтації — це визна-

чається насамперед характером сімейного виховання. З другим пов'язане формування здебільшого соціальнопозитивних орієнтацій; їхня специфіка багато в чому залежить від того, яку соціальну роль прийняв індивід відповідно до своєї статі, віку і сімейного стану. З віком звичайно послаблюються наслідки дії першого механізму і вирішальну роль починають відігравати самосвідомість, самовиховання особи. Якщо в першому випадку особа виступає переважно як об'єкт суспільно-виховних відносин, то в другому — як їх суб'єкт. Точкою взаємодії цих механізмів є почуття обов'язку перед оточуючими людьми. Тому за їхньої «різноспрямованої» дії неминучі глибокі внутрішньоособистісні конфлікти.

Виходячи з даних нашого дослідження, можна виділити і три групи соціальних факторів, які негативно впливають на формування в особи смисложиттєвих орієнтацій: виховні, сімейні і виробничі. Перша група включає несприятливі умови первинної соціалізації, насамперед сімейного виховання. Друга — вади в роботі системи загальної і середньої освіти. Нарешті, третя — наявність чималої частки ручної і просто нетворчої праці, погану її організацію, неефективну систему її оплати та ін. Кожна з цих груп факторів діє на певному етапі життєвого шляху особи і здатна відхиляти ціннісні орієнтації та поведінку індивіда в бік антигромадських виявів. Зрозуміло, що такі чинники виступають виявом ряду соціальних суперечностей, наявних у нашому суспільстві. Тому залучення кожного члена суспільства до соціально позитивних уявлень про смисл життя — тривалий і складний процес, пов'язаний, в кінцевому підсумку, з розв'язанням цих суперечностей. Він передбачає і зміцнення сім'ї, і піднесення педагогічної культури батьків, їх відповідальності за виховання дітей і рішуче поліпшення діяльності всієї системи освіти, і прискорення науково-технічного прогресу, і послідовне вдосконалення всієї системи соціалістичних суспільних відносин.

На сучасному етапі розвитку соціалістичного суспільства, коли здійснюється кардинальний поворот суспільних наук до розв'язання гуманітарних проблем, величезне значення має розроблення науково обґрунтованих методів діагностики, корекції і регулювання смисложиттєвих орієнтацій особи, передусім молодой людини. Одним з можливих напрямів розвитку таких методів може слугувати запропонована в статті типологія смисложиттєвих орієнтацій і механізмів їх формування.

* * *

Социологический подход к анализу смысла жизни личности предполагает изучение этой фундаментальной человеческой ценности в единстве ее объективных (значение жизни личности для прогрессивного развития общества) и субъективных (значение жизни для самого индивида) определений. В соответствии с этим можно выделить три группы смысловых ориентаций личности (альтруистические, направленные на развитие личности и социально престижные). Их анализ показывает, что в формировании смысловых ориентаций важно исходить не только из непосредственно практически значимых результатов, но и видеть общественную и историческую перспективу развития личности.

Є. І. Головаха, О. О. Кронік

КОНСТРУКТИВНА ПСИХОЛОГІЯ: ТЕОРІЯ І МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

ГОЛОВАХА Євген Іванович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР. Галузь наукових інтересів — соціологія і психологія особи, соціологія молоді. Автор праць «Структура групповой деятельности» (Київ, 1979), «Психологическое время личности» (в соавт., Київ, 1984), статей в журналах «Філософська думка», «Знання—сила». Постійний автор нашого журналу.

КРОНІК Олександр Олександрович — кандидат психологічних наук, науковий співробітник Інституту психології АН СРСР. Працює над проблемами психології особи і її життєвого шляху. Автор монографій «Межличностное оценивание в малых группах» (Київ, 1982), «Психологическое время личности» (в соавт., Київ, 1984), статей в «Психологическом журнале», в журналі «Знання — сила». У «Філософській думці» друкується вперше.

Трохи більше за сто років минуло відтоді, як багатомікова гуманітарна традиція розвитку психології почала відчувати потужний вплив з боку природничо-наукових дисциплін. Не задовольняючись філософським гаслом «пізнай себе» і втративши безумовну довіру до результатів такого пізнання, нова психологія створила власний метод, ідеал якого вбачався в строго організованому природничо-науковому експерименті, в знанні, «очищеному» від «пристрастей людських», взагалі від людської суб'єктивності. В середині ХХ ст., коли цей ідеал, здавалось, безповоротно увійшов до практики психологічних досліджень, почали виникати сумніви: «Чи не артефактами є дані лабораторних експериментів?». Згодом було встановлено, що ці дані певною мірою залежать і від розуміння їх дослідниками, і від соціальної бажаності цих даних. З тієї пори витрачено багато сил на вигнання «біса суб'єктивності» з психології, яка прагне відповідати еталонам точної науки. Як наслідок — досліджуванам дедалі складніше передбачати очікування експериментатора, а вправному в маскуванні своїх гіпотез експериментаторові — допомоглись їх підтвердження. Здобути знання, рафіновано очищене від

суб'єктивності, в цих умовах досить складно, і лише віра, що саме воно є фундаментальним, підтримує зусилля щодо організації трудовітких психологічних досліджень.

Спробуємо поглянути на дану ситуацію з такої точки зору. Припустимо, що існує деякий тип психологічного експерименту, в якому дослідник, використовуючи гіпотезу як незалежну змінну, завжди одержував би очікувані результати, спираючись «на добру волю» досліджуваного і його заінтересоване ставлення до експерименту. Можливо, що саме в таких — нетрадиційних — експериментах психіка людини розкривалась би у всій своїй багатоманітності. Чи не виникли б у цьому разі нові психічні феномени, аналогічно тому, як у дитини змінюється «Я-образ» залежно від доброзичливого або негативного ставлення дорослих, а у захопленого читача формуються риси, що характеризують уявних героїв літературного твору? Чи не підвищувалась би при цьому цінність психологічного експерименту, оскільки він відповідав би не лише соціальним, а й особистим інтересам, задовольняв потреби не лише науки, але й конкретних індивідів?

Даного роду експеримент може мати ще одну особливість, яка пов'язана з формуванням його гіпотези. Традиційно вважається, що висунення експериментальної гіпотези є спробою дослідника передбачити існування в об'єкті невідомих, але притаманних йому рис. Відсутність передбачуваної риси розцінюється як свідчення хибності гіпотези. У сфері природничо-наукового знання це очевидно — властивості його об'єктів інваріантні щодо великих інтервалів часу, а якщо й змінюються, то набагато повільніше, ніж суб'єкт пізнання. Інша справа — сфера гуманітарного пізнання і особливо пізнання психічних явищ. Так, наприклад, якщо експеримент з трирічною дитиною не підтвердив гіпотези про наявність у неї певних пізнавальних здатностей, то це ще не означає, що дана гіпотеза виявиться хибною в дослідженні психіки цієї ж дитини через деякий час. А коли зважити на «зону найближчого розвитку» психіки, то в самій «взаємодії» дитини з експериментатором може народитись і передбачувана гіпотезою психічна властивість.

Як бачимо, психологічна гіпотеза завжди повинна враховувати можливість свого непідтвердження на певній стадії дослідження розвитку психіки. У цьому разі виникає ситуація своєрідної відносності гіпотези, зумовлена особливостями філо-, онто- і соціогенезу психіки. Тому, мабуть, не слід поспішати з категоричним запереченням того, що не підтверджується, оскільки це пов'язано з певними культурно-історичними та індивідуально-біографічними умовами психічного розвитку особи. Правомірно поставити й таке питання: чи не виконують деякі гіпотези в дослідженні людської психіки прогностичну функцію? Вдамося до прикладу.

Дослідники античної культури висловлюють думку про те, що совість як масовий морально-психологічний феномен виникає в період пізньої античності¹. Уявимо собі психолога попередньої історичної доби, який би закликав до совісті громадян античного полісу, виходячи з «помилкової гіпотези» про її наявність. Такими психологами могли б бути Сократ та його учні, які вважали, що совість, навіть якщо вона не притаманна більшості людей, повинна бути в усіх. Важко заперечити величезний вплив цієї переконаності на розвиток особи.

Вищенаведені міркування дають змогу виділити два типи психологічних гіпотез: констатуючі і прогностичні. Констатуючі гіпотези — це припущення про наявність у психіці суб'єкта певного феномена чи деякої закономірності у момент проведення дослідження. Прогностичні ж, навпаки, виходять з того, що в момент дослідження певний феномен чи закономірність відсутні (це, однак, не виключає можливості їх вияву

¹ Ярхо В. Н. Была ли у древних греков совесть? (К изображению человека в античной трагедии) // Античность и современность.—М., 1972.—С. 251—263.

на ранніх або пізніх стадіях розвитку особи). Добре відомим способом перевірки таких гіпотез є генетичні, порівняльно-психологічні дослідження. Вони, зокрема, свідчать про те, що «усталені віками уявлення, згідно з якими основні структури сприйняття і уявлення, судження й умовиводу, уяви й самосвідомості є формами духовного життя й лишаються незмінними в різних суспільних умовах, виявляються неправильними»².

Як же виникає нове у психіці людини? Щодо онтогенезу відомі три основні позиції: домінанти визрівання, навчання, творчої діяльності суб'єкта. Аналогічні домінанти можна виявити і в аналізі джерел історичного розвитку людської психіки. В цьому випадку визріванню відповідає стихійний розвиток психіки людини, що є по суті продовженням її біологічної еволюції. Аналогом навчання виступає спрямований вплив соціальних інститутів на свідомість, внутрішній світ і поведінку особи з метою відтворення вже відомих (і потрібних в певних умовах) властивостей психіки. І, нарешті, творча активність суб'єкта психічного розвитку в історичному масштабі виявляється у створенні нових «зразків культури», які стають засобами дальшого розвитку людської психіки. Так, поява некласичних форм музичної культури посприяла виникненню і великому поширенню нових музикальних здатностей, смаків і, навіть, особливих форм чуттєвості. Живопис імпресіоністів, що спершу сприймався як фантазія, далека від реальності предметного світу, в подальшому зумовив новий спосіб художнього бачення дійсності. Соціальна несправедливість як продукт соціально-економічних відносин антагоністичного світу вплинула на формування таких соціально-психологічних феноменів, як конформізм, вибіркова реакція на соціальні дії згідно з принципом статусно-престижної ієрархії, етнічні стереотипи сприйняття, мислення та ін. Революційна зміна соціальних умов життєдіяльності людини породжує відповідні трансформації і в її психіці (в соціалістичному суспільстві вона сприяла формуванню таких соціально-психологічних якостей, як соціальний оптимізм і колективізм).

Створення нових зразків — суперечливий процес і тому він супроводиться не тільки прогресивними змінами в людській психіці, а й негативними. Скажімо, поширення писемності, сприяючи розвиткові абстрактного мислення, призвело водночас до послаблення здатності запам'ятовувати великі обсяги інформації. Якщо неписьменний співівець в подобицях міг пам'ятати сотні казок, легенди, перекази, то для сучасної ділової людини втрата записної книжки може стати справжньою трагедією. Суперечливий вплив соціальних і культурних перетворень на розвиток психічних здатностей людини наочно виявляється і в такому сучасному феномені, як «комп'ютерна революція». Остання, звільняючи людське мислення від багатьох рутинних операцій, водночас створює певні «машиноцентрові» форми спілкування ЕОМ і людини, що породжують негативні соціально-психологічні явища на зразок комп'ютеробії.

Виділивши три джерела виникнення нового в людській психіці — домінанти визрівання, навчання і творчої активності, ми не випадково акцентували увагу на останній. Цей аспект зумовлений своєрідним підходом до тлумачення ролі психології в історичному розвитку психіки, а саме: створення нових зразків психічної культури відкриває шлях до перетворення психології у самостійну галузь знання в повному розумінні цього слова.

Досі змістовні технологічні й етичні проблеми «конструювання» психіки людини розглядались переважно біологами і педагогами: першими — з точки зору можливості втручання в процес біологічної еволюції

² Лурия А. Р. Об историческом развитии познавательных процессов : Экспериментально-психологическое исследование. — М., 1974. — С. 165—166.

(генна інженерія), другими — в плані вдосконалення особи та її психіки через освоєння певних зразків людської культури. Самі ці «зразки», звичайно, тлумачаться як продукти творчої діяльності людини. Але в такому тлумаченні важливо бачити певні «нюанси». Якщо для інженера, який, наприклад, винайшов телефонний зв'язок, виникнення й подальше вдосконалення здатності людини до нової форми опосередкованого і водночас інтимного й оперативного спілкування є побіжним і непередбачуваним продуктом власне технічної творчості, то для психолога саме цілеспрямоване формування нових психічних утворень має бути постійним орієнтиром його професійної діяльності. В протилежному разі психологія завжди відстає від стихійного розвитку об'єкта свого дослідження. Зрозуміло, що і традиційна стратегія вивчення психіки постійно розширює межі її пізнання, але чи здатна ця стратегія якоюсь мірою перетворити психологічну науку на фактор конструювання нового в людській психіці, в кінцевому підсумку — формування нової людини? Л. С. Виготський відзначав обмеженість традиційної стратегії психологічного дослідження: «В майбутньому суспільстві психологія дійсно буде наукою про нову людину. Без цього перспектива марксизму була б неповною. Але й ця наука про нову людину буде все ж психологією. Байдуже, що ця психологія буде також мало схожа з нинішньою, як — за словами Спінози, — сузір'я Пса схоже на собаку, гавкаючу тварину»³. Ця думка, висловлена понад півстоліття тому, — все ще перспектива, а не історія науки.

Вважається, що основним завданням психології має бути пізнання закономірностей виникнення і функціонування психічної реальності, тобто механізмів активного відображення суб'єктом об'єктивного світу, регуляції власної діяльності і спілкування. На цьому яскравому фоні активності суб'єкта, який переконливо розкривається сучасною психологією, дисонансом виступає можливість традиційно поставленого дослідницького завдання: вивчати психічні явища. Навіть коли ставиться питання про відповідне їх формування, воно часто-густо обмежується завданням прилучення особи в процесі виховання, навчання, певного експерименту або тренінгу до історично сформованих, «готових» продуктів «психічної еволюції». Але, на нашу думку, питання полягає в тому, що сама психологія, посідаючи ключову позицію в системі наук про людину⁴, повинна виконувати роль творчого, соціально-культурного фактора в розвитку людської психіки. Це і є завдання конструктивної психології, межі якої можна визначити постановкою двох питань.

1. Чи всі існуючі механізми психічного відображення і регуляції, які сформувались у попередній період біологічного і історичного розвитку, відповідають сучасному способу життя людини і забезпечують перспективу прогресивного розвитку людства?

2. Чи можна очікувати природного виникнення якісно нових механізмів психіки чи останні, як і нові технології, засоби діяльності та матеріали, стануть предметом і продуктом розвитку самої психологічної науки?

Щоб повністю відповісти на поставлені питання, необхідна величезна дослідницька робота на стику психології з біологією, соціологією, культурологією, етикою та іншими науками про людину і суспільство. З огляду на основне завдання даної статті — обґрунтувати принципи конструктивної психології — наведемо лише декілька фактів, які свідчать про те, що на ці питання потрібно і можливо відповісти.

³ Виготський Л. С. Исторический смысл психологического кризиса // Собр. соч. : В 6-ти т. — М., 1982. — Т. 1. — С. 435.

⁴ Кедров В. И. Классификация наук // Филос. энцикл. — 1962. — С. 577—583; Пиаже Ж. Психология: междисциплинарные связи в системе наук // Вопр. философии. — 1966. — № 1. — С. 57—75; Афанасьев Б. Г. Человек как предмет познания. — Л., 1968. — С. 36; Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. — М., 1984. — С. 19.

Розглянемо, наприклад, ставлення людини до свого майбутнього. У численних дослідженнях показано, що це ставлення є важливим психологічним регулятором життєдіяльності особи. Мета і плани, мрії і сподівання, які пов'язані з переживанням майбутнього, безпосередньо вплетені у теперішнє буття особи, позитивно чи негативно впливаючи на розгортання процесу її життєдіяльності.

Довгий час механізми саморегуляції психічного життя особи ґрунтувалися переважно на відтворенні життєвого шляху представників попередніх поколінь. І це природно, оскільки покоління змінювались швидше, ніж їхній спосіб життя, а їхній життєвий шлях міг бути надійною «колією» для життя спадкоємців. У ХХ ст. інформаційні, технологічні, соціальні зміни набувають «вибухового» характеру (умови життя змінюються швидше, ніж самі покоління). Впливаючи на життя людини, ці зміни породжують «біографічні вибухи», що виявляються в необхідності перекваліфікації, безперервного навчання, переоцінки цінностей, у перебудові стилів мислення і життя. Все це необхідно враховувати у побудові картини майбутнього — спрямовувати енергію «біографічних вибухів», так, щоб вона була не руйнівною, а народжуючою. Яким же має бути механізм довготривалої саморегуляції, що відповідав би цим вимогам? На нашу думку, це — передусім індивідуалізоване, творче ставлення людини до майбутнього, що передбачає готовність особи до торування нових шляхів.

Безперечно, механізм творчого, індивідуального ставлення до майбутнього існує. Але існує він, на жаль, лише у вигляді окремих прецедентів, винятків, що підтверджують «правило» відтворення в майбутньому біографічних стандартів минулого. Цей фактор був виявлений нами у дослідженні старшокласників, учнів ПТУ, студентів, молодих спеціалістів. Серед найважливіших подій майбутнього, які вони називали, майже немає таких, котрі свідчили б про розуміння молодою людиною специфіки і унікальності біографії особи саме в сучасних умовах. Життя, яке вони бачать попереду, могло бути успішно прожите кимсь у минулому, а не ними в майбутньому. Але ж уже в наступне десятиріччя саме сучасній молоді доведеться розв'язувати таку кількість проблем, яку, мабуть, не розв'язало людство за весь попередній період своєї історії.

Від розв'язання глобальних (політичних, економічних, демографічних, екологічних та ін.) проблем залежить створення справді людських умов життя. Але для цього потрібна і відповідна особа. Таку особу, безперечно, формує сучасна цивілізація — нові засоби виробництва, досягнення науки і техніки, кращі зразки мистецтва, передова індустрія побуту... Чи могли б ми тут замість трьох крапок додати: психологічна теорія, психологічна практика? Це виправдано лише в тому разі, якщо останні спроможні будуть формувати психічну культуру особи.

На прикладі ставлення особи до майбутнього ми спробували показати, що не всі стихійно сформовані механізми психіки відповідатимуть способові життя людини в наступний час. Виникає питання: чи маємо чекати, поки відбудеться «природна» перебудова психіки людини? Адже невміння конструювати змістовну і гнучку перспективу життєвого шляху вже тепер дістає вияв у вікових кризах, у девіантній і суїцидальній поведінці, в різних формах соціальної дезадаптації особи. Можна навести чимало й інших прикладів, які свідчать про необхідність цілеспрямованого, активного формування психічних якостей особи.

Для конструктивної психології пошук перспективних «прецедентів» у психіці людини є такою ж стратегією наукового дослідження як для традиційної — пошук типового, нормативного, стандартного. Але цим не обмежуються її завдання. Створення нових зразків психічної культури — це, на наш погляд, не менш важлива проблема, ніж з'ясування прецедентів або розкриття загальних закономірностей функціонування і розвитку психіки. І якщо, наприклад, в традиційній дослідницькій

стратегії вивчаються механізми довільної пам'яті, то конструктивна психологія пам'яті могла б набути свій предмет у створенні поки що не існуючого механізму довільного забування⁵.

Аналогічні конструктивні альтернативи можуть бути виявлені і в інших галузях психологічного знання. Так, у психології емоцій сформульовано «закон емоційної адаптації» — втрати з часом гостроти почуттів щодо емоційногенного об'єкта. По суті, це механізм пристосування людини до «раціональної зрілості» і ранньої старості, що сформувався в традиційних суспільствах, коли емоційне життя вважалося прерогативою молоді, а пристрасті — тим, що відволікає від здійснення «ритуальних» громадських і родинних обов'язків. Спосіб життя сучасної людини потребує постійного підтримання емоційного тону, що аж ніяк не сполучається з механізмом емоційної адаптації. На жаль, альтернативний йому механізм постійної емоційної активації — це поки що лише мрія поетів і митців, хоча, з нашої точки зору, він міг би стати продуктом психологічної науки, яка базується на конструктивній стратегії. В чому ж полягає сутність такої науки?

Конструктивна⁶ психологія — це теорія і методи створення (проекування, конструювання) принципово нових психічних явищ як механізмів відображення світу і регуляції діяльності на основі необмежених можливостей вдосконалення людини. В основу цієї дисципліни покладені такі ідеї.

1. Випереджаючий розвиток психологічного знання щодо існуючих психологічних явищ (отже, акцент робиться на конструюванні нового в психіці людини, а не на описанні і поясненні відомих психічних явищ, завдання полягає в розробленні альтернативних моделей розвитку психіки людини).

2. Принцип евристичності невідповідності психічних утворень, що конструюються, існуючим (тобто фальсифікованість конструктивного психологічного знання — наявність факторів, що йому суперечать в момент його продукування); фактом для конструктивної психології при цьому виступає свідомо утворений чи виявлений прецедент, про який можна говорити як про «зародок» нового в розвитку психіки.

3. Гуманістична спрямованість психологічних новоутворень: утворювані нові механізми людської психіки мають бути такими засобами відображення і регуляції, що доступні самоконтролю з боку особи і непідвладні маніпулюванню іззовні.

Дієвість і доцільність «тиражування» конкретних моделей психологічного розвитку має визначатися результатами такого типу експерименту, який був би водночас і психологічним, і соціальним.

Повернемося у зв'язку з цим до питання про психологічну гіпотезу, яке ми сформулювали на початку статті. Розгляд такої гіпотези як незалежної змінної і визначення її прогностичної функції набуває конкретного смислу в контексті розв'язання задач конструктивної психології. Покажемо це на прикладі дослідження проблеми психологічного

⁵ До питання про можливість передумови формування такого механізму вдавався О. М. Леонтьєв: «Зміна обстановки, переїзд в інше місто, знищення певних речей, з якими пов'язані тяжкі враження, — словом, все те, що звичайно роблять, коли намагаються звільнитися з-під влади старих спогадів, чиниться саме за принципом навмисного знищення стимулів, що викликають до життя певні сліди нашого минулого досвіду» (Леонтьєв А. Н. Проблемы развития психики. — М., 1972. — С. 433).

⁶ Термін «конструктивний» вже використовувався в психології і соціології, але в інших значеннях. Скажімо, К. Юнг називав «конструктивним» метод своєї аналітичної психології, за яким кожне психічне явище має аналізуватися з погляду майбутньої задачі, для розв'язання якої воно призначене (див.: Фіалкова Е. М. Методологические аспекты аналитической психологии К. Г. Юнга // Вопр. философии. — 1979. — № 1. — С. 141—148). У соціології вживається поняття «конструктивна типологія», введене Г. Беккером, який, розвиваючи концепцію «ідеальних типів» М. Вебера, вважав, що конструйовані типи є зручним об'єктом для використання кількісних методів аналізу і розробки соціальних прогнозів (див.: Беккер Г., Босков А. Современная социологическая теория. — М., 1961. — С. 107.).

часу, осмислення якої стало для нас вихідним пунктом у розробленні ідей конструктивної психології.

Традиційно в дослідженнях психології сприйняття часу обстоюються гіпотези про вплив психофізіологічних, особистісних і соціальних факторів на оцінку тривалості психологічного часу. В обґрунтуванні таких гіпотез психологи виходять з результатів вивчення дії механізму сприйняття часу, що склався на основі оцінок подійової насиченості різних його інтервалів. Хоча більшість цих констатуючих гіпотез підтвердилася, це мало що дало для розв'язання проблеми раціонального використання особою часу свого життя, проблеми, яка особливо загострилася в сучасних умовах прискорення темпів життя і пов'язаної з цим переоцінки традиційних цінностей.

Як альтернатива «подійовому механізмові» сприйняття часу нами було розроблено конструктивну модель, в основу якої покладено таку прогностичну гіпотезу: за допомогою спеціальної методичної процедури в індивіда може бути сформоване певне уявлення про структуру причинно-наслідкових і інструментально-цільових зв'язків подій його життя, що виступатиме дійовим механізмом відображення і регулювання психологічного часу особи. Перевірка даної гіпотези показала, що такий механізм вже склався у деяких осіб. Як свідчать тести, цих осіб відрізняє від інших відсутність консерватизму і конформізму, пошук нового та ін. «Випробування» цього механізму як засобу усвідомлення руху часу власного життя в тих осіб, у яких він ще не сформувався, в більшості випадків приводить до зниження їхньої занепокоєності, до більшої впевненості в майбутньому.

Роль гіпотези як незалежної змінної в цілеспрямованому конструюванні нових психічних явищ можна показати й на прикладі іншої проблеми — психологічного віку.

Останнє поняття, як і поняття соціального і біологічного віку, традиційно пов'язують з виявленням ступеня схожості чи відмінності індивіда від типового представника своєї вікової групи. Отже, механізм самооцінки особою свого віку («почуття віку») тут базується на порівнянні нею своїх характеристик з типовими характеристиками сучасників. У відносно сталому колі спілкування даний механізм «соціального порівняння» дозволяє індивідові зберегти причетність до своєї вікової групи. Але динамізм сучасного життя робить межі вікових груп вельми рухомими: зменшується соціальна роль вікових меж і як наслідок цього стрімко зростає кількість осіб, які байдуже ставляться до належності до тієї чи тієї вікової групи. Проте проблема почуття віку не тільки не знімається, але, як свідчать сучасна література і мистецтво, навіть загострюється. Особа шукає внутрішній еталон душевної молодості, зрілості або старості. Такий еталон, зокрема, може бути сконструйований, якщо взяти за основу показник суб'єктивної реалізованості часу життя. Виходячи з цього, ми побудували прогностичну гіпотезу, згідно з якою такий еталон, у разі засвоєння його індивідом, створює можливість психологічного «омолодження» (чи «дорослішання»). Дана гіпотеза перевірялася у спеціальному соціальному експерименті⁷: вона була детально обґрунтована і подана у науково-популярному журналі, а читачам (потенційним учасникам експерименту) після ознайомлення із статтею пропонувалось розв'язати спеціальну задачу. Її зміст полягає у вимірюванні психологічного віку і встановленні можливостей його коригування. 2000 одержаних листів показали, що вищезгаданий механізм психологічної регуляції віку спрацьовує — переважна більшість читачів вбачає у ньому корисний інструмент саморегуляції психологічного життя і підвищення психологічної культури.

Отже, конструктивній психології потрібні соціальні експерименти, які були б спрямовані на пошук прецедентів, а також на створення і

⁷ Див.: Кроник А. А., Головаха Е. И. Психологическое время : чувство возраста // Знание — сила. — 1984. — № 3. — С. 20—22.

перевірку дієвості нових психічних конструктів. Це можливо лише за умови, що її гіпотези будуть прогностичними, а також вони можуть перетворюватися на незалежні змінні. В результаті цих експериментів народжуватимуться не тільки нове знання, але й нові елементи психічної культури людини і суспільства.

Р. С. Основні принципи конструктивної психології були сформульовані авторами в тезах, підготовлених до IX Всесоюзної наради з логіки, методології і філософії науки (Харків, 1986)⁸. Ці ідеї були винесені на обговорення учасників секції «Основи психології і когнітивної науки» VIII Міжнародного конгресу з логіки, методології і філософії науки (Москва, 1987). В зв'язку з цим викликає подив інтерв'ю учасника цього конгресу К. Пструшини (ЧССР) газеті «Известия»⁹, де він викладає думки про конструювання у психології як перспективу розвитку психологічної науки без посилань на публікацію і виступи авторів концепції конструктивної психології. Безперечно, приємно, що наші ідеї дістали відгук, але цілком природним при цьому видається згадування про авторство, що є елементарною вимогою наукової етики.

* * *

Традиционная стратегия исследования психики человека ориентирована на изучение ее свойств, уже сформировавшихся в процессе онто- и филогенеза. Однако психология, занимая ключевую позицию в системе наук о человеке, не должна ограничиваться решением лишь этой проблемы: она может выполнять роль творческого и социокультурного фактора в развитии человеческой психики. Это является задачей «конструктивной психологии», в основу разработки которой положена идея о том, что формирование качественно новых механизмов психической регуляции может быть предметом и продуктом и самой психологической науки, а не только практики.

⁸ Головаха Е. И., Кроник А. А. Конструктивная психология: предмет и задачи // Методологические проблемы оснований науки. Тезисы докладов IX Всесоюзного совещания. — К., 1986. — С. 87—89.

⁹ Див.: Дардыков С., Смирнов К. Под знаком Леонардо : Заметки с VIII Международного конгресса по логике, методологии и философии науки. — Известия. 1987, 20 авг.

О. О. Войцехівський

ВЕЛИКИЙ ЖОВТЕНЬ І ЙОГО БУРЖУАЗНО-НАЦІОНАЛІСТИЧНІ ФАЛЬСИФІКАТОРИ

ВОЙЦЕХІВСЬКИЙ Олександр Олександрович (псевдонім — О. О. Поліщук) — кандидат філософських наук, доцент кафедри теорії і методики комуністичного виховання Київського державного університету. Спеціаліст у галузі критики антикомунізму та українського буржуазного націоналізму. Автор монографій «Реакційна сутність держави в ідеології українського буржуазного націоналізму» (К., 1981), «Український буржуазний націоналізм та його «теорія» держави» (К., 1981), статей в журналах «Філософська думка», «Радянське право».

Жовтнева революція в Росії — видатна подія в історії людства. Вона заклала фундамент нового, соціалістичного ладу в нашій країні і тим самим сповістила про початок нової ери — ери соціалізму. Її звитязний поступ від штурму Зимнього до наших днів — яскраве підтвердження істинності марксистсько-ленінського вчення про закономірний характер переходу людства від капіталізму до соціалізму. Але імперіалізм не здає позицій без бою, «чинить жорстокий опір суспільному прогресові, робить спроби зупинити хід історії, підірвати позиції соціалізму, взяти соціальний реванш у всесвітньому масштабі»¹. Апологети «вільного» світу змагаються в доборі аргументів, з допомогою яких силкуються заперечити закономірність соціалістичної революції в Росії і в інших країнах світу, довести її «випадковість». Поряд з безглуздими оцінками Жовтневої революції як стихійного перевороту, що здійснювався «загалі без усякої теорії», на сторінках буржуазних і буржуазно-націоналістичних видань рясніють вигадки про «недемократичний» характер «російської революції» і народженого нею суспільно-державного ладу.

Одними з перших серед тих, хто почав спотворювати зміст і характер Жовтневої революції, були українські буржуазні націоналісти. На початку березня 1917 року в Києві ними була створена Центральна рада — крайовий орган контрреволюційного Тимчасового уряду. У своїх маніфестах, листівках, універсалах вона намагалася відмежуватись від Жовтневої революції, доводячи, нібито на Україні відбувається якась самобутня «національна революція», яка буцімто не має нічого спільного з подіями на «російській етнографічній території». Пізніше, в еміграції, «самостійницькі» історики, насамперед колишній голова Центральної ради Грушевський, її експрем'єр і один з лідерів Директорії В. Винниченко та інші діячі Центральної ради, Гетьманату і Директорії — Д. Дорошенко, Б. Мартос, І. Мазепа, С. Петлюра, В. Липинський, О. Шульгін, П. Христюк — започатковують буржуазно-націоналістичну історіографію Жовтня, мета якої — не тільки відмежувати «ук-

¹ Матеріали XXVII з'їзду КПРС.— К., 1986.— С. 157.

раїнську національну революцію» від «російської», а їй протиставити одну одній і за цілями, і за змістом.

Згідно з твердженнями буржуазних націоналістів, події, що відбувалися на Україні, на інших національних околицях Росії у 1917—1918 рр., являлись собою нібито не соціалістичну і навіть не соціальну революцію, а «революцію національну». Переслідуючи свої шовіністичні цілі, вони приписували цій «революції» антирадянську спрямованість, заперечували єдність цілей трудящих Росії і всіх околиць колишньої царської імперії в боротьбі за владу Рад, намагались роз'єднати трудящих різних націй. Так, фундатор буржуазно-націоналістичної історіографії України М. Грушевський у своїй «Ілюстрованій історії України з додатком Нового періоду Історії України за роки від 1914 до 1919» розглядає Жовтневі події 1917 року виключно крізь призму «державотворчої» діяльності Центральної ради, яка на повідомлення з Петрограда про повалення Тимчасового уряду відповіла фарисейським проголошенням України Народною республікою. Революційний переворот у Петрограді Грушевський подає як подію локального характеру. Він словом не згадує про Другий Всеросійський з'їзд Рад, кожний п'ятий делегат якого був представником українського народу і який оголосив про перехід державної влади в центр і на місцях до Рад народних, солдатських і селянських депутатів. Боротьба трудящих України за встановлення Радянської влади видається Грушевським за вияви «більшовицької інвазії». Під тиском фактів він визнає, що «весь час Україна жила в стані внутрішньої боротьби», але замовчує, що цей стан був зумовлений банкрутством Центральної ради, яка до останнього дня свого існування (29 квітня 1918 р.) протидіяла проведенню в життя ленінських декретів про мир, землю, скасування капіталістичної власності на фабрики і заводи. Натомість головну причину поразки Центральної ради Грушевський пояснює «військовою навалюю з Півночі», перекинувши події осені 1917 року, коли трудящі України за допомогою військ Ради Народних Комісарів вчинили рішучий наступ на сили кадетсько-калединської і буржуазно-націоналістичної контрреволюції². Необ'єктивність Грушевського виявляється і в тому, що Перший Всеукраїнський з'їзд Рад, який в грудні 1917 року, відображаючи волю трудящих мас, проголосив себе вищим органом влади на Україні і обрав робітниче-селянський уряд, він називає «фальшованим», а частини Червоної Армії, що звільнили Харків, а згодом і Київ від буржуазно-націоналістичного охвістя, — не інакше як «більшовицькими бандами».

Вигадки Грушевського підхоплює інший націоналістичний історик, в минулому один з прем'єрів Директорії, І. Мазепа, який твердить, що «на Україну більшовики прийшли, як чужа окупаційна сила, що в своїх змаганнях підпорядкувати собі Україну спиралася з одного боку, на московські багнети, а з другого — на малу національну та політичну свідомість українських мас».

Це фальшиве твердження виявилось найбільш зручним для імперіалістичної пропаганди, яка проголосила «хрестовий похід» проти комунізму і всіма засобами намагається очорнити більшовизм, ленінську національну політику. В часи прислужництва українського закордонного «самостійництва» німецькому нацизму геббельсівська пропаганда активно маніпулювала буржуазно-націоналістичним міфом про «московську окупацію України» для «виправдання» гітлерівських планів «визволення України від більшовизму», в здійсненні яких певна роль відводилась і українським буржуазним націоналістам. В сучасну пору той же горезвісний міф хвацько використовують західні «радянологи». Так, американський історик А. Адамс у своїй книжці «Більшовики на Україні, друга кампанія 1918—1919» висловлює, на перший погляд, ро-

² Див.: Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні.— К., 1967.— Т. 1.— С. 279—295; История государства и права Украинской РСР.— Киев, 1976.— С. 25—30.

зумні думки, що зводяться до заперечення «монопольної ролі» Центральної ради, і навіть вказує на необхідність «висвітлення тогочасних подій з акцентацією більшовицького впливу і досвіду в українському русі». Проте спрямовує він свої зусилля не на пошуки історичної правди, а на те, щоб «довести», що більшовики України, а серед них В. П. Затонський, інші діячі Київської партійної організації, перебували під впливом націоналістичної ідеології, шукали «свій національний шлях до соціалізму»³.

Інший американський історик Р. Саллівен, акцентуючи увагу на етнічних особливостях як російського, так і інших народів Росії, прагне протягти думку про те, що останні нібито не могли прийняти як свою «відчутно орієнтовану в бік міста програму РСДРП» і тому, мовляв, «потрапили до найістотніших антирадянських груп»⁴. Мета цієї фальсифікації — «довести», нібито населення національних околиць негативно поставилося до Жовтневої революції як «суто російської» і перебувало щодо неї «в опозиції»⁵. Саллівен, як і Адамс, всіляко вихваляє дрібнобуржуазні партії, що діяли на Україні у період революції і громадянської війни, прикриваючи свої націоналістичні платформи «соціалістичними» лозунгами. Обидва силкуються довести, що на Україні більшовиків підтримували буцімто лише «невеликі групи русифікованих робітників» або ж вихідці з Росії. За Адамсом, відмова більшовиків співробітничати з націоналістичними партіями привела до того, що селяни на Україні «не сприйняли більшовизму».

Намагаючись сконцентрувати увагу імперіалістичної пропаганди на тактиці «націонал-комунізму», Саллівен виявляє особливий інтерес до партії «боротьбистів». Пов'язано це з тим, що саме ця партія домагалася роз'єднання українського і російського народів під гаслом «українського комунізму». Саллівен і його «колеги» докладають чимало зусиль, щоб підтримати давно скомпрометований міф буржуазних націоналістів про «непідготовленість» більшовицької партії до оволодіння владою в центрі і на місцях, про «відсутність у більшовиків опори на більшість трудящих» — представників різних націй колишньої царської Росії. Особливо активно у цьому напрямі діє американський історик Р. Пайпс. У книжці під претензійною назвою «Утворення Радянського Союзу. Комунізм і націоналізм. 1917—1923» він пише, що більшовицький уряд, створений у січні 1918 р., «тримався лише на військовій силі, не маючи підтримки і навіть співчуття з боку українського населення»⁶. Цей висновок типовий для всієї буржуазної історіографії, яка будь-що прагне показати більшовиків «майже іноземцями на українській землі», а події 1917—1922 рр. у національних околицях України звести лише до сепаратистських рухів.

Такою спробою є книга одного з провідних сучасних «теоретиків» українського буржуазного націоналізму Ю. Бойка «Російські історичні традиції в більшовицьких розв'язках національного питання», видана у Парижі 1964 року. Автор праці силкується довести «спадкоємність» між шовіністичною, колоніальною політикою царського самодержавства і... ленінською національною політикою Країни Рад. Для цього він створює власну систему «доказів», у центрі якої — апеляції до невлікового «духу нації». Обізнаний з цим «духом», автор не заперечує, що «попередницею більшовиків у їхніх розв'язках національних проблем була російська прогресивно-демократична інтелігенція», однак до неї він залічує не лише тих, хто боровся з царським самодержавством,

³ Adams A. *Bolsheviks in the Ukraine. The Second Campaign, 1918—1919.*— New Haven, London, 1963.

⁴ Sullivant R. *Soviet Politics and the Ukrain, 1917—1957.*— New York, London, 1962.—P. 5—6.

⁵ Див.: Нагорна Л. Проти сучасної буржуазної і буржуазно-націоналістичної фальсифікації історії Жовтня на Україні.— К., 1971.—С. 82.

⁶ Pipes R. *The Formation of the Soviet Union. Communism and Nationalism 1917—1923.*— Cambridge, 1954.—P. 126, 192.

а й тих, хто був його опорою, у тому числі усю царську бюрократію, релігійних філософів Бердяєва і Соловйова та ін. Щоб «загладити дисонанс», Бойко «залучає» до числа російських «асиміляторів» і «централістів» Пушкіна, Лермонтова, Герцена, Добролюбова й інших прогресивних мислителів Росії, вихоплюючи й перекидаючи окремі слова чи фрази з їхніх творів. Таким чином він і намагається довести, буцімто Жовтнева революція була «простою зміною одної форми російської окупації України — царської — новою формою — більшовицькою».

Уся ця нісенітниця була потрібна Бойку, виявляється, для того, щоб «вивести» нібито і В. І. Ленін цілком дотримувався зазначеної «традиції русифікаторства», «ніколи не розлучався з ідеєю єдиної і неподільної Росії і російського гегемонізму».

Щоб твердити таке, треба, як кажуть, у Сірка очі позичити, бо за подібне має бути соромно навіть емігрантським націоналістичним «теоретикам». Відомо ж бо усім, що саме Ленін поставив у площину не лише теорії, а й практичної політики право кожної нації на самовизначення. Що таке право було цілком реальним — про це свідчить хоча б відокремлення Польщі і Фінляндії. Що саме Ленін обстоював ідею федерального устрою нашої багатонаціональної держави і приділяв велику увагу практичній розробці тих державних принципів, на яких утворився Союз РСР. Що саме Леніну належить відомий заклик: «Не бійтесь визнати свободу відокремлення всіх цих націй. Не насильством треба привертати інші народи до союзу з великоросами, а тільки справді добровільною, справді вільною угодою, *неможливою* без свободи відокремлення»⁷. Бо, підкреслював Володимир Ілліч, «чим вільніша буде Росія, чим рішучіше визнає наша республіка свободу відокремлення невеликоруських націй, тим сильніше *потягнуться* до союзу з нами інші нації, тим менше буде незгод, тим рідше будуть випадки дійсного відокремлення, тим коротший той час, на який деякі з націй відокремляться, тим тісніший і міцніший — кінець кінцем — братерський союз пролетарсько-селянської республіки російської з республіками якої завгодно іншої нації»⁸.

Такою є правда про погляди В. І. Леніна на національно-державну будову Радянського Союзу. І щоб на тлі цієї правди вдаватися до таких побрехеньок, до яких вдався Бойко, треба бути справді цілком засліпленим націоналістичною ненавистю.

Ще більш «послідовне» і «заглиблене» розуміння основ національної політики більшовиків виявив В. Литвин. В бандерівському «Шляху перемоги» за 2 листопада 1986 року новоявлений націоналістичний «теоретик» з упевненістю живого свідка, який пережив татаро-монгольську навалу, запевняє своїх читачів, у тому, що саме тоді, вісім віків тому, і склався «дух російської нації», і саме там «лежить історичне коріння більшовизму».

З цими сміхотворними твердженнями пов'язані й намагання інших буржуазно-націоналістичних пропагандистів зобразити витвір Великої Жовтневої соціалістичної революції — Радянську державу — «як пережиток давніх імперій Чингісхана». Так, в інтерпретації буржуазно-націоналістичного історика М. Стахіва, запозиченої у Р. Пайпса, Радянську владу на Україні у формі «першої радянської республіки» (грудень 1917 р. — квітень 1918 р.), «другої радянської республіки» (грудень 1918 р. — літо 1919 р.) і «третьої радянської республіки» (грудень 1919 р. — грудень 1922 р.) «встановлювала Російська комуністична партія більшовиків». Виникнення кожної «нової республіки» М. Стахів, як і інші «самостійницькі» автори, у тому числі й автори «Енциклопедії українознавства», теж пов'язує зі «збройною агресією з Півночі». Повалення Центральної ради і визволення Києва в січні 1918 р. Чер-

⁷ Ленін В. І. Твори. — Т. 32. — С. 7.

⁸ Там же.

воюю Армією спотворено видається ними за «першу російську агресію і створення на Україні першої радянської республіки»; визволення України від німецьких окупантів наприкінці 1918 р. — за другу «агресію» і «другу радянську республіку», повний крах іноземної інтервенції і внутрішньої контрреволюції (1919—1921 рр.) — за «третю російську агресію» і встановлення «третьої радянської республіки»⁹.

Дані про національний склад РКП(б), її організаційну будову, що наводять Стахів, знову-таки повинні, на думку автора, переконати читача в тому, що ця партія «з усіх боків» була чужою українському народові. У складі партії, як пише Стахів, «була зникаюча меншість осіб, які вважали себе українцями», «її центр, який розв'язував усю політику», перебував у чужій країні — Московії, і, зрештою, «до літа 1918 року ця партія не мала на Україні для своїх місцевих губернських організацій єдиного крайового центру». Засліплений ненавистю до більшовизму, Стахів не помічає, що його аргументи породжують нерозв'язний з позицій буржуазного націоналізму парадокс: як більшовицька партія з таким «нечисленним прошарком» українських комуністів і «недосконалою організацією» зуміла повести за собою український народ, як і інші народи околиць Росії, і перемогти численні буржуазно-націоналістичні партії й уряди? Дати правдиву відповідь на це питання — означало б визнати, що більшовики були єдиною революційною партією інтернаціоналістів, яка втілювала корінні інтереси трудящих усіх націй і народностей, а її ленінський Центральний Комітет — дійсним штабом соціалістичної революції. Однак визнати це наші вороги, звичайно, не можуть. Натомість вони продовжують винаходити «ще не відомі» форми «російської інвазії». Той же Стахів навіть не згадує про обставини воєнного часу, що зумовили формування центральних органів Комуністичної партії України на території братньої Російської республіки у липні 1918 р., про героїчну боротьбу українського народу проти російських і українських контрреволюціонерів, за владу Рад.

Ще менш «об'єктивний» аналіз історичних подій подає буржуазно-націоналістичний «державознавець» В. Лисий. Українська держава, за твердженням цього «знавця» української історії, утворилася не внаслідок перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, а завдяки тому, що її продовжувала Центральна рада, видавши третій, а згодом четвертий Універсали, якими спочатку у листопаді 1917 р. проголосила Українську Народну Республіку, а в січні 1918 р. заявила, що «віднині УНР стає самостійною і ні від кого не залежною, вільною, суверенною державою українського народу». Щодо ролі трудящих мас України у виникненні і становленні справжньої національної української державності, то вона залишається поза увагою буржуазних і буржуазно-націоналістичних знавців «української справи».

Найбільш ортодоксальним представником цього прошарку «радянологів» є один з оунівських ідеологів А. Камінський. Поділяючи погляди Стецька, Донцова та інших ультраправих «провідників» антирадянської еміграції про «соціалістичну деградацію» лідерів Центральної ради як одну з найважливіших причин поразки «української національної революції», Камінський шкодує, що «Антибільшовицький блок народів» виник, як бачите, дуже пізно — у роки другої світової війни, тоді як «українській революції його не вистачало вже у 1917 році»¹⁰. Свої висновки оунівський «теоретик» намагається посилити історико-філософським аналізом причин, що викликали «українську національну революцію» і призвели до її поразки. На відміну від своїх колег Камінський майже не посилається на буржуазно-націоналістичні джерела. За основу свого «дослідження» він взяв писання Е. Бернштейна, Л. Троцького, М. Джіласа та інших ренегатів, а також таких «респекта-

⁹ Поліщук О. О. Український буржуазний націоналізм і його «теорія» держави. — К., 1986. — С. 114.

¹⁰ Див. там же. — С. 116.

бельних» сучасних «радянологів», як Д. Дан, Х. Сетон-Уотсон, Л. Коцен. Підбір джерел, якими оперує автор, свідчить про його спробу убезпечити себе від закидів в «однобічності» й «вузькості», закидів, які він адресує своїм колегам по антирадянській еміграції.

Подолати «вузькість» й «однобічність» означало б на ділі насамперед порвати з вузькокласовими, однобічними інтересами купки людей, в якій немає майбутнього, і стати на бік передового, революційного класу сучасності — робітничого класу. Зрозуміти це Камінський неспроможний і тому всіляко принижує роль і значення робітничого класу, який нібито ніякої революції не здійснював і не міг здійснити. Якщо й була в Росії у 1917 році революція, твердить Камінський, то не робітничою і навіть не робітничо-селянською, а виключно селянською. Цю так звану селянську революцію розпочали, за Камінським, у лютому 1917 року українці, які перебували на службі у Петрограді у складі Волинського, Ізмайлівського і Преображенського полків, а згодом її підхопило українське селянство. Кінець революції пов'язується ним із закінченням громадянської війни і поразкою контрреволюції на Україні. Що ж до жовтневих подій у Росії, що ознаменувалися поваленням влади експлуататорів і переходом влади до рук трудящих, то слідом за Д. Даном, Х. Сетоном-Уотсоном, іншими «радянознавцями», А. Камінський намагається видати їх за «звичайний путч, організований Леніним», внаслідок якого сталася зміна влади «демократичної більшості», що скомпрометувала себе, — владою «більшовицької меншості».

У цьому зв'язку відзначимо таку характерну рису буржуазно-націоналістичної «методології», як підміна головних причин соціальних революцій другорядними. Головну причину «селянської революції» Камінський вбачає, по-перше, у «воєнній поразці царської Росії», по-друге, у «загостренні соціальних суперечностей всередині країни, розкладі царського режиму, революціонуванні селянських збройних сил». Якщо йдеться про Лютневу буржуазно-демократичну революцію, то її головною причиною були, як відомо, насамперед внутрішні соціально-економічні антагонізми, а не воєнна поразка царського самодержавства, яка виступила лише своєрідним каталізатором, що прискорив і посилює дію основної причини.

Підміна головної причини другорядними використовується буржуазно-націоналістичними «теоретиками» і для штучного членування Великої Жовтневої соціалістичної революції на «два протилежних процеси», щоб під таким прикриттям теоретизувань про «найважливіші» соціально-психологічні «чинники», які нібито неодавні для «російської» і «української» революцій, «не помітити» самої Жовтневої революції. Камінський не оригінальний і в тому, що об'єднує дві різні революції — Лютневу буржуазно-демократичну революцію і Велику Жовтневую соціалістичну революцію — в одну. Цей методологічний прийом він запозичив у американського «радянолога» К. Брінтона, який намагається уніфікувати ознаки соціальних революцій, звести їх до однотипних описів.

«Науковий трактат» Камінського намагається заперечити не тільки всесвітньо-історичне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції, а й її безперечно позитивні наслідки для долі українського народу. Його мета — очорнити національну політику КПРС і історію національно-державного будівництва в СРСР, довести несумісність революційної теорії і революційної практики. Марні намагання! Самим життям доведено, що Жовтнева революція означала не лише зміну політичної влади, вона знаменувала найглибший соціально-економічний переворот, який буквально переорав товщу народного життя. Такі перевороти неможливі без об'єктивних передумов, без революційної ситуації, що характеризується різким зростанням класових антагонізмів. Велику Жовтневую соціалістичну революцію здійснив найпередовіший клас сучасності — пролетаріат у союзі з біднішим селянством. Політич-

на вага цього класу, очолюваного партією наукового комунізму, партією Леніна, в житті країни була незмірно вищою, ніж його чисельність. Велика Жовтнева соціалістична революція підготовлена усім ходом попереднього економічного розвитку, усім розвитком передової суспільної думки.

Українська буржуазно-націоналістична контрреволюція, очолювана Центральною радою, а згодом Гетьманатом і Директорією, зазнала краху. Вона йшла проти народу, який жадав миру, землі і волі, блокувалася з російською і міжнародною реакцією. Вона зібрала під свої жовто-блакитні прапори не лише українських буржуазних націоналістів, а й російських монархістів, октябристів, кадетів, колишніх царських міністрів і генералів. Вона зрадила свій народ, запросивши на Україну німецькі й австрійські війська. Маріонетковий режим гетьмана Скоропадського, який прийшов на зміну Центральній раді, В. І. Ленін характеризував як реставрацію «буржуазно-поміщицького монархізму на Україні при підтримці кадетсько-октябристських елементів всеросійської буржуазії і з допомогою німецьких військ»¹¹.

У вже згаданій тут книзі Грушевського «Ілюстрована історія України» виправдовуються як «відповідні до інтересів української революції» заходи Центральної ради, що спрямовувалися на збереження на Україні капіталістичного ладу й продовження імперіалістичної війни. Ці сентенції згодом з'ясував її колишній прем'єр В. Вінниченко. Вже в еміграції, у трилогії «Відбудова нації» він писав: «Ми рішуче нічого не міняли в суті тої державності, яка була за Тимчасового уряду... Тільки міняли національну форму — замість синьо-біло-червоного прапора чіпляли жовто-блакитний». І далі: «Ми у своїй діяльності були лише республіканцями й демократами, а не соціалістами й свідомо відкладали рішення гострих соціальних проблем».

Директорія — останній буржуазно-націоналістичний «уряд» на Україні. Очолюваний В. Вінниченкою і С. Петлюрою, він продовжував політику національної зради, за спиною народу підписав ганебний акт, за яким Україна мала відійти під протекторат Франції.

Український народ разом з трудящими Росії поклав край буржуазно-націоналістичній контрреволюції і став на шлях соціалістичних перетворень. Факти свідчать про самовіддану боротьбу трудящих України за встановлення влади Рад, про їх активну участь в ліквідації буржуазно-націоналістичних заколотів, про їх добровільний вступ до лав Червоної Гвардії і Червоної Армії¹². Вже в дні засідань Першого Всеросійського з'їзду Рад, в грудні 1917 року, на Україні налічувалося 40 тисяч, а в січні 1918 р. — не менше 120 тисяч червоноармійців¹³. В наступні дні громадянської війни невпинно зростала чисельність і могутність цих військових частин, а серед них і полків Червоного козацтва, які боролися за народ, за визволення України і встановлення влади Рад.

Більшовизм, якому вороги в безсилій злобі приписують «чужонаціональний характер», насправді був близьким і зрозумілим українському народові. Не випадково чисельність більшовицьких організацій на Україні за період з березня по грудень 1917 року зросла більш ніж у 35 разів: якщо в березні в їх лавах налічувалося близько 2 тисяч, у квітні — близько 8 тис., то вже в жовтні — понад 50, а на початку грудня — 70 тис.чоловік¹⁴. Із збільшенням більшовицьких організацій міцніли Ради робітничих і солдатських депутатів, зростав їх вплив на маси. Під керівництвом більшовицьких організацій, що вийшли з підпілля

¹¹ Ленін В. І. Твори.— Т. 36.— С. 304.

¹² Докладніше див.: Дубинский И. В., Шевчук Г. М. Червонное казачество.— К., 1986.

¹³ Лихолат А. В. Национализм — враг трудящихся.— М., 1986.— С. 125.

¹⁴ Курас И. Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине.— К., 1978.— С. 176.

в дні Лютневої революції, на Україні відбулися вибори до Рад — на-самперед у великих промислових центрах — Харкові, Києві, Катеринославі, Миколаєві, Одесі, Луганську. Протягом першої половини березня на Україні було створено 43 Ради, а всього за період двовладдя тут діяло 252 Ради робітничих депутатів¹⁵. Принципова боротьба більшовиків привела до повної ізоляції націоналістичних і угодовських елементів як у складі Рад, так і поза ними. Навіть у мемуарах колишніх буржуазно-націоналістичних лідерчуків трапляються рядки вимушених визнань того незаперечного факту, що ленінські заклики доходили до серця і розуму більшості українського населення. Той же І. Мазепа змушений визнати, що революція, як він пише в своїй трилогії «Україна в огні і бурі революції 1917—1921», «почалась і розвивалась під знаком ідей демократії й соціалізму, які були надзвичайно популярні в народних масах. Гасла «Земля і воля», «Демократична республіка», «Вся влада народові!» панували над усіма іншими. З недемократичними і не-соціалістичними закликами не можна було показатись на люди. Впливи поміркованих чи так званих буржуазних партій швидко звелися майже до нуля. Словом, вже в першій стадії революції, за часів влади Львова й особливо Керенського, стала майже неможлива яка-небудь ширша політична праця поза гаслами та програмами соціалістичних партій, що здебільшого стояли на ґрунті демократичної перебудови бувшої царської імперії». З цих причин в 1917 р., за свідченням І. Мазепи, буржуазно-націоналістичні партії, що входили до складу Центральної ради, почали терміново перелицьовуватись у соціалістичні. Що ж до «малосвідомих народних мас», то вони, за словами І. Мазепи, пішли за «привабливими кличами більшовиків» «Влада Центральної ради з кожним днем почала тратити ґрунт під ногами».

Спотворення дійсного характеру революційних процесів, що відбувалися на Україні, вихолощення їх соціалістичного змісту посиленнями на «більшовицьку агресію» знадобилися її ворогам для виправдання свого банкрутства. Але неможливо заперечити соціалістичний характер Жовтневої революції на Україні, як і замовчати той факт, що вона задовольнила одвічні сподівання трудящих України, давши їм суверенну національну державність, перетворивши пригноблену царизмом українську націю у суверенну соціалістичну націю, що стала рівноправним членом радянської соціалістичної співдружності народів.

Аналіз буржуазно-націоналістичної «історіографії» Жовтневої революції незаперечно свідчить про повне банкрутство наших ідеологічних противників, про їхню нездатність до осмислення тих соціальних зрушень в усьому світі, які сталися внаслідок перемоги Великого Жовтня. Народжена ним Країна Рад пройшла великий і славний шлях.

Це і є доказ непорушного зв'язку революційної традиції — марксизму-ленінізму — з революційною практикою побудови реального соціалізму, доказ невичерпних життєвих сил нового суспільства. І це також неспростовний доказ марності всіляких спроб оббрехати Велику Жовтневу соціалістичну революцію, яка перемогла завдяки одностайній підтримці її трудящими всіх народів нашої країни.

* * *

Великая Октябрьская социалистическая революция коренным образом изменила социальный облик нашей страны, положила начало перехода человечества от капитализма к социализму. Именно поэтому она является постоянным объектом лживой буржуазной пропаганды. Одним из первых, кто начал извращать содержание и характер Великого Октября, были украинские буржуазные националисты. Злобные измышления Грушевского, Дорошенко, Мартоса, Мазепы и других националистических историков

¹⁵ Гамрецкий Ю. М. Ради робітничих депутатів України в 1917 р. (період двовладдя).— К., 1966.— С. 28.

использовались германскими нацистами для оправдания своей агрессии против СССР под лживым предлогом «освобождения человечества от большевизма».

І в наші дні фальсифікації історії Октябрської революції служать темним силам міжнародної реакції, провозгласивши «крестовий похід» проти комунізму. Їх направляють американські історики Р. Пайпс, Р. Салівен, А. Адамс, англійські історіографи Й. Дан, Х. Сетон-Уотсон, возглавляющие западную «советологию». Їх цілям підчинена продукція п зарубіжного «українознавства».

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНИХ ПРОБЛЕМ МЕДИЦИНИ І ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я

Восени 1986 року в Донбасі проходила організована Бюро філософських (методологічних) семінарів при Донецькому обкомі Компартії України конференція на тему «Методологічні проблеми розвитку медицини і охорони здоров'я в умовах прискорення науково-технічного прогресу». На конференції працювало чотири секції: «Світоглядна спрямованість вузівської підготовки лікарів», «Методологічні принципи дослідження медичних проблем», «Зв'язок медичної науки з практичною охороною здоров'я», «Удосконалення ідеологічної підготовки медичних кадрів».

Комплексний характер завдань формування наукового світогляду, що передбачають, з одного боку, підвищення рівня світоглядної спрямованості викладання профільних дисциплін, а з другого — вдосконалення викладання суспільних наук зі врахуванням профілю вузу; обговорювався у доповіді М. М. Морозова. Питання світоглядної спрямованості викладання мікробіології розглядалися в доповіді Г. П. Кондратенка. Зокрема, йшлося про імунітет і алергію; де особливо наочно виявляється діалектична єдність захисного і ушкоджуючого в імунній реактивності. У доповіді В. В. Латишева були поставлені методологічні питання синтезу фізики, математики, кібернетики, електроніки в рамках єдиного курсу медичної і біологічної фізики.

На конференції обговорювалося евристичне значення філософських і загальнонаукових принципів у розвитку медико-біологічних наук. Так, наприклад, використання системного підходу під час аналізу елементів динамічної системи «гірник — виробниче середовище» була присвячена доповідь М. І. Тарапаті. На його думку, імітаційне моделювання на ЕОМ дозволяє оптимізувати елементи цієї системи, що сприятиме збереженню здоров'я і підвищенню працездатності шахтарів. С. Ф. Сорокіна, Ю. М. Талакін, розкриваючи сутність змін умов і способу життя в період НТР, підкресливали, що швидкі темпи таких змін утруднюють або навіть виключають можливість біологічної адаптації до них людини, лишаючи єдиною альтернативою соціальну адаптацію — свідому організацію і управ-

ління способом життя згідно з фізіологічними можливостями і потребами людей. У доповіді А. А. Шапталі обговорювалися особливості праці операторів, що дісталася поширення в умовах НТР, її прогресивні риси, а також негативні наслідки для здоров'я. У доповіді Ф. А. Левицького показана роль суб'єктивної та об'єктивної детермінації травматизму в умовах збільшення темпів технічного прогресу; зростання складності виробничих процесів. С. І. Табачников розглядав соціально-економічне значення психогігієни і психопрофілактики в умовах науково-технічного прогресу з погляду завдання формування у кожної людини адаптивних форм психічного функціонування, здорового способу життя, гармонійного розвитку особи.

У ряді виступів проблеми охорони здоров'я обговорювалися у контексті завдань перебудови.

Л. А. Алексєєва спинилася на питаннях поліпшення культури медичного обслуговування у зв'язку з активізацією людського фактора. В. М. Казаков, Е. Ф. Барілов, В. К. Гусак, В. Д. Байда розповіли про соціально-економічні і організаційні проблеми взаємодії вузівської науки та практичної охорони здоров'я. Доповідь Н. В. Попової була присвячена обговоренню професійної етики лікаря. Г. Д. Попов, Н. М. Базиліук, В. П. Ткаченко порушили проблему вдосконалення політичної і економічної освіти лікарських кадрів. Нам потрібна дійова допомога з боку філософів, Бюро методологічних семінарів, відзначив у своєму виступі Л. Д. Тараненко.

У матеріалах конференції* підкреслювалося, що системі політичної і економічної освіти лікувальних і наукових кадрів необхідна перебудова, щоб система ця сприяла підвищенню якості медичного обслуговування, посиленню зв'язку медичної науки з практичною охороною здоров'я.

М. М. МОРОЗОВ

* Методологічне питання розвитку медицини і охорони здоров'я в умовах ускорення науково-технічного прогресу. — Донецьк, 1986.

В. І. Куценко, І. В. Бойченко

СИСТЕМАТИЗАЦІЯ КАТЕГОРІЙ І ЗАКОНІВ ІСТОРИЧНОГО МАТЕРІАЛІЗМУ ЯК НАУКОВА ПРОБЛЕМА

До найважливіших завдань, поставлених нині партією перед суспільствознавцями, належить пріоритетний розвиток фундаментальної науки, інтенсифікація розробок теоретичного характеру в усіх галузях соціального пізнання.

І це глибоко закономірно. Адже те, що наша країна на певному етапі «стала втрачати темпи руху, почали нагромаджуватись труднощі і нерозв'язані проблеми, з'явилися застійні та інші чужі соціалістичні явища»¹, чималою мірою зумовлювалося недооцінкою значення наукової суспільної теорії для розв'язання

назрілих проблем — з одного боку, певною віддаленістю представників суспільних наук від запитів практики соціальних перетворень — з іншого.

«Таке ставлення до теорії, — зазначалося на січневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС, — не могло не позначитись негативно — і справді позначилось — на суспільних науках, їх ролі в суспільстві»².

Істотною передумовою виправлення такого становища, перебудови суспільствознавства, є дальша, різнобічна і поглиблена розробка теоретичної системи історичного матеріалізму. Без посилення й ефективнішого методологічного використання евристичного потенціалу історичного матеріалізму як теорії соціального пізнання і дії неможливо правильно визначати пріоритетні напрями розвитку суспільної науки і практики, оперативно і на належному рівні виконувати те надзвичайно відповідальне соціальне замовлення, яке перебудова і прискорення дають всій системі суспільних наук.

З огляду на це пильну увагу привертає нова ґрунтовна наукова праця В. С. Баруліна «Історичний матеріалізм. (Сучасні тенденції розвитку)»³, мета якої — «з'ясування того, як склалося і змінювалося розуміння предмета історичного матеріалізму, системи його законів і категорій, виявлення логіки цих змін, визначення можливих напрямів дальшої еволюції проблем історичного матеріалізму» (с. 3).

² Там же. — С. 9.

³ Барулин В. С. Исторический материализм: (Совр. тенденции развития). — М.: Мысль, 1986 — 285 с.

КУЦЕНКО Володимир Ілліч — академік АН УРСР, доктор філософських наук, професор, заст. академіка-секретаря Відділення історії філософії і права Секції суспільних наук АН УРСР, завідувач відділом історичного матеріалізму Інституту філософії АН УРСР. Досліджує проблеми діалектичного та історичного матеріалізму, наукового комунізму. Автор ряду монографій, статей та ін. Член редколегії і постійний автор нашого журналу.

БОЙЧЕНКО Іван Васильович — кандидат філософських наук, провідний науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР. Працює над проблемами діалектичного та історичного матеріалізму, наукового комунізму. Автор монографій «Методологическая роль исторического материализма в анализе форм социального знания» (К., 1982), «Категориальный аппарат исторического материализма: методологическая функция» (К., 1987), ряду інших наукових праць. Постійний автор нашого журналу.

¹ Горбачов М. С. Про перебудову і кадрову політику партії: Доп. на Пленумі ЦК КПРС, 27 січ. 1987 р. // Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 27—28 січ. 1987 р. — К., 1987. — С. 7.

Присвячуючи свою монографію вивченню загальних тенденцій розвитку історичного матеріалізму в Радянському Союзі, автор не задовольняється просто розглядом і викладом точок зору різних вчених, що працювали в галузі історичного матеріалізму на різних етапах його розвитку. Він прагне більшого, намагаючись побачити за появою, боротьбою і зміною цих сучасних суб'єктивних, здавалось б, точок зору загальну, глибоку, об'єктивну закономірність розвитку філософсько-соціологічної теорії марксизму-ленізму.

Кожен дослідник торує свій шлях до праці монографічного характеру, покликаної узагальнити, підбити підсумки тривалої і копіткої роботи. В. С. Барулін зазначає, що для нього, працівника вищої школи, шлях до створення монографічного дослідження, про яке йдеться, пролягав через підготовку лекцій та спецкурсів, прочитаних в інститутах підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Московському, Київському, Уральському університетах, на філософському факультеті МДУ, в інституті імені Франца Мерінга (НДР, Лейпциг). Саме в живому спілкуванні з викладачами марксистсько-ленінської філософії вузів СРСР та соціалістичних країн, з аспірантами, студентами пройшли попередню апробацію авторські ідеї, обґрунтовані і викладені в системній, доказовій формі в монографії.

Вузівське «походження» книжки зробило, звичайно, чималий вплив на широту авторського підходу до вибору та розробки теми, на структуру і зміст монографії, нарешті — й на спосіб подачі матеріалу.

І все ж системність, а тим більше — загальнотеоретичний рівень аналізу проблематики історичного матеріалізму аж ніяк, з нашого погляду, не спричинюються тільки викладацьким стажем і професіоналізмом автора. Адже подібний аналіз (і досить плідний) містять і всі попередні монографічні праці В. С. Баруліна, починаючи з першої його ґрунтовної розробки — «Відношення матеріального і ідеального в суспільстві як проблема історичного

матеріалізму»³. Це ж стосується і наступних його розробок⁴.

З іншого боку, книга, що становить предмет нашого спеціального розгляду, як і всі попередні монографії автора, є все ж працею дослідницького характеру, а не навчальним посібником. Відомо ж, що публікації дослідницького плану, на відміну від видань навчальної чи довідкової літератури, не охоплюють об'єкт відповідної науки (в даному разі — історичного матеріалізму) в цілому, а здійснюють глибокий «зріз» тієї чи тієї грані цього об'єкта і спеціальне вивчення зазначеного «зрізу». Наукові розвідки В. С. Баруліна в цьому розумінні не становлять винятку.

Попри всю широту авторського підходу, є проблема, яка утворює своєрідний «лейтмотив» багаторічної дослідницької діяльності В. С. Баруліна. Це — проблема систематизації законів і категорій історичного матеріалізму, розглянута крізь призму розв'язання основного питання філософії, в аспекті співвідношення матеріального та ідеального в суспільному житті. Послідовна розробка цього аспекту уможливила глибше осмислення вузових проблем взаємозв'язку діалектичного матеріалізму з історичним, сприяла дослідженню того зрізу категоріальної будови матеріалістичного розуміння соціального процесу, за якого на перший план виступає сходження від категоріальної кореляції «матерія — свідомість» (в тому її вигляді, в якому вона фіксується емпірично в будь-якому відношенні свідомості людини до навколишнього предметного оточення) через ряд опосередкованих ланок до структури «суспільне буття — суспільна свідомість». Саме такий підхід було започатковано В. С. Баруліним вже в першій з монографій⁵. Розкриваю-

³ Див.: Барулін В. С. Отношение материального и идеального в обществе как проблема исторического материализма. — Барнаул, 1969. — 327 с.

⁴ Див.: Барулін В. С. Соотношение материального и идеального в обществе: (Методол. аспекты проблемы). — М., 1977. — 143 с.; Барулін В. С. Диалектика сфер общественной жизни. — М., 1982. — 230 с.

⁵ Див.: Барулін В. С. Отношение материального и идеального в обществе как

чи глибинний механізм переходу від першої категоріальної опозиції до другої, вчений виділив тут як основні проміжні ланки цього переходу два ряди категорій. Це, по-перше, категоріальний ряд способу виробництва (сюди він включає, крім категорії способу виробництва, ще ряд категорій — соціальної, політичної і духовної сфер життя суспільства)⁶. По-друге ж — категоріальний ряд суспільного буття, який становлять категорії суспільного буття і суспільної свідомості⁷. Інші категорії тлумачаться в даному контексті як конкретизація виділених і виводяться з них.

Ідея виділення в загальній категоріальній системі історичного матеріалізму відносно виокремлених категоріальних груп («гнізд») вперше в нашій фаховій літературі була, як відомо, сформульована В. П. Тугариновим. Він висунув положення про відмінність — в рамках історичного матеріалізму — філософських і соціологічних категорій⁸ і, виходячи з цього, — про дві структурні підсистеми категорій в загальній категоріальній системі матеріалістичного розуміння суспільства⁹.

У цьому плані розробка В. С. Баруліним поняття «категоріальний ряд» постала як конкретизація (і, зауважимо, досить вдала) позиції В. П. Тугаринова. Дальшим же дослідженням В. С. Баруліна передують і праці Г. С. Ареф'євої. Вона, не заперечуючи необхідності вирізнення категоріальних «гнізд» («рядів»), запропонувала власний варіант погрупування категорій, висунувши ідею про існування відносно самостійної категоріальної групи «суспільно-історична практика», «суб'єкт», «об'єкт»), покликаної пов'язати між собою групу філософських та групу соціологічних категорій»¹⁰.

проблема исторического материализма.— С. 86—159.

⁶ Там же.— С. 182—204; 204—278.

⁷ Там же.— С. 161—182; 278—307.

⁸ Див.: Тугаринов В. П. Соотношение категорий исторического материализма.— Л., 1958.— С. 12—14; 39—42; 49—54.

⁹ Там же.— С. 51.

¹⁰ Див.: Арефьева Г. С. Социальная активность : Пробл. субъекта и объекта в социал. практике и познании.— М., 1974.— С. 122—125.

Зауважимо: ідея категоріальних рядів, у висуненні та обґрунтуванні якої В. С. Баруліну належить чимала роль, набуває нині дедалі більшого поширення серед науковців. Особливої інтенсивності виділення все нових категоріальних рядів в системі історичного матеріалізму набуло протягом останнього десятиріччя. Досить сказати, що на сьогодні їх кількість уже сягнула двох десятків і зростає далі, причому варіюється часто-густо і склад категорій, у тому чи тому ряду.

Конкретнішими з плином часу стають і погляди В. С. Баруліна на проблему категоріальних рядів та їх значущість для піднесення плідності і практичної віддачі категоріальних розробок у галузі історичного матеріалізму.

Як вже зазначалося, в першій своїй монографії В. С. Барулін здійснив виділення і порівняльний аналіз двох категоріальних рядів — способу виробництва та суспільного буття, розглядаючи їх як своєрідні системоутворюючі осі категоріальної сіті історичного матеріалізму. В двох наступних книжках, що передують аналізованій, дослідник дав спеціальний розгляд кожного з цих категоріальних рядів. При цьому одну з них присвячено переважно вивченню специфіки формування, розвитку та функціонування категоріального ряду суспільного буття¹¹ (хоча тут ідеться і про категоріальний ряд способу виробництва матеріальних благ¹²). Іншу ж — докладному аналізу особливостей і взаємозв'язку основних складових категоріального ряду способу виробництва. Причому аналіз цей здійснено тут і в аспекті онтологічному, коли зазначені складові постають як сфери суспільного життя¹³.

Нарешті, в монографії, про яку ми ведемо мову, — «Історичний матеріалізм. (Сучасні тенденції розвитку)» — В. С. Барулін досить успішно реалізує спробу синтезу результатів, викладених у попередніх працях. Тут, як і в першій зі своїх

¹¹ Див.: Барулин В. С. Соотношение материального и идеального в обществе.

¹² Там же.— С. 61—102.

¹³ Див.: Барулин В. С. Диалектика сфер общественной жизни.

книжок, він досить послідовно застосовує системний підхід до розгляду обох категоріальних рядів, з'ясовуючи їх спільні характеристики і відмінні ознаки. Однак в даному разі системний аналіз означених категоріальних рядів є помітно змістовнішим, оскільки здійснюється з урахуванням здобутків автора, викладених в його наступних, після першої, працях.

Крім того, в аналізованій монографії розгляд проблеми категоріальних рядів здійснюється в значно ширшому контексті, виступаючи не тільки предметом окремого розгляду, а й «на задньому плані» — під час розгляду інших наріжних питань розвитку філософсько-соціологічної науки. Серед останніх — питання: про основні етапи і головні теоретичні форми розвитку історичного матеріалізму в СРСР, найважливіші історичні віхи у визначенні предмета історичного матеріалізму, найістотніші аспекти сучасного етапу розробки цього предмета, перспективи дальшого дослідження і моделювання предмета матеріалістичного розуміння суспільства.

І все ж слід визнати, що в фокусі зусиль автора — питання про систематизацію законів і категорій історичного матеріалізму. Про це свідчать як композиція книги, так і висока «питома вага» категоріальної проблематики щодо всієї сукупності проблем, яких торкається дослідник. Більше того. Навіть у перших розділах, де йдеться про співвідношення теорії історичного матеріалізму і соціальної реальності, загальні особливості розвитку цієї теорії в нашій країні та актуальні питання розробки предмета історичного матеріалізму висвітлюються, по-перше, на рівні категоріального аналізу, по-друге ж — крізь призму завдань систематизації законів і категорій історичного матеріалізму, про яку автор веде мову у наступних розділах.

Так, вже у вступному розділі складна, багатогранна проблема — «Суспільство та історичний матеріалізм» — аналізується автором передусім крізь призму двох категорій: суспільства як об'єкта історичного матеріалізму (с. 5—14) і соціального суб'єкта історичного мате-

ріалізму (с. 14—22). Роль такого суб'єкта відіграють «найбільш прогресивні соціальні сили, і, насамперед, пролетаріат, заінтересовані в науковій теорії, яка обґрунтовує їхню революційно-практичну діяльність» (с. 15). Сили ці виникають за капіталізму.

Розкриваючи зміст зазначених категорій і досить плідно реалізуючи їх методологічний потенціал, вчений в цьому розділі виділяє як основні гносеологічну та ідеологічну функції історичного матеріалізму і досить докладно розглядає їх.

Наголосимо, що вміле і досить плідне методологічне застосування категорій «об'єкт історичного матеріалізму» і «суб'єкт історичного матеріалізму», усвідомлення і розкриття діалектики суб'єкта і об'єкта в ході розвитку філософсько-соціологічної теорії марксизму-ленінізму чималою мірою сприяло і розв'язанню проблем, розглядуваних автором в наступних п'яти розділах. Адже, скажімо, питання про основні етапи розвитку теорії матеріалістичного розуміння суспільного розвитку в СРСР, яке висвітлюється на початку першого розділу даної книги, досліджувалося в нашій фаховій літературі неодноразово (згадаємо праці Б. О. Чагіна, В. І. Клушина, В. А. Малініна, В. Г. Федотової та ін.) і з різних боків. Однак і за цих умов В. С. Баруліну вдалося зробити свій внесок у поглиблене розв'язання цієї проблеми. І передусім — завдяки послідовному розкриттю особливостей детермінації прогресивних змін у соціально-філософській теорії марксизму-ленінізму об'єктивними зрушеннями, що відбувалися в радянському суспільстві на тому чи тому етапі його розвитку, діалектикою суб'єкта і об'єкта історичного матеріалізму.

Розглядаючи ж у другому параграфі зазначеного розділу головні теоретичні форми розвитку матеріалістичного розуміння історії в нашій країні, дослідник у їх визначенні й аналізі виходить уже переважно зі специфіки соціального суб'єкта історичного матеріалізму. На його думку, згадані форми є відображенням трьох різновидів діяльності соціального суб'єкта історичного ма-

теріалізму; ідеологічно-управлінської, навчально-освітньої, професійно-наукової. За такого підходу можна «виділити три найважливіші форми, в яких втілюється розвиток філософсько-соціологічної думки в СРСР: а) партійні документи КПРС (матеріали з'їздів партії, Пленумів ЦК КПРС, найважливіші постанови ЦК КПРС, доповіді, виступи керівників партії, а також найважливіші державні документи, редакційні статті в центральній партійній пресі); б) навчально-педагогічна література (підручники, навчальні посібники, програми учбових курсів, методичні розробки тощо); в) наукові публікації (монографії, колективні збірники, статті, матеріали наукових конференцій, дисертаційні праці та ін.)» (с. 41). Запропонована в книжці постановка питання про головні теоретичні форми розвитку історичного матеріалізму є досить нетрадиційною і потребує, звісно, дальшого обґрунтування, доповнення і конкретизації. Втім, вона є, безперечно, певним кроком вперед у розв'язанні згаданого питання і в цьому плані заслуговує не тільки схвалення, а й посиленої уваги дослідників.

Авторське розуміння актуальних проблем розробки предмета історичного матеріалізму, виклад якого містить другий розділ монографії, становить, з нашого погляду, результат дальшого проникнення в діалектику суб'єкта і об'єкта. Відзначаючи наявність ряду спільних характеристик об'єкта і предмета історичного матеріалізму, В. С. Барулін доводить водночас необхідність розрізнення цих понять. Він зазначає цілком доречно, що об'єкт історичного матеріалізму існує до, поза і незалежно від суб'єкта і що в ньому немає і не може бути ніяких «питань». Предмет же історичного матеріалізму становить собою певну частину (або ж «зріз») об'єкта. Причому — взятую не стихійно чи випадково, а виділену і розглядувану свідомо й цілеспрямовано, з точки зору постановки і розв'язання конкретних практичних або пізнавальних завдань людської діяльності. Тут вплив суб'єкта відчутніший. На думку автора, вихідні позиції суб'єкта —

у вигляді певних принципів чи у формі постановки загальних питань — так чи інакше входять до визначення предмета історичного матеріалізму. Тому, лише вчений, «повністю підтримуючи ідею про об'єктивну природу предмета історичного матеріалізму, ми не виключаємо з визначення предмета певних позицій, принципів, питань і, передусім, основного питання філософії стосовно суспільства» (с. 90).

В даному разі позиція В. С. Баруліна, попри всі його застереження, потребує, гадаємо, ще одного уточнення. Включати до визначення предмета історичного матеріалізму ті чи ті позиції, принципи і питання, передусім основне питання філософії щодо сфери суспільного життя, звичайно, можна. Але не в сам предмет. Потрібно чітко усвідомлювати, що ці принципи, позиції і питання не є онтологічними компонентами предмета, інакше кажучи — характеризують не сам предмет, а відношення суб'єкта до предмета. В іншому разі всі запевнення про об'єктивну природу предмета та про предмет як частину об'єкта так і залишаться запевненнями. До складу ж самого предмета, строго кажучи, входять не питання про ті чи інші співвідношення, зв'язки, закономірності, а самі ці співвідношення і зв'язки. Скажімо, предмет історичного матеріалізму становитиме (повністю чи частково) не питання про співвідношення суспільного буття і суспільної свідомості, а саме це співвідношення, його місце і роль у реальному соціально-історичному процесі.

Відповідно й твердження автора про те, що «основне питання філософії, включене до предмета історичного матеріалізму, виступає і як об'єктивне відношення, закон, що підлягає вивченню, і як вихідний принцип, основна методологічна установка, і як кінцева мета, орієнтир всіх філософсько-соціологічних досліджень» (с. 96), є прийнятним лише сум grando salis. А саме: за умови, що під питанням ми розуміємо «питання-проблему», тобто таке історичне, об'єктивне завдання, яке поставлене самим реальним ходом соціального розвитку, суспільно-істо-

ричним процесом людського пізнання. Лише в такому аспекті, з нашого погляду, доречно говорити про основне питання філософії стосовно суспільства як про об'єктивне відношення, закон і включати його до предмета історичного матеріалізму.

Аналіз розробок предмета історичного матеріалізму здійснюється в книжці в діахронічному аспекті. Методологічною основою цих розробок є, як відомо, багатюща ідейно-теоретична спадщина К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна. Присвятивши висвітленню цього питання окремий (перший) параграф у другому розділі, В. С. Барулін дає тут досить копіткий і глибокий аналіз значення праць основоположників марксизму-ленінізму для правильного визначення і дальшого, фахового дослідження предмета історичного матеріалізму. Дослідник обґрунтовує тезу про те, що в творах класиків марксизму-ленінізму містяться ряд положень, які мають принципове значення для адекватного розуміння історичного матеріалізму, а значною мірою — і його предмета, чимало характеристик різних сторін історичного матеріалізму (але — без розгорнутого визначення предмета останнього).

Системна розробка цього визначення на основі необхідних і достатніх передумов, створених основоположниками марксизму-ленінізму, розпочалася в нашій країні, як зазначає автор, після 1917 року. З'ясовуючи відмітні риси кожного з основних етапів такої розробки, вчений доходить висновку, що специфічною ознакою першого з них було початкове визначення предмета історичного матеріалізму. Воно полягало в тлумаченні історичного матеріалізму як науки про загальні (найзагальніші) закони розвитку людського суспільства. Фіксуючи ряд достоїнств такого визначення (с. 62—66), автор водночас розкриває його обмеженість, показує, що тут недостатньою мірою враховувалася своєрідність і найзагальніших суспільних законів, і самого історичного матеріалізму як науки філософсько-соціологічної (с. 66—67).

У книжці непогано показано, що саме прагнення усунути ці недолі-

ки відіграло помітну роль у дедалі наполегливіших і частіших спробах, — з кінця 50-х років, — конкретизувати визначення предмета історичного матеріалізму шляхом: а) включення до нього співвідношення суспільного буття і суспільної свідомості; б) диференційованого підходу до законів суспільства, досліджуваних історичним матеріалізмом.

Саме ці два моменти є домінуючими, визначальними від кінця 50-х років і до сьогодні. Проте і в цей період продовжують з'являтися праці, автори яких безпосередньо не включають співвідношення суспільного буття і суспільної свідомості у визначення предмета історичного матеріалізму. Крім того, є дослідники, які взагалі зводять предмет історичного матеріалізму до співвідношення суспільного буття й суспільної свідомості. Нарешті, деякі вчені задовольняються констатацією рядоположності співвідношення «суспільне буття — суспільна свідомість» і найзагальніших суспільних законів при визначенні предмета історичного матеріалізму або ж обмежуються досить абстрактним відзначенням того, що всі закони суспільства так чи інакше пов'язані з цим співвідношенням.

Ретельно проаналізувавши всі згадані дослідницькі позиції (причому не як механічну сукупність суто суб'єктивних точок зору, а передусім як послідовні етапи позитивного розв'язання питання), В. С. Барулін досить чітко визначив і перспективу дальших, наступних розробок предмета історичного матеріалізму. Гадаємо, можна погодитися з ним у тому, що ця перспектива пов'язана з дедалі глибшим проникненням у механізм взаємозв'язку, з одного боку, співвідношення «суспільне буття — суспільна свідомість», а з другого — найзагальніших суспільних законів, взятих з усієї складності їх інтегративних та диференційних характеристик (с. 86—101).

Узагальнюючи результати розробок предмета історичного матеріалізму, автор і собі дає визначення цього предмета, покликане, очевидно, стати їх своєрідним підсумком. Але дане визначення, з нашого по-

гляду, не зовсім відповідає цьому призначенню. І ось чому. За авторським тлумаченням предмета історичного матеріалізму, останній «є наука про співвідношення суспільного буття і суспільної свідомості, про найбільш загальні закони структури, розвитку, функціонування суспільства, його рушійні сили; його (історичного матеріалізму. — В. К., І. Б.) вихідними принципами і найважливішими цілями є діалектико-матеріалістичне розв'язання основного питання філософії стосовно суспільства і розкриття цілісності суспільства» (с. 99—100). Пропонуване визначення досить чітко фіксує основні складові предмета історичного матеріалізму. А ось динаміку цих складових і їх взаємозумовленість по суті не відтворює. Так що в автора ще є невикористані резерви, які можуть розглядатися як стимул і запорука дальшого вдосконалення його концепції.

Зазначимо, однак, що в рамках концепції розглядуваної монографії пропонуване визначення «прашає» досить ефективно. Завдяки йому дослідникові вдається здійснити цілком послідовний, логічний перехід від з'ясування специфіки предмета до систематизації законів і категорій історичного матеріалізму. Адже у цьому визначенні предмет історичного матеріалізму характеризується за допомогою категорій суспільного буття та суспільної свідомості і найзагальніших законів суспільства. Тому докладніший аналіз зазначеного предмета з необхідністю ставить питання про систематизацію законів і категорій історичного матеріалізму. Одне з завдань такої систематизації якраз і полягає у тому, щоб з'ясувати динаміку і зв'язки тих соціальних утворень, які автором включено до предмета історичного матеріалізму в значенні складових цього предмета. З цього погляду, можливо, є сенс розглядати наведене вище визначення предмета історичного матеріалізму як попереднє. Завершуючи ж монографію, можна було б дати ще одне, підсумкове, але вже з розкриттям, на основі розгляду проблем систематизації законів і категорій історичного матеріалізму, динаміки і взаємної за-

лежності складових його предмета.

І ще одне зауваження. Воно виникає вже під час ознайомлення з розділами, в яких безпосередньо розглядаються питання систематизації законів і категорій історичного матеріалізму (розділи III, IV, V). Тут — і в заголовках, і в тексті — дуже широко вживаються вислови «систематизація законів і категорій історичного матеріалізму», «система законів і категорій історичного матеріалізму». Однак враження таке, що в цій частині монографії досліджується переважно специфіка систематизації категорій історичного матеріалізму; закони ж залучаються до розгляду суто термінологічно. Проте так тільки здається. Хоча спеціальному розглядові систематизації законів історичного матеріалізму в книжці справді приділено менше місця, але вони дістають своє теоретичне визначення саме через взаємозв'язок відповідних категорій. Тому, досліджуючи проблематику систематизації категорій історичного матеріалізму, ми вже тією чи тією мірою розв'язуємо і питання систематизації його законів. На жаль, сам автор цьому аспектові співвідношення категорій та законів матеріалістичного розуміння суспільного життя належної уваги не приділив. Отож і виникло враження, про яке йшлося вище.

Загалом же, здійснений у монографії аналіз проблем систематизації категорій і законів філософсько-соціологічної науки марксизму-ленізму слід визнати достатньо глибоким, різнобічним й результативним. І передусім завдяки тому, що ґрунтується цей аналіз на ретельному вивченні й умілому методологічному застосуванні до розв'язання зазначених проблем тих наріжних ідей і принципів систематизації законів та категорій історичного матеріалізму, які містяться у творах основоположників марксизму-ленізму. В окремому, спеціально присвяченому висвітленню згаданих ідей і принципів, першому параграфі третього розділу (с. 102—110) В. С. Барулін вичленовує три основні способи розробки і реалізації системних ідей історичного матеріалізму, які використовувалися К. Марк-

сом, Ф. Енгельсом і В. І. Ленінінм: а) через створення праць узагальнюючого характеру, в яких викладається в сукупному вигляді основний зміст історичного матеріалізму; б) шляхом розробок, присвячених з'ясуванню своєрідності й зв'язків лише кількох, але основоположних суспільних законів, а також найважливіших сторін суспільного життя, відображуваних у відповідних філософсько-соціологічних категоріях; в) за допомогою розкриття особливостей системи суспільних взаємозалежностей у творах, де системні соціальні зв'язки з'ясовуються по-біжно, в ході розгляду певних сфер, процесів чи явищ суспільного життя. На аналізі багатьох праць класиків марксизму-ленінізму дослідник показує своєрідність, переваги і «зони» ефективного застосування кожного з даних способів. Він розкриває особливості формування і використання цих способів у творчості К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, їх значущість для успішного розв'язання сучасних актуальних проблем систематизації законів і категорій історичного матеріалізму. Водночас тут обстоюється й думка про те, що зазначена систематизація не була для основоположників марксизму-ленінізму предметом спеціального розгляду. Їхні зусилля зосереджувалися на розв'язанні масштабнішого завдання — створення історичного матеріалізму як справді наукової теорії суспільного розвитку. Оскільки ж справді наукова теорія є цілісною системою понять, її створення потребувало й вирішення проблеми систематизації її категорій та законів. В цьому розумінні система категорій історичного матеріалізму формується одночасно з його створенням (с. 107—108).

У наступному параграфі розділу розвиток системності історичного матеріалізму, взятої в цьому ж аспекті, тобто за умов, коли вона постає як об'єктивна тенденція поступального руху філософсько-соціологічної науки, розглядається вже стосовно соціалістичного, радянського суспільства. Автор зазначає, що ця тенденція дістає вияв, зокрема, в зміні проблем і тем, що утворюють предметно-змістове «поле» історич-

ного матеріалізму, в модифікації пріоритетів. І це загалом закономірно, оскільки зміна конкретної тематики марксистсько-ленінської філософсько-соціологічної науки не може не впливати на сутнісні характеристики цієї науки. Зокрема — на систему законів та категорій, що становлять її логічний каркас. Отже, модифікація тематики історичного матеріалізму, з одного боку, поступальна, прогресивна зміна системи його категорій та законів, з другого — процеси внутрішньо, діалектично пов'язані між собою. Але (і це недвозначно зафіксовано в розглядуваній монографії) аж ніяк не тотожні! «Якщо зміна конкретних тем означає посилення рухомості, відкритості історичного матеріалізму, то розвиток загальних визначень, зокрема системи його законів і категорій, говорить про його тенденцію до своєрідної сталості, якісної визначеності, єдиної спрямованості» (с. 111).

У зазначеному аспекті вдосконалення системи законів і категорій, постаючи як об'єктивна тенденція розвитку філософсько-соціологічної науки, відбувається завдяки всій сукупності наукових досліджень у цій галузі соціального пізнання, навіть якщо вони безпосередньо спрямовані на розв'язання інших завдань. Але задовольнитися цим — означало б по суті пустити розв'язання проблем систематизації законів і категорій історичного матеріалізму на самовплив. Розвиток категоріальної системи відбуватиметься і в цьому разі, але здійснюватиметься зі значно більшими труднощами, набагато повільніше, зигзагоподібно, «через пень-колоду». Тому автор, безперечно, має рацію, наголошуючи на значущості розробки системи категорій і законів історичного матеріалізму як спеціального, окремого напрямку наукових досліджень, зі своїми традиціями, специфічним апаратом тощо. Формування цього напрямку, на думку вченого, започатковує монографія В. П. Тугаринова «Співвідношення категорій історичного матеріалізму» (1958 р.), хоча постановку питання про історичний матеріалізм саме як про своєрідну систему наукових знань

було здійснено вже наприкінці 20-х років. Проте більш-менш систематична дослідницька робота в рамках зазначеного напрямку розпочинається у другій третині 70-х років, а завдання інтенсифікації категоріальних розробок і рішучого їх повороту до ключових завдань практики вдосконалення соціалізму залишаються актуальними і сьогодні.

Більше того. Сьогодні, коли завдання перебудови суспільствознавства, як і всіх сфер нашого суспільства, набуває такої соціальної гостроти і актуальності, систематизація категорій історичного матеріалізму, що відображають суспільство як цілісність, є одним з пріоритетних напрямів роботи науковців.

Автор приділив розглядові цього напрямку чималу увагу. Історії його формування, з'ясуванню сучасних тенденцій в його розвитку і перспектив дальших цілеспрямованих розробок питань систематизації законів і категорій історичного матеріалізму присвячено два найбільші розділи, які завершують монографію і становлять близько половини її обсягу. Це — переконливе свідчення розуміння дослідником тієї нової ієрархії пріоритетів, яка дедалі чіткіше виявляє себе у галузі філософсько-соціологічних досліджень за умов перебудови і прискорення.

Безперечною перевагою розглядуваного дослідження є нестандартний підхід до висвітлення історії систематизації законів і категорій історичного матеріалізму в СРСР. Наріжним каменем авторської концепції виступає тлумачення навчальної програми з історичного матеріалізму як певної парадигми, своєрідного «генетичного коду», що реалізується у відповідних лекційних курсах, посібниках, підручниках. А саме в них, як відомо, тривалий час і реалізувався системний підхід до тематики історичного матеріалізму. Згідно з цим тлумаченням зміна навчальних програм — вельми історичний показник розвитку системних уявлень про закони і категорії матеріалістичного розуміння суспільства. Скажімо, в першому параграфі четвертого розділу подано панорамний і досить місткий огляд зміни цих програм й порівняльний ана-

ліз навчальних програм з історичного матеріалізму 1922, 1933, 1938, 1949, 1957, 1966-го років. Причому з позицій з'ясування особливостей продукування і реалізації — в підручниках, посібниках, курсах лекцій та ін. — нових системних ідей в історичному матеріалізмі. Окремий параграф присвячено аналізу системних ідей навчальної програми 1982 року. Переконливо показавши, що ця програма становить досить вагомий внесок у конкретизацію системного підходу до «проблемного поля» історичного матеріалізму, В. С. Барулін водночас відзначає в ній ряд серйозних недоліків. Серед них автор називає такі: нечіткість у розкритті філософської природи історичного матеріалізму; незадовільна реалізація системних можливостей закону про визначальну роль матеріального виробництва в житті суспільства; недостатня обґрунтованість місця окремих законів і категорій у вихідній систематизації; відсутність ідентифікації в трактуванні законів і категорій; недостатньо строга узгодженість окремих сторін суспільного життя, а отже і категорій, що відображають ці сторони; лінійний характер пропонованої систематизації; ґносеологічна одномірність елементів вихідної систематизації (с. 160—169).

Розробка В. С. Баруліним наведеного вище аспекту розгляду генезису системних уявлень про історичний матеріалізм в процесі побудови і розвитку соціалістичного суспільства в нашій країні є серйозним добором у галузі системного аналізу законів і категорій філософсько-соціологічної науки. Звичайно, результати, отримані дослідником, не вичерпують евристичних можливостей даного аспекта розробок. Вчений торкнувся лише поверхневого шару проблем, які тут постають, розкривши спільні характеристики зміни — в ході розвитку історичного матеріалізму в СРСР — його проблем і тем, з одного боку, і системних уявлень про його закони і категорії — з другого.

Але ж, і це відзначає сам автор, поступальна зміна конкретних проблем, і, тем історичного матеріалізму — процес, діалектично (а не аб-

страктно) тотожний процесові розвитку системних уявлень про закони і категорії матеріалістичного розуміння суспільства. І в певному відношенні ці два нерозривно пов'язані між собою процеси виступають не тільки як відмінні, а й як навіть діалектично протилежні, взаємозалежні, взаємодоповнюючі. Ця, глибинніша форма взаємозв'язку зміни конкретної тематики і проблематики, з одного боку, і поступального руху системи категорій і законів — з другого, В. С. Баруліним стосовно попередніх етапів розвитку історичного матеріалізму майже не розглянута. А саме вона становить особливий науковий і практичний інтерес.

Завершуючи загальну характеристику системного підходу до законів і категорій історичного матеріалізму в навчальній програмі 1982 року, дослідник висловлює цілком доречне зауваження. І позитивний, і негативний вплив цієї програми та інших сучасних навчальних посібників на розвиток системних уявлень «істматиків» пояснюється тим, що в даному разі йдеться про початкову, вихідну систематизацію законів і категорій матеріалістичного розуміння суспільно-історичного розвитку. Але обмежуватися нині лише такою, вихідною систематизацією вже не можна. Цим чималою мірою зумовлене помітне зростання в останній період кількості й напрямів дослідницьких категоріальних розробок, покликаних розв'язати дедалі гострішу суперечність між новим теоретичним матеріалом і деякими принципами початкової, вихідної систематизації законів і категорій історичного матеріалізму в навчальній літературі.

Визначенню й аналізу цих напрямів дослідницьких категоріальних розробок сучасного етапу розвитку марксистсько-ленінської філософсько-соціологічної науки вчений присвячує останній, третій параграф четвертого розділу. Як основні серед зазначених напрямів тут виділено й коротко, але досить містко схарактеризовано такі: побудова системи законів і категорій історичного матеріалізму з підсистем, підмножин; виділення різних аспектів системи законів і категорій матеріалі-

стичного розуміння суспільного розвитку; розрізнення рівнів відображення суспільного життя, категоріальних рядів як один із засобів систематизації законів та категорій історичного матеріалізму; розмежування основних сфер суспільного життя як один із шляхів систематизації зазначених законів і категорій; з'ясування особливостей руху від абстрактного до конкретного як розробка методу згаданої систематизації (с. 170—202).

Досить успішне просування вперед в усіх зазначених напрямках ставить нині, на думку автора, питання про визрівання якісно нового етапу систематизації законів і категорій історичного матеріалізму. На цьому етапі, до якого марксистсько-ленінська філософська наука, на думку В. С. Баруліна, вже наблизилася впритул, станеться «стрибок» на якісно новий рівень всієї системи теоретичного знання, притаманної історичному матеріалізмові (на відміну від того, що маємо тепер, — тобто пізнавального руху в багатьох напрямках тих чи тих підсистем або ж зрізів цієї системи).

Основний напрям дальшої систематизації законів і категорій матеріалістичного розуміння історії, пов'язаний зі вступом у зазначений новий етап, автор вбачає в досягненні органічної єдності філософського і соціологічного аспектів історичного матеріалізму. Причому на основі тих процесів диференціації зазначених аспектів, які здійснюються вже сьогодні, і з урахуванням досить вагомих наукових результатів, здобутих в ході розробки соціологічного і філософського аспектів історичного матеріалізму як відносно самостійних.

Слід відзначити, що визначення дальших перспектив систематизації законів і категорій історичного матеріалізму здійснюється в книжці на основі вивчення сучасного стану наукових розвідок у цій галузі й виявлення тих глибинних об'єктивних тенденцій розвитку історичного матеріалізму, що пробивають собі дорогу вже сьогодні. Звичайно, повністю врахувати ці тенденції в рамках однієї, навіть вельми ґрунтовної, наукової праці не можна. В. С.

Барулін на новому рівні, з урахуванням новітніх досягнень і запитів суспільної науки і практики, здійснює поглиблену розробку тих двох граней загальної системи категорій історичного матеріалізму, які в нашій фаховій літературі розрізнялися і спеціально досліджувалися, починаючи з В. П. Тугаринова. Щоправда, на сучасному етапі дедалі більшого поширення набуває й погляд, за яким матеріалістичне розуміння суспільного розвитку аналізується вже в трьох основних вимірах: як соціально-філософська, загальносоціологічна та загальноісторична теорія марксизму-ленінізму. Даний підхід, на жаль, пройшов повз увагу В. С. Баруліна. Це, вважаємо, істотний недолік, який спричинив дещо однобічне трактування перспективи категоріальних досліджень.

Загалом же монографія В. С. Баруліна «Історичний матеріалізм. (Сучасні тенденції розвитку)» становить вагомий внесок у розв'язання ряду вузлових і актуальних проблем розвитку теоретичної системи історичного матеріалізму, систематизації його законів, категорій і, гадаємо, викличе чималий інтерес не тільки у колег, а й у широкого читачького загалу.

* * *

В условиях перестройки и ускорения, когда происходят коренные, по существу революционные, изменения всех основных

сторон общественной жизни, особенно возрастает роль исторического материализма как методологии научного познания и практического преобразования социальной действительности. Именно в категориях исторического материализма находят свое адекватное отображение основные стороны жизнедеятельности человеческого общества; только посредством данных категорий мы получаем (и реализуем) возможность выявления и научного выражения глубинных основ, тенденций и закономерностей дальнейшего планомерного и всестороннего совершенствования социалистического общества.

Этим объясняется особая актуальность проблем систематизации категорий и законов исторического материализма и, на данной основе, — углубленного, категориального анализа качественно новых задач, встающих перед советским народом на современном этапе коммунистического строительства. Теоретическому решению названных проблем и посвящена монография известного советского философа В. С. Барулина «Исторический материализм. (Современные тенденции развития)» (М., 1986).

В своем исследовании автор обстоятельно анализирует, как сложилось и изменялось понимание предмета исторического материализма, системы его законов и категорий, раскрывает логику этих изменений, рассматривает возможные направления дальнейшего развития философско-социологической теории марксизма-ленинизма, пути и формы ее эффективного методологического использования.

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ, ПРИСВЯЧЕНА 70-РІЧЧЮ ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ

12—14 травня в Києві відбулася науково-теоретична конференція «Великий Жовтень — докорінний поворот в історичній долі народів світу». Ініціаторами її підготовки та проведення виступили Академія суспільних наук при ЦК КПРС і Вища партійна школа при ЦК Компартії України. В роботі конференції взяли участь вчені АСН при ЦК КПРС, вищих партійних шкіл країни, Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Інституту історії та Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн Академії наук УРСР, Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, а також вищих партійно-політичних навчальних закладів НРБ, УНР, НДР, ПНР і ЧССР.

Із вступним словом до учасників конференції звернувся член Політбюро, секретар ЦК Компартії України Ю. Н. Єльченко. Характеризуючи значення Великого Жовтня як докорінного повороту в історичній долі народів світу, він докладно спинився на досягненнях Української РСР в єдиному Союзі Радянських Соціалістичних Республік.

На пленарному засіданні з доповіддю «Великий Жовтень і проблеми вдосконалення соціалістичного суспільства у світлі рішень XXVII з'їзду КПРС» виступив керівник кафедри історії КПРС Академії суспільних наук при ЦК КПРС проф. М. М. Маслов. «Курс XXVII з'їзду КПРС на прискорення соціально-економічного розвитку радянського суспільства — продовження справи Жовтня» — тема доповіді ректора ВПШ при ЦК Компартії України проф. І. П. Грушенка.

Зав. кафедрою історії КПРС Академії суспільних наук і соціального управління при ЦК Болгарської комуністичної партії, проф. Клара Пінкаса зробила доповідь «Загальноозначує в досвіді

більшовиків у боротьбі за перемогу Великого Жовтня».

Актуальним проблемам дослідження історії більшовицьких організацій України періоду Великої Жовтневої соціалістичної революції присвятив свій виступ заст. директора Інституту історії партії при ЦК Компартії України проф. І. Ф. Курас. Тему «Ленінська партія — натхненник і організатор побудови соціалістичного суспільства» розкрив директор зазначеного Інституту член-кор. АН УРСР В. І. Юрчук.

«Великий Жовтень і соціальне оновлення світу» — назва доповіді директора Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР, акад. АН УРСР А. М. Шлепакова.

Заст. міністра закордонних справ УРСР А. М. Зленко виступив з доповіддю «Великий Жовтень і ленінська зовнішня політика».

Після пленарного засідання конференція продовжувала роботу в трьох секціях. У першій із них, присвяченій проблемі «Ленінська партія — натхненник і організатор перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, будівництва соціалізму», було заслухано 25 наукових повідомлень. Серед них — повідомлення зав. кафедрою історії КПРС Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при КДУ проф. П. М. Шморгуна, ст. н. с. Інституту історії партії при ЦК Компартії України доц. І. Л. Гошуляка, доц. кафедри історії КПРС Мінської ВПШ В. І. Белявцева, присвячені сучасним проблемам дослідження жовтневої Ленініани, питанням поширення ленінських ідей серед трудящих в період підготовки і проведення революції і в перші роки Радянської влади.

Ст. н. с. Інституту історії партії при ЦК Компартії України проф. П. Л. Варгатюк, зав. кафедрою історії КПРС

ВПШ при ЦК Компартії України проф. В. Ф. Солдатенко, доц. кафедри історії КПРС Ростовської ВПШ О. І. Гадуха, проф. кафедри історії КПРС АСН при ЦК КПРС А. О. Чорнобаєв, доц. кафедри історії КПРС Саратовської ВПШ В. С. Кононов, доценти кафедри історії КПРС ВПШ при ЦК Компартії України В. П. Крижанівський і М. П. Просяник, зав. кафедрою історії КПРС Ленінградської ВПШ проф. В. А. Єжов і доц. цієї ж кафедри Б. А. Старков повідомили про результати вивчення діяльності більшовників для досягнення політичної і організаційної єдності рушійних сил соціалістичної революції, показали роль більшовницької партії у боротьбі за демократію при підготовці і проведенні Великої Жовтневої соціалістичної революції, виступили з критикою білоємігрантської фальсифікації історії Жовтня.

Повідомлення проф. кафедри партійного будівництва ВПШ при ЦК Компартії України Ю. В. Шиловцева, консультанта відділу науки і вищих учбових закладів ЦК Компартії України доц. Р. Я. Пирога, зав. кафедрою історії КПРС Ташкентської ВПШ доц. І. І. Ісамудінова, зав. кафедрою історії КПРС Вільнюської ВПШ проф. Ю. Ю. Бацявичуса і в. о. проф. цієї кафедри Е. Б. Янчаускаса, доц. кафедри історії КПРС ВПШ при ЦК Компартії України Н. В. Поди, зав. кафедрою історії КПРС Ростовської ВПШ проф. Ф. І. Поташева, ст. викладача кафедри історії КПРС ВПШ при ЦК Компартії України М. Ю. Готуна були присвячені перебудові партійної роботи після перемоги Великого Жовтня, створенню компартій національних республік, продовженню справи Жовтневої революції в соціалістичному будівництві в СРСР; повідомлення викладача Вищої партійної школи при ЦК УСРП Йожефа Сомбата, проф. Академії суспільних наук при ЦК ПОРП Єжі Цепелевського — питанням взаємозв'язку внутрішніх і зовнішніх умов будівництва соціалізму, розвитку радянсько-польських господарських відносин у перші роки після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції.

У другій секції — «Курс КПРС на прискорення соціально-економічного розвитку радянського суспільства — продовження справи Великого Жовтня» — зроблено 16 повідомлень. Виступи зав. кафедрою історії КПРС гуманітарних факультетів

КДУ проф. В. П. Шевчука, проф. кафедри історії КПРС ВПШ при ЦК Компартії України В. Ф. Шевченка були присвячені питанням наступності і повторства в політиці КПРС.

Проректор КДУ проф. Я. С. Калакура, зав. кафедрою партійного будівництва ВПШ при ЦК Компартії України проф. В. М. Орлов, зав. кафедрою історії КПРС Свердловської ВПШ проф. М. Ю. Плеханов, доц. цієї кафедри О. В. Трубінов привернули увагу дослідників до актуальних проблем наукової розробки закономірностей зростання керівної ролі КПРС, творчого розвитку лєнінського вчення про партію в документах КПРС останніх років, перебудови організаційно-партійної роботи, формування сучасного стилю роботи в партійного працівника.

В наукових повідомленнях зав. кафедрою політичної економії ВПШ при ЦК Компартії України проф. О. А. Рубана, викладачів цієї кафедри проф. Ю. В. Николєнка і доц. М. А. Дудченка, заст. зав. кафедрою історії КПРС ВПШ при ЦК Компартії України проф. О. В. Лихолата, зав. кафедрою історії КПРС Хабаровської ВПШ проф. Н. І. Дубиніної розкривались питання реалізації лєнінських принципів управління в процесі перебудови господарського механізму, досвід партійного керівництва в проведенні єдиної науково-технічної політики, в забезпеченні прискореного розвитку Далекого Сходу.

Заст. зав. кафедрою Вищої політичної школи УСРП доктор Роза Чонка виступила з повідомленням, в якому розкрила актуальність лєнінського вчення про соціалістичне самоврядування народу.

В повідомленнях зав. сектором Інституту історії партії при ЦК Компартії України проф. Л. П. Нагорної, доц. кафедри історії КПРС Московської ВПШ І. М. Бородавченка, доц. кафедри наукового комунізму ВПШ при ЦК Компартії України В. І. Нечая, доц. кафедри державного будівництва цієї ж школи М. І. Корієнка, зав. кафедрою історії КПРС Саратовської ВПШ проф. Ф. І. Єрмакова було розглянуто перші уроки перебудови масово-політичної і організаторської роботи партії, розвиток XXVII з'їздом КПРС лєнінського вчення про Радн, про соціалістичне самоврядування народу, питання лєнінської національної політики в сучасних умовах, дос-

від зміцнення морально-політичної єдності радянського суспільства.

Робота третьої секції була присвячена темі «Велика Жовтнева соціалістична революція — переломна подія всесвітньої історії». Її учасники заслухали повідомлення вченого секретаря Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу ІМЛ при ЦК КПРС В. В. Сухарева, зав. кафедрою історії КПРС Вищої партійної школи ім. К. Маркса при ЦК СЕПН д-ра Герхарда Фріке, заст. керівника цієї ж кафедри д-ра Гертрауд Тешнер, зав. кафедрою історичного досвіду КПРС Вищої політичної школи при ЦК КПЧ д-ра Франтішека Гавлічека, ст. н. с. Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР В. Н. Гулевича, м. н. с. кафедри історії міжнародного комуністичного, робітничого і національно-визвольного руху ВПШ при ЦК Компартії України Н. П. Маслової-Лисичкіної, в яких висвітлювалося продовження справи Великого Жовтня в створенні і розвитку світової системи соціалізму. Повідомлення доц. кафедри історії КПРС Академії суспільних наук і соціального управління при ЦК БКП Жоро Цветкова, зав. кафедрою історії КПРС Московської ВПШ проф. М. В. Рубана, ст. н. с. Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР проф. І. Ф. Чернікова, Б. М. Забарка, доц. кафедри міжнародного комуністичного, робітничого і національно-визвольного руху А. П. Садовенка розкривали вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на розвиток світового комуністичного, робітничого і національно-визвольного руху; повідомлення зав. кафедрою історичного досвіду КПРС Вищої політичної школи при ЦК КПЧ (Братіслава) проф. Карела Крчка, професорів кафедри історії міжнародного комуністичного, робітничого і національно-визвольного руху ВПШ при ЦК Компартії України Ю. Ю.

Булатецького і В. Й. Голуба, доц. кафедри історії КПРС гуманітарних факультетів КДУ В. І. Полохала містили аналіз втілення справи і досвіду Великого Жовтня в розвиток світового революційного процесу в сучасних умовах. Повідомлення проф. кафедри історії КПРС АСН при ЦК КПРС М. В. Романовського, заст. директора Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР проф. В. П. Чернявського, ст. викладача кафедри історії КПРС КДУ А. В. Белоусова, ст. н. с. Інституту історії партії при ЦК Компартії України Ю. І. Шаповала, доц. кафедри історії КПРС Свердловської ВПШ В. Б. Циганова стосувались різних аспектів критики буржуазної історіографії історії Великого Жовтня і радянського суспільства, історії і політики КПРС.

13 травня було організовано Круглий стіл, на якому учасники конференції спільно із слухачами Вищої партійної школи при ЦК Компартії України обговорювали комплекс актуальних проблем вивчення історичного досвіду КПРС. У його роботі взяли участь професори М. М. Маслов, А. О. Чернобаев, В. Ф. Солдатенко, Г. М. Мултих, І. Ф. Курас, Ф. Гавлічек, К. Пінкас та ін.

14 травня відбулась нарада завідуючих кафедрами історії КПРС Вищих партійних шкіл і вищих партійно-політичних учбових закладів соціалістичних країн, учасники якої обмінялись досвідом перебудови викладання історії і історичного досвіду КПРС в світлі рішень XXVII з'їзду КПРС, з'їздів братніх комуністичних партій соціалістичних країн.

У роботі конференції взяв участь зав. підділом науки і учбових закладів ЦК Компартії України Ф. М. Рудич.

Матеріали науково-теоретичної конференції планується опублікувати.

М. Ю. ГОТУН

НАУКОВО-ТЕХНІЧНИЙ ПРОГРЕС І РОЗВИТОК ЛЮДИНИ

Значну популярність серед науковців, викладачів, представників творчої інтелігенції Києва здобули засідання за Круглим столом, які регулярно відбуваються в республіканському Будинку вчених. В листопаді і грудні 1985 р. та в лютому 1986 р. засідання Круглого столу, присвячені темі «Науково-технічний прогрес і людина»*, стали місцем обговорення важливих проблем людностознавства.

На першому з них розглядалися проблеми розвитку здібностей особи в умовах науково-технічного прогресу. Активно висловлювались з цього приводу вчені з Інституту філософії АН УРСР, Інституту економіки АН УРСР, Інституту психології Міносвіти УРСР, Київського державного університету, інших вузів республіки.

Із загальним оглядом сучасного стану досліджень у вищезгаданій галузі людностознавства виступив докт. психол. наук В. О. Моляко. Він відзначив, що завдяки працям відомих радянських психологів Б. М. Теплова, Г. С. Костюка, К. К. Платонова та інших створено певні теоретичні засади дальшого вивчення проблеми здібностей людини. Зокрема здійснено перехід від тлумачення здібностей як специфічних якостей індивіда до розуміння їх як сполучення усіх якостей: розкрито роль діяльності у формуванні здібностей; визначено можливі ступені їх розвитку. Проте загалом проблема формування і розвитку здібностей ще далека від остаточного розв'язання.

Розглядові проблеми здібностей на соціально-психологічному та психологічному рівні були присвячені виступи І. І. Сайчука і канд. філос. наук І. О. Мартинюка. Останній запропонував визначити здібності як динамічний системоконкомплекс якостей людини, що самоорганізується відповідно до характеру розв'язуваних задач. Основною здібністю людини, зумовленою природою її сутнісних сил, є здатність вирішувати протиріччя між наявними знаннями, уміннями, досвідом і новою задачею, тобто здатність до свідомого саморозвитку.

Цікавим з теоретичного погляду був і виступ канд. філос. наук Б. Р. Карімова (Ташкент), присвячений співвідношенню природженого і набутого у пізнавальних здібностях людини.

* Програму роботи Круглого столу і звіти про попередні засідання див. у № 6 за 1985 р. та у № 2 за 1986 р.

Та все ж більшість учасників Круглого столу зосередила увагу на прикладних питаннях розвитку здібностей за умов НТП. Зокрема канд. філос. наук І. Е. Бекешкіна підкреслила необхідність розробки прогностичного підходу до формування здібностей. Для цього потрібен прогноз магістральних напрямків розвитку продуктивних сил і технологій, зумовлених розгортанням НТП, а вже на його основі — визначення відповідних здібностей людини. Тому, визнаючи виховну програму формування здібностей, необхідно вже сьогодні передбачити майбутні вимоги НТП до людини, можливі негативні впливи, щоб завчасно вжити заходів щодо їх ослаблення і компенсації.

На думку канд. психол. наук В. В. Рибалка, домінуюча роль серед різноманітних здібностей людини належить в умовах НТП технічним здібностям, бо прогрес у виробничій сфері здійснюється фактично саме завдяки їх розвитку і актуалізації.

Закономірність зростання вимог до здібностей людини як суб'єкта праці в умовах прискорення НТП відзначив О. К. Добрянський (Львів). Найбільш концентровано, на його думку, ця тенденція виявляється у зміні соціальних очікувань щодо спеціалістів, зайнятих інженерною діяльністю. За даними, які одержано автором виступу під час соціологічних досліджень, пріоритет серед особистісних якостей, що характеризують сталонну модель сучасного інженера, слід надати здібностям до технічної творчості.

Загальним підсумком дискусії можна вважати висновок, що сучасний етап прискорення НТП потребує активізації всіх факторів, які сприяють реалізації творчих здібностей людини, насамперед у сфері трудової діяльності.

На грудневому засіданні Круглого столу в центрі уваги перебувала проблема формування світогляду людини як знаряддя духовно-практичного освоєння буття. Це питання тісно пов'язане із завданням прискорення НТП, бо стосується проблеми активізації людського фактора в соціально-економічному розвитку нашого суспільства.

У доповіді академіка АН УРСР В. І. Шинкарука, яка визначила основний напрям обговорення, проблема світогляду була розглянута під кутом зору нових програмних документів КПРС. На основі по-

рівняльного аналізу змісту категорій «комуністичний світогляд» та «науковий марксистсько-ленінський світогляд» доповідач розкрив доцільність використання у новій редакції Програми КПРС саме останнього поняття. Бо світогляд тісно пов'язаний зі свідомістю і не тотожний розумінню світу, певній системі знань, поглядів і уявлень. Свідомість, а отже, і світогляд, визначаються буттям, а не рівнем нагромаджених суб'єктом знань. Тому, крім рівня світорозуміння, у світогляді людини необхідно бачити й більш глибокий рівень — систему її потреб, ступінь піднесеності і міру розвитку котрих визначає буття, реальний процес життєдіяльності.

Здійснення докорінного перелому в свідомості передбачає створення матеріальних і духовних передумов, завдяки яким сучасне соціалістичне суспільство дає людині можливість *культурно* задовольнити свої потреби. Це означає забезпечення таких умов, коли людина перестає турбуватись про шматок хліба, коли людинотворчий результат праці — самоствердження, самореалізація, суспільне визначення — виходять на передній план. На сучасній стадії розвитку комуністичної формації, коли суспільство змушене здійснювати розподіл благ відповідно до обсягу виконаної людиною суспільно корисної праці, коли в суспільній свідомості ще поширений стереотип: «Суспільне — це моє тоді, коли я його привласнюю», можливість для формування справді комуністичного світогляду існує тією мірою, якою розвинуто елементи комуністичного буття: сформовано зачатки комуністичного ставлення до праці, утверджуються колективізм, гуманізм.

На думку канд. філос. наук М. В. Попова, функціональна різноплановість світогляду не суперечить його цілісності, яка забезпечується органічним зв'язком двох основних підструктур світоглядної системи: теоретико-пізнавальної та соціально-практичної. Єдність будови зовнішньої і внутрішньої діяльності особи якраз і є відправною точкою у поглибленні розуміння суспільної зумовленості і активної творчої природи свідомості, місця і ролі світогляду у життєдіяльності особи і суспільства в цілому.

Гуманістичний аспект наукового світогляду розглянула в своєму виступі канд. філос. наук І. П. Інзова (Одеса). Найважливішими показниками гуманістичного світогляду є, по-перше, органічне поєднання в ньому «ми» і «я», коли колективне не

поглинає індивідуального і, навпаки, індивідуальне не посідає панівного становища; по-друге, активна спрямованість на перетворення і світу, і самої людини.

Питання про світоглядну зумовленість реального практичного ставлення особи до світу розглянув канд. філос. наук В. А. Малахов. Не тільки у свідомості, а насамперед у своєму практичному бутті людина формує певне своє ставлення до світу. При цьому культура, що реально функціонує у суспільстві, не завжди дозволяє цілісно обґрунтувати це практичне ставлення. Саме на можливих розбіжностях, суперечностях між теоретичним і практичним рівнями світогляду неодмінно спекулюють ворожі соціалізму ідеологічні течії.

У виступі канд. філос. наук В. І. Шевченка (Чернівці) підкреслювалось, що зміцнення науково-матеріалістичного світогляду вимагає протидії тактиці релігійних організацій, що діють на території СРСР та за кордоном, врахування реального стану світогляду віруючих. Так, соціологічні дослідження, проведені у Чернівці, дали можливість виявити ієрархію структурних елементів релігійного світогляду особи в умовах панування масового атеїзму. Це (в порядку значущості) «солідарність» з віруючими, орієнтація на їх підтримку; негативне ставлення до атеїстичного виховання дітей; переконаність у важливості релігійних обрядів; впевненість у нешкідливості або її корисності релігії для соціалістичного суспільства; переконаність, що релігія не впливає негативно (або навіть впливає позитивно) на виховання особи; тверда чи слабка переконаність в існуванні бога; впевненість, що релігія і наука взаємно доповнюють одна одну. Отже, наголосив доповідач, на передньому краї атеїстичної роботи повинні бути питання, пов'язані з науковою критикою ролі релігії в соціалістичному суспільстві, її негативного впливу на підростаючі покоління, формування свідомого ставлення до релігії і атеїзму.

Акцентуючи увагу на проблемі функціонування світогляду особи, канд. філос. наук В. О. Тихонович відзначив її безпосередній зв'язок із суперечностями і перспективами сучасного соціального процесу. Критикуючи явище так званого ситуативного світогляду, коли лінію поведінки людини визначають не світоглядні принципи і переконання, а пристосовницькі настрої, він пов'язав причини існування такого явища, з одного боку, зі специфікою інтересів певних соціальних груп, а з другого — зі складною природою самого світо-

гляду, наявністю багатьох рівнів у його структурі. Наукове управління соціальними процесами, активізацією людського фактора вимагає від соціології і соціальної психології створення емпіричних референтів для верифікації світоглядного рівня особи за допомогою прикладних соціологічних досліджень.

Підбиваючи підсумки обговорення, докт. філос. наук, проф. Л. В. Сохань виділила ряд моментів, що стали типовими для світогляду соціалістичної особи. По-перше, значно розширюються межі сприйняття світу, формується почуття учасника всесвітньо-історичного процесу, розуміння єдності світу, зв'язку поколінь. По-друге, суттєво збагачуються форми і підвищується загальний рівень соціальної активності людини. По-третє, зросла орієнтація на самостійність особи і соціальної групи у творенні власного життя.

За цих умов учиним треба приділяти більшу увагу розробці світоглядної проблематики, доведенню досліджень до такого рівня, коли свідченням їх теоретичної актуальності і зрілості стає практична ефективність рекомендацій науковців щодо активізації людського фактора.

Наступне засідання Круглого столу, що відбулося в лютому 1986 р., присвячувалось проблемі пошуку і використання психофізіологічних резервів людини за умов НТП.

Відкриваючи засідання, докт. філос. наук, проф. Л. В. Сохань підкреслила важливість розгляду антропологічних та психофізіологічних моментів розвитку людини і людства взагалі. Пошук закономірностей формування і діяльності людини як біосоціальної істоти має за умову філософське усвідомлення співвідношення соціального і природного начал у структурі особистості. Об'єктивне зростання в ході соціального та науково-технічного прогресу рівня вимог до людини робить необхідним вивчення її природних резервів за допомогою комплексного дослідження й узагальнення даних медицини, психології, геронтології. Інтенсифікація суспільного виробництва є водночас передумовою інтенсифікації розвитку самої людини, зростання продуктивності її життєдіяльності. Однак у багатьох випадках успішне виконання соціальних функцій залежить від раннього і безпомилкового виявлення природних задатків. У зв'язку з цим актуалізується потреба суспільства в науковому прогнозі як щодо загальної тенденції змін психофізіологічних

якостей людини, так і стосовно конкретних особливостей індивідуального онтогенезу особи.

На думку канд. філос. наук О. А. Донченко, серед природно зумовлених структур особистості найповільніше адаптуються до впливів НТП структури нервової системи, що яскраво виявляється у зростанні кількості стресів, нервових зривів. Збільшення адаптаційних можливостей і здібностей людини за рахунок свідомого регулювання психічних навантажень, підвищення культури спілкування, тренування умінь володіти собою, емоційно-вольового загартування дозволить хоча б частково компенсувати повільні темпи пристосування людської психіки до сучасних ритмів.

Адаптація психіки до умов НТП є важливою соціальною проблемою ще й тому, зазначила канд. біол. наук А. М. Карпукхіна, що досі не завжди бралася до уваги психофізіологічна ціна професійного успіху особи. Однак інтенсифікація діяльності повинна відбуватися таким чином, щоб не завдавати шкоди здоров'ю людини. Тому виняткового значення набуває своєчасне визначення критичного рівня психічних навантажень і запобігання станові надмірного стресу.

А. М. Карпукхіна розповіла про передові методи визначення і спрямованої корекції психофізіологічного стану за допомогою лазерів низької інтенсивності випромінювання; ці методи розробляються в очолюваній нею лабораторії психофізіології НДІ психології Мінвузу УРСР.

Ряд учасників засідання (М. А. Чепан, О. Г. Гур'єва, В. М. Соломатін та ін.) звернули увагу на існування певного розриву між рівнем емпіричних досліджень психофізіології людини і їх теоретико-методологічним осмисленням, що негативно відбивається на розкритті причинних зв'язків у розвитку соціальних та біоенергетичних структур психіки. Інтерес присутніх викликали виступи докт. техн. наук Б. О. Ставровського та канд. техн. наук В. Г. Бівола, присвячені питанням активізації пізнавальної діяльності під час навчання, повідомлення В. М. Українця про взаємозумовленість біологічної і соціальної перспектив людини.

Загалом обговорення проблеми психофізіологічних резервів людини дало змогу глибше оцінити її значущість в епоху прискорення НТП і виявилось корисним у плані окреслення перспектив інтегративного дослідження проблеми.

ПРОБЛЕМНО-МЕТОДИЧНІ ПОСІБНИКИ НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧАМ НАУКОВОГО КОМУНІЗМУ

ХХVII з'їзд КПРС поставив складні і відповідальні завдання перед суспільствознавцями країни. Ці завдання було конкретизовано на Всесоюзній нараді завідуючих кафедрами суспільних наук. Торкаючись питання про викладання, М. С. Горбачов підкреслив: «Насамперед мова йде про творчий підхід, про необхідність ломки догматичних методів і методик... Треба перебудувати програми заново... підготувати нові лекції, оновити підручники»¹.

Розв'язання цього актуального завдання однією із своїх неодмінних умов має осмислення досвіду підготовки методичних посібників із суспільних наук. На особливу увагу заслуговує підготовка таких видань з наукового комунізму. Особливою є й відповідальність викладачів цієї спеціальності, адже вони працюють зі студентами старших курсів, а вивченням даного предмета завершується опанування суспільних наук у вузі. Не можна не зважати й на те, що курс наукового комунізму є порівняно молодим — його було введено у вузах країни трохи більше двох десятиліть тому. Отже, й нагромаджений досвід поки що не такий великий, як у викладанні інших курсів суспільних наук. За цих умов зростає роль і значення методичної допомоги викладачам наукового комунізму.

Останніми роками було видано чимало навчальних і навчально-методичних посібників з наукового комунізму, які відіграли важливу роль у вдосконаленні його викладання і вивчення. Однак переважна більшість їх була адресована не викладачам, а студентам і слухачам мережі партійної освіти. Крім того, видані ще в 60—70-ті роки посібники найчастіше мали не так навчально-методичний, як науково-методичний характер і тому не показували на матеріалі реальної практики педагогічного процесу, як саме мають реалізовуватись відповідні науково-методичні настанови. До того ж те, що було видано десять і більше років тому, вже багато в чому застаріло, не відображає нового, здебільшого передового, досвіду викладання. Водночас із жалем доводиться констатувати, що інтерес і увага до наукового розроблення питань як загальної, так і спеціальної методики викладання наукового комунізму помітно зменшились порівняно з недавнім минулим.

З огляду на сказане заслуговує на схвалення і підтримку прагнення кафедри наукового комунізму Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при КДУ і ряду інших кафедр столиці України подавати безпосередню допомогу викладачам наукового комунізму в глибокому і комплексному проблемно-методичному освоєнні основної проблематики відповідного навчального курсу. В 1984—1985 роках Управління викладання суспільних наук Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР на базі міжвузівського поліграфічного підприємства випустило в світ методичні рекомендації з усіх тем названого курсу. (Редколегія: В. І. Полурез — голова, І. Н. Побережний, В. Г. Антоненко, В. П. Хижняк, О. М. Швидак, А. О. Рагожнік, П. Д. Гур'янов.)

У рецензованих посібниках зроблено спробу поєднати позитивний виклад основних питань кожної теми з методичними рекомендаціями, ввести питання для повторення, навчальні вправи і завдання, форми наочності, списки основної і додаткової літератури. Особливо треба відзначити прагнення авторів ряду брошур використати елементи проблемності у викладі і вивченні відповідних тем, внести свої конкретні пропозиції про шляхи створення проблемних ситуацій. Як правило, у посібниках розкриваються місце і роль тієї чи тієї теми в усьому курсі наукового комунізму, а в ряді випадків і їх зв'язок з положеннями і темами попередніх курсів суспільних наук, що особливо важливо для забезпечення єдності і спадкоємності викладання їх у вузах. Узагальнюючи нагромаджений досвід, автори виділяють вузлові питання теми, які характеризують логічний план її розкриття. На високу оцінку заслуговує прагнення визначити в кожній темі основу, провідну ідею, поглибленому розкриттю якої має бути підпорядковане висвітлення всіх інших питань. Видається важливим і формулювання в рекомендаціях як пізнавальних, так і виховних цілей і завдань викладання та вивчення даної теми.

Загалом методичні рекомендації відображують правильні методологічні і загально-теоретичні позиції авторів, їхній високий професійний рівень. У всіх брошурах широко і зміло використовуються твори основоположників наукового комунізму, програмні документи КПРС і міжнародного комуністичного руху, Конституція СРСР, постанови ЦК КПРС, виступи керівників КПРС та інші важливі матеріали. Більшість авторів спирається у висвітленні основних:

¹ Горбачов М. С. Промова на Всесоюзній нараді завідуючих кафедрами суспільних наук, 1 жовт. 1986 р. // Комуніст України.— 1986.— № 11.— С. 5.

питань теми на останні досягнення радянського суспільствознавства, широко використовує спеціальні монографічні та інші праці. Безперечним достоїнством багатьох розробок є й те, що в них серйозна увага приділяється критиці антикомунізму і ревізіонізму. Це особливо важливо підкреслити у зв'язку з тим, що у викладачів курсу наукового комунізму цей бік справи лишається ще порівняно слабким місцем. Заслугує на схвалення і включення до рекомендацій матеріалів з художньої літератури (наприклад, у брошури Е. С. Балика і Е. С. Лоренцової про побут і сім'ю за соціалізмом).

У рецензованих посібниках містяться методичні рекомендації не тільки щодо лекцій, але й щодо семінарських занять. На наш погляд, правильно чинять ті автори, які не йдуть по лінії простого повторення в планах семінарів основних питань лекції. В умовах великого дефіциту лекційного часу з курсу наукового комунізму різко зростає значення правильного розв'язання питання про співвідношення лекції і семінару, про розподіл навчального матеріалу між цими основними формами навчального процесу. Тому авторському колективі варто продовжити і зміцнити збройний почин, пам'ятаючи, що семінарські заняття — основна форма самостійної роботи студентів. Саме сюди має бути перенесений центр ваги у розробленні таких питань і завдань, на основі яких можна створювати на семінарах проблемні ситуації і тим самим навчати студентів самостійного і правильного соціально-політичного мислення і дії.

У сучасних умовах серйозно піднісється роль самостійної роботи студентів. Авторів і тут прагнуть поділитися своїми міркуваннями і досвідом як щодо організації вивчення першоджерел, так і щодо підготовки студентами виступів, доповідей і рефератів з основних питань семінарських занять. В окремих посібниках подаються і тематичні рекомендації стосовно позанавчальної роботи зі студентами (в наукових студентських гуртках, у школах молодого лектора, на студентських конференціях та ін.).

Загалом високо оцінюючи рецензовані проблемно-методичні посібники, підкреслимо, що зроблене — це лише початок, треба далі вдосконалювати метод розробки, бо ж іще далеко не все в них відповідає сучасним критеріям і вимогам щодо праць такого роду.

Насамперед, на наш погляд, потрібно чіткіше визначити, кому адресуються такі посібники і зазначити це в їх назвах (зрозуміло, що і виклад матеріалу залежатиме від його призначення). Поки ж, на жаль, одні брошури йменуються методичними рекомендаціями до вивчення теми, інші — для читання лекцій. Цілком очевидно, що в першому випадку йдеться про методичний посібник для студентів, а в другому — для викладачів. Від чіткого з'ясування адреси таких видань подвійна користь — і для тих, хто їх пише, і для тих, хто ними користується.

У посібнику для викладачів немає рації, на наш погляд, послідовно подавати зміст

основних питань теми. Це неминуче призводить до дублювання підручника або інших навчальних посібників для студентів. Тому в проблемно-методичній літературі для викладачів (зважаємо, що це її найправильніша назва) акцент має бути перенесений з того, про що належить говорити викладачеві, переважно на те, якими оптимальними шляхами, засобами, методами він має донести до слухача знання з даної теми. І з цього погляду багато з рецензованих посібників потребують істотного доопрацювання, бо в них нерідко автори піднімають глибоке методичне опанування теми тезисним переказом її теоретичного змісту, лише зовнішньо підфарбованим «методичними» зворотами на зразок: «викладач повинен», «викладачеві належить», «викладачеві потрібно» тощо. Само собою зрозуміло, що не можна вдатися в іншу крайність — відривати методичні поради від реального змісту теми, зводити все до загальних міркувань з питань методик. Як уже відзначалось вище, цінність посібника такого роду — відповідність своєму призначенню: показати, як у кожному конкретному випадку відповідно до змістового матеріалу теми мають реалізовуватись настанови загальної і спеціальної методик.

Узяти, приміром, надзвичайно важливий, актуальний і складний момент проблемності навчання. Хоча вже в самих назвах багатьох рецензованих брошур робиться заявка на виклад методичних рекомендацій для читання проблемної лекції з певної теми, однак насправді виявляється, що багато питань, виданих за проблемні, такими на ділі не є. Хіба можна, наприклад, вважати проблемними такі з них: «Які основні форми класової боротьби в перехідний період?», «Яких основних якісних змін зазнав робітничий клас у перехідний період?», «Що становить собою сучасний комуністичний рух?», «Що означає перетворення світового комуністичного руху в найвпливовішу політичну силу сучасності?» та ін. Цей перелік можна було б продовжувати, але й сказаного доволі, щоб переконатись у тому, що відбувається підміна справді проблемної постановки питання формулюванням звичайних, хай навіть правильних і неабияких питань, які самі по собі не можуть створити аніякісенької проблемної ситуації, оскільки не містять внутрішньої суперечливості. Аналогічне зауваження маємо зробити і з приводу більшості поданих у посібниках проблемних завдань і вправ.

Серйозною прогалиною рецензованих матеріалів є те, що майже всі вони побудовані лише на узагальненні досвіду СРСР. Але ж спеціальна література вже нагромадила значні результати досліджень, інтернаціонального досвіду соціалістичної революції і соціалістичного будівництва. Розкриття діалектики інтернаціонального і національного в історичній практиці класової боротьби пролетаріату, соціалістичної революції і соціалістичного будівництва — одне з найважливіших завдань курсу наукового комунізму.

Для викладачів укр. важливо, щоб у

кожному методичному посібнику було чітко визначено основні напрями критики антикомунізму і ревізійізму, а також подано ретельно дібрані, найтипівіший і конспікуально конкретний матеріал стосовно кожного з них з аргументованою критикою розглядаваних тверджень антикомуністів і ревізійістів. На жаль, аж ніяк не в усіх брошурах це зроблено вдало. В одних з них немає достатньої ясності і рельєфності у виділенні зазначених напрямів, в інших — взагалі цим питанням не приділено належної уваги, ще в інших — критика антикомунізму і ревізійізму має надто загальний, неконкретний характер.

Може постати питання: чи можливо на практиці реалізувати подані тут пропозиції в рамках приблизно таких самих за обсягом посібників? На наш погляд, цілком можливо, але за тієї неодмінної умови, що буде покладено край існуючому подекуди намаганню під виглядом проблемно-методичних рекомендацій видавати звичайні тексти, лекції, оздоблені зовнішніми, формальними методичними атрибутами. Нині на кожному темі виділяється, як правило, два — два з половиною друкованих аркуша, тобто в два рази більше, ніж на відповідний розділ у підручнику. І це цілком дає змогу з урахуванням сказаного забезпечити відображення глибокого і комплексного проблемно-методичного освоєння викладачем кожної теми. Тим більше, що чималі резерви можна пустити в діло, усунувши горезвісне дублювання і повтори.

У більшості з рецензованих брошур пропонується кілька зразків подання наочного матеріалу, вміщуються бібліографічні посилання на інші форми наочного відображення теми. І це, безперечно, позитивний момент. Перевага абсолютно виправдано віддається структурно-логічним схемам, розробленню яких останнім часом приділяється чимала увага з боку викладачів. Автори посібників використовують нагромаджений досвід і водночас роблять свій внесок у його вдосконалення і узагальнення. Та й тут ще потрібне істотне доопрацювання. У ряді брошур наочність взагалі ігнорується (наприклад у тих, що присвячені національно-визвольному рухові, міжнародному комуністичному рухові, комуністично-

му суспільству, політичній системі соціалізму та ін.). В інших же — скажімо, в посібнику про війну і мир — згаданий розділ надто перевантажений і штучно ускладнений. Не завжди як слід узгоджені основний текст і наочний матеріал. Зокрема, у тексті теми 12 йдеться про три сторони диктатури пролетаріату (с. 29), а в схемі № 7 — про дві (с. 47). У посібнику з другої теми курсу буквально повторюються дві схеми (с. 36), вже наведені в посібнику з першої теми (с. 29).

Не завжди достатньо обгрунтовані і рекомендації в так званих навчально-методичних картах теми. Хіба можна погодитись, приміром, з тим, що під час читання лекцій з утопічного соціалізму рекомендується на виклад поглядів теоретиків утопічного соціалізму, які були безпосередніми попередниками наукового соціалізму, виділити менше часу (30 хвилин), ніж на висвітлення утопічного соціалізму революційних демократів Росії (35 хвилин). В іншому посібнику, присвяченому перехідному періоду від капіталізму до соціалізму, пропонується такі масштабні і важливі проблеми, як загальні закономірності й особливості будівництва соціалізму в різних країнах і диктатура пролетаріату як головне знаряддя захисту революційних завоювань і будівництва соціалізму, подати в лекції всього за 25 хвилин, а критиці антинаукової сутності концепцій «альтернативних моделей» соціалізму віддати 30 хвилин.

Звичайно, у великій і важкій справі створення повноцінних і висококваліфікованих проблемно-методичних посібників для викладачів наукового комунізму навряд чи можна досягти всього з першої спроби. Головне, що початок (і до того ж вдалий) покладено. Висловлені в даній рецензії зауваження і пропозиції мають на меті посприяти авторському колективу піднятися на новий, вищий ступінь. Тепер постає завдання всемірно вдосконалити якість посібників, посилити їх практичний вплив на навчально-виховний процес.

*Е. В. ТАДЕВОСЯН,
М. О. МНАЦАКАНЯН,
І. П. ЖИРОМСЬКА,
С. О. КРАВЧЕНКО*

МЕТОДОЛОГІЯ СУЧАСНОЇ ФІЗИКИ: ПРОБЛЕМИ, ДИСКУСІЇ, ПЕРСПЕКТИВИ

За останні роки у фізиці, астрономії, космології відбувся якісний переворот в уявленнях про важливі властивості й структуру матерії на мікрорівні й про будову та еволюцію Всесвіту загалом. Істотні зміни у фізичній картині світу ставлять перед філософією науки широкий спектр методологічних, теоретико-пізнавальних і світоглядних питань, потребують осмислення й обгрунтування з позицій діалектичного

матеріалізму. Тому заслуговує на увагу видання колективної монографії філософів і вчених-природознавців АН УРСР і НДР, де обговорюються актуальні методологічні і світоглядні проблеми сучасного фізичного пізнання*.

* Див.: Методологический анализ физического познания. Авт. колл.: А. С. Давыдов, А. И. Кухтенко, Г. Ю. Тредер,

Книжка відкривається аналізом взаємозв'язку і єдності двох основних функцій філософських категорій — світоглядної і логіко-гносеологічної (р. 1, В. Л. Храмова), що виявляється як на рівні становлення фізичного стилю мислення, так і на рівні створення фундаментальних фізичних теорій (у формі категоріального синтезу знань). Необхідність тісного пов'язування філософсько-світоглядного і природничо-наукового підходів до розв'язання певних проблем, які постають у процесі розвитку фізики, обговорюється на прикладі аналізу тих труднощів, що виникають у сучасній фізиці щодо реалізації «принципу існування» (р. 2, Л. В. Озадовська). В проблемі існування, як відзначає автор, органічно поєднуються філософський аспект (питання, що означає «існування», або питання про критерії, умови існування) і природничо-науковий (питання про те, які характеристики існуючого). До питання обґрунтування правомірності введення в теорію певних фізичних сутностей досить близька і проблема обґрунтування фізичної теорії, критеріїв її виправдання і методологічної спроможності (р. 3, О. М. Кравченко). У цьому зв'язку розглядається еволюція моделей обґрунтування фізичних теорій, що спостерігається в західній філософії науки.

Ряд розділів книжки безпосередньо присвячені аналізу основних рис сучасної фізичної картини світу, фундаментальних уявлень сучасної фізики, її теоретичних і концептуальних проблем, зіставленню різних «дослідницьких програм» фізики і космології. Так, В. Г. Писаренко (р. 4), обговорюючи проблеми створення єдиної теорії фізичних полів і методології наукового дослідження космосу, висловлює думку, що єдиний науковий підхід до фізики мікросвіту і до науки про космос можливий на основі створення уніфікованої теорії чотирьох фундаментальних взаємодій. Інший підхід до аналізу фізичної картини світу — з погляду еволюції ідей поля в сучасній фізиці (і в цьому зв'язку — зміни фундаментальних теоретичних «парадигм» фізичного методу) — розвивають С. Б. Крымський і В. І. Кузнецов (р. 5). Вони відзначають, що нині недостатньо констатувати появу «некласичної» картини світу, слід говорити вже про другий етап її еволюції, для якого характерна інтеграція закономірностей мікро-, макро- і мегафізики на основі певної модифікації концепції поля (введення уявлень про так звані калібрувальні поля). Істотні аспекти сучасної фізичної картини світу також розглядаються в десятому розділі (Р. Ромле, Г. Ю. Тредер — НДР), де даний аналіз взаємовідношень «мислимих» (математично можливих), «віртуальних» (тобто таких, що мають певний статус фізично реального) і «дійсних» світів.

В одинадцятому розділі (Д. Е. Лібшер — НДР) зроблено спробу накреслити контури можливої теорії, яка б переосмислила загальну теорію відносності (ЗТВ) у

світлі принципу причинності й відмови від лоренц-інваріантності. Тут пропонується ввести деяку гіпотетичну «телескопічну інваріантність», яка локально переходить у лоренц-інваріантність з локальними світловими конусами і дотичними просторами Мінковського в кожній точці як у ЗТВ. Однак у глобальному масштабі ця інваріантність відповідає абсолютній одночасності подій, тобто означає миттєве передавання взаємодії і поширення сигналів з безконечною швидкістю. Це, на наш погляд, надто дорога ціна за спробу пояснити інерцію як взаємодію тіл зі всім навколишнім космосом згідно з принципом Маха. Більш конструктивний підхід до проблеми походження і природи маси і інерції на основі уявлень сучасної квантової теорії поля пропонує П. І. Фомін (р. 12). На прикладі єдиної теорії електро-слабких взаємодій він показує, що механізм генерації мас проміжних векторних бозонів, спочатку безмасових, зумовлений наявністю конденсату хіггсівських заряджених бозонів, що виникає при спонтанному порушенні калібрувальної симетрії.

Значну увагу в книжці приділено методологічним проблемам, які мають «пограничний характер» і зумовлені взаємозв'язком фізичного методу і фізичних концепцій з математикою, кібернетикою і біологією.

У восьмому розділі (Х. Х. Божешковський, Р. Вазнер — НДР) аналізується взаємозв'язок фізики і геометрії, роль геометрії у виникненні фізики і те місце, яке посідає геометрія у фундаменті сучасної фізики. Автори доводять, що експериментальний метод у фізиці (процедури виміру) як на свою необхідну передпосилку спирається на припущення про дійсність евклідової (квазіевклідової) геометрії, і вказують на помилковість тих інтерпретацій сучасної фізичної теорії простору і часу, які ґрунтуються на існуванням «вимірювальних» компонентів поняття простору. Ці компоненти, на їх думку, не є довільними і водночас не виводяться з фізичної динаміки (законів поля).

Цікава проблема найбільш адекватної фізичної інтерпретації математичних формул, що описують фізичні явища, обговорюється в дев'ятому розділі (О. С. Давидов). Тут йдеться про відповідність між принципами теорії і розумінням смислу тих чи тих математичних виразів, одержаних або введених в теоретичному аналізі. Питання про співвідношення точних наук і біології розглянуте в монографії у контексті зіставлення (і протиставлення) характерних рис фізичного методу і спеціфіки біологічного об'єкта (р. 13, Н. П. Депенчук). Особливого значення, як підкреслено в книзі, набуває питання про співвідношення концептуальних систем фізики і біології, про можливості й обмеження «фізикалізації» біологічних понять чи «біологізації» фізичних.

У чотирнадцятому розділі (О. Я. Мороз) показано, що фізика (термодинаміка і статистична механіка) являє собою одне із теоретичних джерел кібернетики, яка (у формі теорії інформації) «запозичила» дві

А. М. Кравченко и др. / Отв. ред.: Н. П. Депенчук, Р. Вазнер, А. М. Кравченко. — К.: Наук. думка, 1985. — 279 с.

фундаментальні фізичні ідеї: статистичності й квантування. На стику фізики і кібернетики склалася нова галузь — термодинаміка інформаційних процесів, яка бере свій початок у дослідженнях Л. Сіларда, зосереджених на поясненні парадоксу з «демоном Максвелла».

Книжка завершується розділом, присвяченим з'ясуванню змісту й історико-філософських передпосилко теоретичної концепції Ф. Енгельса, розвинутої ним у «Діалектиці природи» і причетної до філософського розгляду природничих наук (А. Грізе — НДР). Автором висловлені цікаві міркування про ідейний вплив натур-філософських ідей Канта і Гегеля на формування поглядів Ф. Енгельса про сутність взаємовідношень філософії і природознавства, хоча і міркування не безспірні.

Загалом у монографії висвітлено чимало актуальних методологічних проблем сучасної фізики й природознавства в цілому, аналізуються питання, які ще недостатньо досліджені в радянській філософській літературі, сформульовані оригінальні узагальнення. Але, на жаль, не всі її розділи написані на однаковому науковому рівні. Одним із явних недоліків є і слабка скорельованість розділів різних авторів, що стосується однієї теми. Як приклад можна навести обговорення у праці проблеми обґрунтування наукового знання. У тій чи іншій формі ця проблема зачіпається в другому, третьому і шостому розділах. При цьому висвітлюються різні аспекти (форми, рівні) обґрунтування наукового знання, хоча співвідношення цих аспектів не дістало достатнього розкриття в монографії. По суті йдеться про різні експлікації самого поняття обґрунтування знання. Аналогічне зауваження можна зробити з приводу обговорення у праці проблеми фізичного методу (р. 2, 4, 5, 6, 7, 8 та ін.). Однак осмислення своєрідності різних аспектів фізичного методу (як і їх єдності) читачеві уже доводиться здійснювати самостійно.

У книзі є ряд дискусійних положень, що потребують обговорення. Безперечний інтерес становить розвинута в першому розділі концепція соціологічної і світоглядної зумовленості фундаментальних ідей теоретичної фізики. Водночас, розглядаючи релятивістську і квантову фізику як вираження ідеї активності суб'єкта (с. 12), не можна не врахувати інші соціокультурні й світоглядні джерела концепції відносності, зокрема давно визнаний в історії філософії (античні скептики) факт «плюралізму» ціннісних установок, індивідуальної «суб'єктивності» (релятивності) знання, що стосується одних і тих самих предметів. Проте у фізиці ідея релятивізму стала формою вираження об'єктивного знання, формою фіксації інваріантного і абсолютного.

Питання про співвідношення відносного і абсолютного виникає і під час розмірковувань над іншими розділами книжки.

Так, в аналізі проблеми обґрунтування фізичної теорії (р. 3) автор цілком правомірно виходить з тези про історичний характер критеріїв і норм оцінок, історич-

ності загального погляду на логічну структуру фізичної теорії, і, отже, загального підходу до проблеми її обґрунтування. Водночас не можна погодитися і з абсолютною релятивізацією критеріїв і норм, оцінок, «стандартів» і еталонів обґрунтування (до чого схиляється постпозитивізм). У цьому зв'язку особливий інтерес становило б виявлення тих аспектів історично мінливих критеріїв і норм, які виражають стійкі, інваріантні елементи структури обґрунтування.

Методологічний принцип матеріалістичної діалектики, згідно з яким сама відмінність між абсолютним і відносним також відносна, є актуальним і під час розгляду проблеми фізичного методу, і фундаментальних рис сучасної фізичної картини світу. Так, фізичний метод, «властивий власне фізиці», визначається в четвертому розділі як схема: спостереження (у формі експериментів і докладних кількісних вимірів з допомогою фізичних приладів) — створення логіко-математичної моделі — пояснення і передбачення експериментів (с. 61). Однак у цьому визначенні фізичного методу не береться до уваги один істотний момент: фізичний метод передбачає і включає певний концептуальний апарат, відповіву «понятійну сіть», на основі яких дослідник спостерігає та інтерпретує світ явищ. Саме система фундаментальних фізичних ідей (категорій) як вихідна передумова фізичного методу і робить можливим фізичне спостереження (фізичний експеримент) і фізичну теорію, яка, звичайно, не зводиться до логіко-математичної моделі. Це — саме те «абсолютне», що треба було б відзначити, кажучи про фізичний метод, і водночас це абсолютне завжди набирає історично відносної форми, оскільки концептуальні уявлення фізики історично мінливі.

Історичну відносність (і, отже, незавершеність, «відкритість») сучасних фізичних уявлень потрібно, мабуть, враховувати і під час аналізу деяких аспектів сучасної фізичної картини світу. Як відзначається у книжці, найважливішим результатом другого етапу розвитку наукової картини світу стало передбачення про неунікальність нашого Всесвіту (Метагалактики), тобто можливість існування інших всесвітів у безконачному Універсумі (с. 89). Цей висновок відкриває широкі можливості для методологічної рефлексії. Бо, згідно з розвинутою у монографії тезою (р. 2), зразу ж постає питання про емпіричний статус указаних «можливих всесвітів», тобто питання про те, в якому розумінні вони існують, в якому смислі вони «фізично реальні» або «фізично спостережувані». Неробля виключати і той варіант, за якого «інші всесвіти» являють собою лише або математичні (логічні) можливі світи, або світи, наділені статусом «віртуального існування» — на зразок віртуального існування вакуумів, тоді як статус «дійсного світу» потрібно надати тільки нашому спостережуваному Всесвітові (р. 10).

Висновок про «інші всесвіти» пов'язаний з тією формою фундаментальних математичних моделей, яка використовується в су-

часній релятивістській космології, а ця форма може виявитися історично відносною. Відомий американський фізик С. Вайнберг, розглядаючи загальну картину початкового етапу еволюції нашого Всесвіту, підкреслює, що ця картина пов'язана з так званою стандартною моделлю раннього Всесвіту, а вказана модель, як зазначає автор, може виявитися неспроможною, в усякому разі є імовірнісною і обмеженою¹.

Окремі положення, висвітлені в монографії, є не досить аргументованими або потребують уточнення. Так, дещо штучним є запропоноване в четвертому розділі розрізнення «неквантової» і «квантової» тенденції у розвитку теорії фізичних полів. Воно, мабуть, виправдане лише в історичному плані, під час зіставлення доквантової і сучасної квантової фізики. Велика частка умовності є і в запропонованій періодизації формування теорії фізичних полів. Розглядаючи спроби побудови теорії «великого об'єднання» і супергравітації, автор не проводить чіткої відмінності між єдиною теорією електрослабких і сильних взаємодій, в якій при енергіях 10^{16} GeV настає (встановлюється) симетрія між лептонами і кварками, і суперсиметричними теоріями, в яких існує симетрія

між ферміонами і бозонами. Неточним є твердження, що чотири фундаментальні взаємодії стають сумірними при енергіях порядку 10^{15} GeV (с. 75) — слабкі й електромагнітні сили об'єднуються вже при 10^2 GeV, а сильні й електрослабкі мають об'єднуватися з гравітаційними при так званій планківській енергії 10^{19} GeV. Деякі неточності припущені в п'ятому розділі. Зрівнювання інтенсивностей електрослабкої і сильної взаємодій (с. 95) за сучасними оцінками теорії «великого об'єднання» має відбуватися не при так званій планківській енергії, а при енергії в 10^{14} GeV, тобто на кілька порядків менше.

Висловлені вище зауваження не змінюють загальної оцінки книжки. Монографія «Методологічні аспекти фізичного пізнання», безперечно, становить важливий етап спільної роботи вчених і філософів СРСР і НДР у дослідженні актуальних методологічних і світоглядних проблем сучасного природознавства.

Е. А. ПАШИЦЬКИЙ,
В. М. СВИРИДЕНКО

¹ Див.: Вайнберг С. Первые три минуты: современный взгляд на происхождение Вселенной.— М., 1981.— С. 16—17, 114.

ДІАЛЕКТИЧНА ЛОГІКА І ПРИРОДНИЧО-НАУКОВЕ ПІЗНАННЯ

Рецензована книга* присвячена загально-теоретичним функціям і евристичному потенціалові діалектичної логіки як методології природничо-наукового пізнання.

В умовах зростаючої тенденції взаємодії і інтеграції технічних і суспільних наук є потреба у плідному застосуванні методу матеріалістичної діалектики, її фундаментальних принципів і категорій для аналізу складних методологічних і світоглядних проблем, які постають перед сучасним природознавством. У цьому плані діалектична логіка виступає «парадигмою» методологічного дослідження конкретно-наукового пізнання. Одна із найважливіших проблем у цьому зв'язку — розгляд конкретних суперечностей у розвитку конкретно-наукового знання (які не можна безпідставно залічувати прямо в розряд діалектичних). Такий аналіз спрямовує методологічну свідомість на пошук опосередкованих ланок між вищими поверхнями концептуалізації знання (до яких належить принцип суперечності та інші принципи діалектичної

логіки) і конкретними ситуаціями пізнання (див. р. 1).

У книзі розкриті основні етапи формування фізичної теорії — класична фізика, спеціальна теорія відносності й загальна теорія відносності, квантова механіка — з погляду домінування в них певних логічних категорій і принципів (див. р. 2). Так, основними категоріальними структурами, що репрезентують логіку становлення концептуальних основ класичної фізики, виступають твердження якісної однорідності простору, на основі якої розгортаються кількісні відношення осягнення сутності через категорії причинності і взаємодії; пошук субстратної основи різних відношень у ефірі, речовині, силі та ін.; нарешті, відмова від субстратного принципу пояснення і обґрунтування фізичного знання шляхом аналізу категорій необхідності та випадковості, можливості і дійсності в термодинаміці й електродинаміці. Даний методологічний прийом авторів дослідження треба визнати плідним, оскільки він дозволяє простежити логіку розгортання фізичної теорії на прикладі становлення СТО в її відношенні до класичної фізики. При цьому, мабуть, треба було б приділити більше уваги обґрунтуванню можли-

* Діалектическая логика. Диалектическая логика как методология современного естествознания / Под. ред. Ж. М. Абдильдина.— Альма-Ата: Наука, 1985.— 391 с.

вості розгляду основних етапів формування теорії Ейнштейна за аналогією до історії «Капіталу» К. Маркса.

Обговорюючи форми вияву активності суб'єкта у фізичному пізнанні й генезис понятійного апарата класичної фізики, автори розглядають конструктивну діяльність пізнаючого суб'єкта у ході створення фізичної теорії і відзначають зростаючу роль ідеалізації і розумового експерименту (див. р. 3). Нині теорія створюється не шляхом індуктивного узагальнення експериментальних даних, а через пошук адекватних математичних структур. З цього боку правомірний висновок авторів, що «фізична теорія є результат зрощування математичного формалізму... і його змістової емпіричної інтерпретації» (с. 183). Як теорія, що дозволяє емпірично інтерпретувати віддалені від досвіду абстракції і математичні моделі, в монографії виділяється класична фізика. «Якщо абстрактний математичний формалізм удається пояснювати в системі класичних понять, то завдання емпіричної інтерпретації можна вважати виконаним», — підкреслюється в книзі (с. 196). Однак чи не позбавляє таке твердження самостійного статусу сучасну мікрофізику, далеко не завжди змушену для обґрунтування власних теорій звертатися до основоположень класичної механіки? Про складність зачепленої авторами проблеми може свідчити й історія постпозитивістських версій буржуазної методології науки, що розвивалися під прапором пошуку неемпіристських критеріїв обґрунтування теоретичного знання взагалі й фізичного зокрема (концепція «історичної школи», структуралізму — Д. Снід, В. Штегмюллер та ін.).

Цікава спроба соціокультурного аналізу генезису понятійного апарата класичної фізики, зроблена авторами рецензованої монографії, акцентує увагу на процесі знання визначеностей природи у визначення людської діяльності. У світлі такого підходу дається оригінальне трактування концептуальних основ поглядів Галілея, Ньютона і Максвелла.

Соціокультурний підхід до дослідження логіки математичного пізнання виходить з

розуміння культури як тієї цінності, в контексті якої можливо виділити предмет математики і осмислити його історичні характеристики (с. 245—246), які виявляються під час включення предмета математики в практичну діяльність щодо освоєння кількісних відношень світу.

Автори пропонують оригінальне витлумачення таких малорозроблених у філософсько-методологічній літературі питань, як співвідношення принципу формальної несуперечливості математичної теорії з діалектичним принципом суперечності, питання про причину криз з погляду діалектичної логіки, проблема діалектики змістового і формального в структурі математичного знання. За глибиною, за стрункністю концептуального аналізу і чіткістю аргументації даний розділ становить безперечну вдачу авторського колективу.

Проблема об'єктивності геологічного знання — у центрі уваги завершального розділу книги. З погляду категорії практики, відзначається в монографії, геологічна наука починається з освоєння корисних копалин, які, з одного боку, є природними утвореннями, а з другого — мають такі характеристики, яких вони набувають у взаємодії суб'єкта з природою. Послідовне проведення діяльнісного принципу в дослідженні логіки становлення і розвитку геології дозволило авторам, зокрема, висвітлити нові риси відкритого В. І. Вернадським процесу перетворення людини і її діяльності в геологічний фактор, а також пов'язані з цим явищем глобальні екологічні проблеми.

Оцінюючи позитивно зміст рецензованої монографії, вкажемо і на такі її хиби, як відсутність докладного обґрунтування структури книги, чіткого виділення основного принципу систематизації і добору матеріалу, а також аналізу евристичних функцій діалектики як логіки хімічної і особливо біологічної теорії. Однак загалом праця «Діалектична логіка як методологія сучасного природознавства» заслуговує на інтерес філософів і вчених-природознавців країни.

В. О. ЗВІГЛЯНИЧ,

М. О. ПАРНЮК

КОНЦЕПЦІЯ МОРАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ

У боротьбі за прискорення соціально-економічного розвитку соціалістичного суспільства неухильно зростає роль людського фактора, у зв'язку з чим великого значення набуває поглиблене наукове дослідження механізмів людської свідомості та поведінки, зокрема проблем моралі. У рецензованій монографії* якраз і розгля-

дається складна проблема моральної самосвідомості суспільства і особи.

Аналізуючи категорію самосвідомості, автор аргументовано полемізує як з її занадто вузьким, так і з розширеним трактуванням у літературі і дає, на наш погляд, досить повне визначення: самосвідомість — це «ідеальне відображення у свідомості суб'єкта (індивіда або соціуму) його власного матеріального та духовного буття як реального процесу життєдіяльності в конкретно-історичній системі су-

* Шимановский Д. С. Моральное самосознание. Этно-философский аспект. — Киев : Впща шк. — 1986. — 144 с.

спільних відносин» (с. 15). У такому розумінні самосвідомість постає як невідмінна умова і атрибутивна ознака свідомості загалом, на будь-якому її рівні, як її невід'ємний компонент і особлива сфера вияву.

Специфіку розвитку та функціонування моральної самосвідомості соціальних спільностей Д. С. Шимановський пов'язує з тим, що вона є виявом певного типу моралі і різновидом суспільної самосвідомості. Її об'єктом виступає етичний аспект життя соціуму як єдності духовної та практичної сторін сукупної моральної діяльності людей, похідної від їх економічного життя. Мораль як своєрідна форма саморегуляції міжлюдських взаємин неможлива поза суспільною самосвідомістю, яка здійснює ряд соціальних функцій. Автор дає конкретно-історичну характеристику моральної самосвідомості різних соціальних суб'єктів — класу, народу, нації, людства загалом (особливо робітничого класу, радянського народу, соціалістичних націй, сучасного світового співтовариства).

У книжці розглянуто різні сфери і рівні суспільної моральної самосвідомості: відображення моральності суспільства у соціальній психології та ідеології, громадській думці і колективній свідомості, у масовій і спеціалізованій самосвідомості. Автор показує, як моральна самосвідомість у масштабах суспільства функціонує і безпосередньо і через інші надбудовні засоби її реалізації: у вигляді обґрунтування і пропаганди класових моральних кодексів; принципів, ідеалів; схвалення або засудження певних звичаїв і традицій за допомогою політичних і юридичних документів і установ; філософсько-етичних систем; художніх творів; богословських трактатів і релігійних проповідей. Викликає інтерес розуміння етики як філософської рефлексії моральності щодо її власної природи, змісту і форм, структури і функцій, як теоретичного рівня моральної самосвідомості соціального суб'єкта (с. 38—39).

У сучасних умовах, коли кожна людина покликана самостійно обирати і активно реалізувати свою громадську позицію, величезного значення набуває індивідуальна самосвідомість. Автор цілком слушно головну увагу приділяє з'ясуванню сутності та специфіки моральної самосвідомості особи, визначенню її місця в структурі моральної діяльності і робить висновок: «Усвідомлення соціального середовища в загальній тенденції випереджає її визначення становлення моральної самосвідомості особи, яка розвивається опосередковано, через духовно-практичне ставлення інших людей до неї та її ставлення до них. Лише постійно взаємодіючи і зіставляючи себе з оточенням, виявляючи при цьому схожість і відмінність між іншими та собою, індивід осягає свою соціальну сутність і особистісну специфіку» (с. 47).

Провідною функцією і формою вияву моральної самосвідомості людини є самопізнання, безпосередньо спрямоване на її власні мотиви і вчинки, особисті якості і моральне обличчя загалом. Генетично і функціонально моральне самопізнання

об'єкта залежить від пізнання ним морального життя інших осіб. Автор уникає спрощеного підходу до аналізу самопізнання, ретельно досліджуючи діалектику об'єктивного і суб'єктивного, одиничного і загального, чуттєво-емоційного і логічно-раціонального, свідомого і підсвідомого в цьому процесі. Складність полягає в тому, що людина стає об'єктом самопізнання як суб'єкт практичної діяльності, який виступає першоосновою, рушійною силою, кінцевою метою і критерієм істинності знань про динамічне і багатогранне «я». Великий інтерес викликає зроблений в книзі аналіз моральної рефлексії як роздумування особи над етичними аспектами власної поведінки, яке здійснюється на рівні розсудку, розуму, інтуїції. Найвищим ступенем розумного ставлення до себе і навколишнього світу стає мудрість, що виявляється в глибокому осягненні людного сенсу свого буття, свого соціального покликання, шляхів досягнення спільного блага і особистого щастя, у визначенні прогресивної моральної позиції та її реалізації у гідному способі життя (с. 62).

Своєрідність моральної самосвідомості автор убаває в оцінному ставленні особи до себе, що виходить з її етичних переконань і настанов. Самооцінювання як форма вияву індивідуальної самосвідомості потребує вірогідної і досить повної інформації про власне «я». Воно виступає і як процес розгорнутої автохарактеристики і як її кінцевий результат — цілісний автопортрет, концепція «я». Відзначивши, що моральна самооцінка може бути різною мірою адекватною або неадекватною реальній етичній цінності вчинків та якостей особи, автор пояснює це комплексом соціальних, гносеологічних і психологічних причин. Ставлення до критики і здатність до самокритики він вважає одним з найістотніших показників рівня моральної та інтелектуальної зрілості людини, її світоглядної позиції (с. 70—71).

Пізнавально-оцінне ставлення особи до самої себе виявляється в різних формах емоційних переживань, підкреслює Д. С. Шимановський. Моральне самопочуття людини значною мірою залежить від задоволення її потреб у збереженні та підвищенні власної гідності та честі (с. 78—83).

Ядро моральної самосвідомості, її найскладніше структурно-функціональне утворення — совість. Її серцевиною є моральні переконання, почуття обов'язку. Автор відрізняє чистоту совісті (як міру відповідності змісту вчинків переконанням суб'єкта) від її спокою (як форми задоволеності суб'єкта моральністю мотивів і наслідків власної поведінки), відзначивши, що спокійна совість може бути й нечистою, а чиста — неспокоїною. З чистотою і спокоєм совісті пов'язується етичний аспект щастя як вищого ступеня задоволеності людиною своєю життєдіяльністю або її окремим моментом на основі гармонії суспільного та особистого блага (с. 85—92).

Цінність моральної самосвідомості кінець кінцем полягає у здатності бути

суб'єктивним регулятором моральної активності особи, внутрішнім чинником її соціальної самореалізації та самоутвердження. Оскільки моральна діяльність людини є цілеусвідомленою й умотивованою, цілком виправдане прагнення проаналізувати місце мети, мотиву та самоконтролю в структурі поведінки (с. 100—111).

Найвищою формою свідомого управління собою є моральне самовиховання — цілеспрямована творча самодіяльність людини, зорієнтована на її власне вдосконалення згідно з моральним ідеалом. Автор обґрунтовує принципове положення про органічний взаємозв'язок морального самовдосконалення з практичним удосконаленням особою соціального оточення, з вихованням іншими людьми (с. 112—114). Заложно від конкретно-історичних умов самовиховання набуває різної соціальної спрямованості, різної питомої ваги та коефіцієнта корисної дії.

Незважаючи на докладну критику неопрецидизму, необієктивізму, екзистенціалізму в марксистській літературі, питання про спотворення проблем моральної самосвідомості буржуазною етикою недостатньо висвітлено. Цю прогалину частково заповнює рецензована книжка, де висвітлюються погляди Е. Фромма, Б. Скіннера, К. Ясперса, Ж.-П. Сартра на проблеми самосвідомості особи; на жаль, відповідний розділ праці має більш описовий, ніж аналітичний характер.

Зауважимо, що, зосередившись в основному на розв'язанні теоретичних питань моральної самосвідомості, автор, на нашу

думку, мало уваги приділяє розглядові їх взаємозв'язку з такими актуальними соціально-етичними проблемами сучасності, як от: процес формування нових критеріїв розуміння моральної цінності і сенсу буття особи в умовах дальшого вдосконалення соціалізму, пошук шляхів оптимізації впливу соціальної та індивідуальної самосвідомості на соціально-економічний розвиток країни та ін. В книзі ці питання розкриті дещо схематично. Певною мірою ця хибка пояснюється піонерним характером дослідження, значною складністю його предмета, всі сторони якого важко охопити відразу.

Автор цілком слушно говорить про моральну єдність радянського народу, але, мабуть, було б доречно зосередити увагу і на явищах моральної неоднорідності нашого суспільства, на його моральних суперечностях та аналізі шляхів їх розв'язання, що повинно сприяти самопізнанню, самоутвердженню та самовдосконаленню радянських людей.

У книзі недостатньо окреслено також проблему глобалізації моральної самосвідомості, тобто усвідомлення морального значення проблем збереження миру на Землі, раціонального природокористування та ін.

Загалом же рецензована праця є оригінальним творчим дослідженням, проведеним на зрілому професійному рівні й становитиме інтерес як для фахівців, так і для широкого кола читачів.

О. І. ЛЕВИЦЬКА

ЛІТЕРАТУРА І НАУКОВЕ МИСЛЕННЯ

Нині вже традиційні Тинянівські читання були запроваджені у 1982 р. Комісією у справах літературної спадщини Ю. М. Тинянова з ініціативи В. О. Каверіна. Вони проводились вже тричі — в 1982, 1984 і 1986 рр. — на батьківщині письменника, в м. Резекне, у Латвії, і збирали чимало літературознавців, філософів, мовознавців з різних міст країни, тих, хто вивчає творчість Тинянова у контексті культури його епохи. За підсумками конференцій видаються «Тиняновські збірники» (вийшли вже два перші збірники, готується до друку третій)*. Найактивнішими організаторами читань були такі відомі у літературних колах учені, як М. О. Чудакова, Е. А. Тоддес, Ю. Г. Цив'я, В. А. Марков та ін. На думку В. Каверіна, важливою рисою в роботі конференції є «увага до

спадщини як вірного орієнтиру в розвитку мистецтва і гуманітарних наук»¹.

Увага сучасних дослідників до спадщини Ю. М. Тинянова — одного з провідних теоретиків російської школи літературознавства, відомої під назвами «формалісти», або «ОПОЯЗ», зумовлена, на наш погляд, його пошуками такого простору мислення, в якому наукове пізнання і художня література не тільки не суперечили б одне одному, а й становили б необхідні, взаємодоповнюючі компоненти однієї системи.

Концепція літератури як багаторівневої поліфункціональної системи, окреслена у працях Тинянова, виявилась співзвучною з ідеями і принципами сучасної системно-структурного парадигми. Літературу можна розглядати не просто як сукупність функціонально співвіднесених «рядів» («література» і «не-література», «літературний побут»; літературна реальність з її «центром»; і «периферією»), а й як динамічну

* Тиняновський збірник: Первые Тиняновские чтения. — Рига: Зинатне, 1984 (далі в тексті: ТС-1); Тиняновський збірник: Вторые Тиняновские чтения. — Рига: Зинатне, 1986 (ТС-2).

¹ Каверин В. Путиями научного творчества // Книжное обозрение. — 1986, 3 янв.

систему, елементи якої здатні варіювати і змінювати свій статус («центр» за певних умов перетворюється на «периферію», «не-література» — на «літературу» тощо). Література, за Тиньяновим, є і своєрідною знаковою системою вторинного плану (основаною на природній мові, яка відповідає первинному планові). Принципи аналізу літератури, застосовувані у своїх працях Тиньяновим, були вагомим внеском у розробку структурно-семіотичного підходу.

Системна парадигма розвитку літератури може бути поширена і на розвиток свідомості іншого типу, зокрема наукової. Так, В. В. Іванов проводить аналогію між розвитком поетичної форми в літературі та розвитком математики, поглибленням математизації конкретного знання (ТС-2, с. 175). Літературу і наукове мислення можна співвіднести й у межах однієї системи: літературні процеси — гуманітарна наука як «методологія літератури та її теоретичне осмислення» (Каверін, ТС-1, с. 6).

Статті збірників в основному присвячені вивченню різних аспектів творчої еволюції Тиньянова, який на практиці реалізував той синтез наукового і художнього мислення, що стає необхідним у сучасних формах інтелектуальної творчості. Не буде помилкою сказати, що такий тип дослідника належить майбутньому. Тому так важливе вивчення фактів його біографії і різних аспектів його концепції з метою висвітлення закономірностей організації і становлення свідомості такого типу. При цьому, зауважимо, автори статей послуговуються методологічними схемами, основаними на ідеях самого Тиньянова.

Якщо розглянути літературу як соціально-культурну систему з притаманними їй інституціональними формами (письменник, критик, літературознавець, читач, літературна школа та ін.), то її функціонування можна подати через процеси вироблення правил і процедур інтерпретації літературних образів у практиці літературознавства (Гудков, Дубін, ТС-1, с. 113). Тиньянов-дослідник належав до тієї групи спеціалістів, які декларували себе як «формалісти», виходячи з констатації вкрай незадовільного теоретичного рівня сучасної їм науки про літературу. Ця наука займалася головним чином аналізом творчості визначних письменників і описом їхніх творів, демонструючи при цьому спосіб мислення, який і досі ще домінує у шкільних підручниках, методичних посібниках для вчителів, у практиці викладання, котра відтворює давно віджили стереотипи. В основі їх лежить уявлення про літературу як носія вищого авторитету у суспільстві, прогресивні тенденції в розвитку якого вона уособлює. Література створюється окремими геними, котрі найповніше виражають свою епоху; у творі реалізується задум, що його адекватно прочитав читач, — ось приблизний перелік таких штампів (про це див.: Гудков, Дубін, ТС-2, с. 209).

Для Тиньянова був важливим пошук нових рішень, які б виходили з іманентної еволюції літературних форм, враховували б суб'єктивні оцінки сучасників, культур-

ний контекст епохи та ін. Можна вважати, що і його літературні задуми передбачали зіткнення і схрещення віддалених етнічних і культурних начал, що теж потребувало нових рішень (Тоддес, ТС-1, с. 42).

Творча діяльність Тиньянова припадає на період своєрідного піднесення культури у 20-ті роки. То був час, зрозуміти який, за словами Л. Я. Гінзбург, можна лише враховуючи, що «людина не є нерухомий пристрій, зібраний зі суперечливих частин... Вона — пристрій зі змінюваними установками і залежно від них переходить з однієї ціннісної сфери до іншої, у кожній з них намагаючись здійснитися» (ТС-2, с. 138).

У збірниках значна увага приділяється вивченню того культурного і літературного оточення, в якому відбулося становлення свідомості Тиньянова — дослідника і митця. Цим пояснюється інтерес авторів збірника до соратників Тиньянова по «ОПОЯЗу» — В. Шкловського і Б. Ейхенбаума (Чудакова, ТС-2, с. 103—131); до поетів, близьких йому за творчим методом, — О. Мандельштама (Тоддес, ТС-2, с. 72—102), В. Хлебникова (Нікольська, ТС-2, с. 71—79), до дослідників культури, сумірних йому за масштабом, — таких як О. М. Фрейденберг (Брагіньска, ТС-2, с. 272—283) або Ю. Г. Оксман (Чудакова, Тоддес, ТС-1, с. 78—104). Всі ці діячі, до яких застосовна оцінка, висловлена Л. Я. Гінзбург, утворювали те коло найближчого або опосередкованого спілкування, в якому дослідниця і літературна свідомість Тиньянова одержувала нові імпульси до творчої активності.

Дослідницькі інтенції авторів, які зібрались навколо Тиньянівських читань, не обмежуються темою культурної епохи, до якої належав Тиньянов. Їх цікавить і духовний світ самого Тиньянова, зокрема аналіз механізмів його дослідницької свідомості.

Методологічні ідеї Ю. М. Тиньянова стають вихідним моментом для аналізу Ю. М. Лотманом процесів взаємодії культур. Виявляючи глибокі культурні корені того явища, яке у Тиньянова одержало назву «архаїзм» і являло собою певну культурну орієнтацію, що склалась на початку XIX ст., Лотман показує, що «архаїзм» як культурне явище породжується реакцією культурної периферії на експансію «чужої» культури — у даному разі французької культури Прогресивізму (Лотман, ТС-2, с. 192—207).

Зіставляючи такі, здавалося б, віддалені явища, як мова культури певної епохи і мова кіномистецтва, можна побачити, що кіномова здатна бути засобом проникнення у минуле завдяки аналогії між семіотичними механізмами побудови кінотексту і механізмами організації домінуючого для даної епохи типу свідомості (Лотман, ТС-1, с. 78).

Розробка Тиньяновим ідей і принципів системно-структурного аналізу стосовно літератури привела його до ряду відкриттів у галузі літературної форми, до усвідомлення законів її побудови і функціонування у межах літературного цілого.

Так, одним з найважливіших механізмів розвитку літератури він вважав пародію, взятую не просто як літературний прийом, а як механізм поєднання однієї літературної системи з іншою (Гаспаров, ТС-2, с. 254—256). У кіномистецтві аналогічний до пародії механізм Тинянов знайшов у дзеркальній структурі кінематографічного простору, коли реальність подвоюється і викривляється (Ямпольський, ТС-2, с. 28—43). У взаємодії культур, наприклад «вищої культури» і периферійного культурного побуту, перехід цінностей з однієї сфери до іншої здійснюється теж через своєрідне пародіювання, «халтуру» (Лотман, Цив'ян, ТС-1, с. 69). Особливий пародійний механізм знаходить М. Б. Плюханова у схемах складання рими у давньоруській поезії. На рівні поезики можна говорити про метричні системи різного семантичного забарвлення. У їх взаємодії пародіювання метру є умовою для наступного формування нових високохудожніх метричних систем поезії (Гаспаров, ТС-1, с. 105—112).

Ще одна важлива категорія концепції Тинянова пов'язана з уявленням про «документ». Вивчення закономірностей проникнення документа як феномена історії у сферу літератури дає осягнуті не лише відношення між літературою й історією, а й більш загальні відношення між фактом і його осмисленням, емпіричним світом і сферою теоретичного мислення та ін. «Белетризація» документа містить у

собі можливість різних інтерпретаційних варіацій і в кінцевому підсумку залежить від загальної концепції задуму, як у романах Тинянова (Полак, ТС-1, с. 9—18). Документ є тією реальністю, поза якою реконструкція історичної епохи буде моделлю не реальної, а бажаної історії.

На іншому полюсі уявлень про «документ» — застереження від перебільшення його ролі, коли документів надається влада над живою людиною (Чудакова, Сажин, ТС-2, с. 141—156). Ця тема відображена, зокрема, в оповіданні Тинянова «Подпоручик Кнже», за яким він створив і сценарій фільму (див. про це: Лотман, Цив'ян, ТС-1, с. 50—51; Ямпольський, ТС-2, с. 28—43).

Нарешті, згадаємо висловлені Тиняновим важливі ідеї щодо взаємоперекладуваності і взаємодоповнюваності різних мов культури — слова і живопису (ілюстрації) як коду в системі книги (Молок, ТС-2, с. 44—58) або палеограм у німому кіно (Цив'ян, ТС-2, с. 14—27).

Можна сподіватися, що збереження традиції проведення Тинянівських читань дозволить здійснити ще чимало відкриттів і щодо спадщини талановитого дослідника і митця, яким був Ю. М. Тинянов, і щодо культурної епохи 20-х років ХХ ст. в Росії — доби, такої схожої на нашу за своєю напруженістю і націленістю на творчу перебудову.

Б. О. ПАРАХОНСЬКИЙ

НАУКА, ЛЮДИНА, ГУМАНІЗМ

У серпні цього року в Москві проходив VIII Міжнародний конгрес з логіки, методології і філософії науки, організований Академією наук СРСР — під егідою Міжнародного союзу історії і філософії науки (МСІФ). В період підготовки до конгресу на посту президента МСІФ перебував Дана С. Скотт, професор Карнегі-Меллонського університету (США), провідний спеціаліст у галузі кібернетики. Під час конгресу президентом було обрано Дж. Коена, професора Оксфордського університету (Великобританія), відомого англійського вченого, представника аналітичного напрямку у філософії. Радянський оргкомітет очолював член-кореспондент АН СРСР І. Т. Фролов, президент Філософського товариства СРСР, яке, до речі, цього року увійшло до складу Міжнародного філософського товариства (його очолює Е. Агацці (Італія)).

У роботі конгресу взяли участь близько 1100 науковців із більш як 40 країн світу. Серед них такі відомі вчені, як Е. Агацці (Італія), М. Бунге (Канада), А. Гжегорчик (Польща), Дж. Коен (Великобританія) та Р. Коен (США), Н. Да Коста (Бразилія), І. Пригожин (Бельгія), П. Суппес (США), Т. Такамацу (Японія), Я. Хінтikka (Фінляндія) та ін. Програмним комітетом конгресу на чолі з Дж. Фенстадом (Норвегія) для читання лекцій на секційних сесіях були спеціально запрошені зарубіжні (Дж. Баумгартнер—США, К. Файн і Д. Пірс—Великобританія, І. Хекінг—Канада, Дж. Костер—Нідерланди, Г. Уолтерс—ФРН та ін.), а також радянські вчені (В. В. Рибakov, Б. Зільбер, Дж. М. Гвішіані, І. Г. Акчурін, В. В. Воронцов, В. Яч. Вс. Іванов, В. О. Смирнов).

На конгресі працювали 13 секцій, які охоплювали найширшу проблематику — від філософії математики до основ соціальних наук, від найсучасніших застосувань математичної логіки до історії науки. На базі секцій стихійно виникли неформальні семінари для поглибленого вивчення складних і нетривіальних питань науко-

вого пізнання. Радянський оргкомітет включив до програми бесіди «за круглим столом», які вже стали звичайними у нас. Тут обговорювалися фактори розвитку науки, гуманітарні аспекти комп'ютеризації, глобальні проблеми. Велику аудиторію зібрав круглий стіл «Методологічні проблеми вивчення людини», на якому виступили В. П. Алексеев (СРСР), Н. П. Анохіна (СРСР), І. В. Бестужев-Лада (СРСР), М. М. Блохін (СРСР), Л. П. Буева (СРСР), Д. Ковач (ЧССР), В. Ф. Ломов (СРСР), М. Маруа (Франція), В. І. Шинкарук (СРСР) та ін. Проводилися також міжсекційні симпозиуми «Етика і наука», «Філософські проблеми розвитку математизації»; дискусії: «Нові способи пояснення у природничих науках» (І. Пригожин, Бельгія — «Від Лавуазьє до Фрейда», «Паранесуперечливість і діалектика» та ін.). Варто згадати й присвячений Е. В. Ільєнкову науково-популярний фільм «Прикосновение» (режисер—А. Арлаускас, сценарист — А. Суворов), який привернув увагу учасників конгресу, викликавши жваві обговорення.

Виятково насичена програма конгресу передбачала найрізноманітніші форми спілкування й інформаційного обміну між науковцями різних країн, які розмовляють різними мовами (в тому числі — різними науковими мовами), дотримуються різних поглядів і в той же час вміють зрозуміти один одного, долаючи усі ці бар'єри завдяки великому гуманістичному потенціалові науки і природному для наукового співробітництва демократизму, що й продемонстрував Московський конгрес.

Виступаючи на закритті конгресу, І. Т. Фролов підкреслив необхідність поєднання у науковому пізнанні потягу до істини і соціальної відповідальності, закликав учених світу шукати спільних підходів, виробляючи спільні позиції в ім'я миру і прогресу.

В наступних номерах журналу ми виситимо враження й нотатки учасників конгресу, інтерв'ю з деякими відомими вченими, що брали участь у його роботі.

ПОКАЖЧИК СТАТЕЙ, ВМІЩЕНИХ У ЖУРНАЛІ «ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА» 1987 РОКУ

ДО 70-РІЧЧЯ ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ

Булатов М. О. «Нове мислення» у світлі лєнінської концепції розвитку	6	3
Лук М. І. Боротьба за марксистсько-лєнінську філософію на Україні в 20—30-ті роки. (До 60-річчя заснування журналу «Прапор марксизму»)	6	13
Стегаров С. Т. (Рига). Д. З. Мануїльський про проблему війни і миру	3	5
Суйменко Є. І., Барков В. Ю. Ідеал комунізму в конкретно-історичному розвитку суспільства	2	3

ХХVІІ З'ЇЗД КПРС І АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ФІЛОСОФСЬКИХ НАУК

Назрілі завдання історичного матеріалізму (передова)	1	3
Подолати відставання в розвитку суспільних наук	3	3
Уроки філософської школи	5	10

Враження і нотатки

Бичко І. В. Зв'язок з практикою — ключ до перебудови суспільствознавства і його викладання	2	14
Попова І. М. (Одеса) Про перебудову в соціологічній науці	3	13
Прилюк Ю. Д. Перша «антибюрократична конференція»...	6	24
Шинкарук В. І. Пізнавати діалектику перебудови	5	10

ЖИТТЄВА СИЛА ЛЄНІНСЬКИХ ІДЕЙ

«Філософські зошити» і сучасність (Круглий стіл «Філософської думки». Закінчення)	1	28
---	---	----

КОЛОНКА ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА

Кому вивчати бюрократизм?	4	25
Молодий філософ: метафора чи реальність?	5	20
Наукові співтовариства	2	21
Перебудова суспільствознавства	1	13
Про наукову дискусію	3	21

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ СОЦІАЛІЗМУ

Бакиров В. С. (Харків). Духовні цінності як об'єкт соціологічного аналізу	4	17
Золотухіна-Аболіна О. В. (Ростов н/Д) «Соціальні значення» і «особистісні смисли» за соціалізму	6	46
Наруск А. Х. (Таллін). Роль сім'ї в процесі передавання культурних традицій	1	21
Роговін В. З. (Москва). Проблема соціально гарантованого мінімуму життєвих благ	2	23
Рудницька Т. М. Бригадна форма організації праці: проблема ефективного керівника	3	23
Ярве М. К. (Таллін). Культурна діяльність трудящих Естонської РСР: досвід побудови типології	2	35

СОЦІАЛЬНІ І ФІЛОСОФСЬКІ ПРОБЛЕМИ ПРИСКОРЕННЯ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОГО ПРОГРЕСУ

Домозетов Х. І. (НРБ). Інноваційна діяльність керівника в трудовому колективі	1	15
Костенко Н. В. Цінності професійної діяльності у висвітленні кінематографа. (Соціологічний аналіз).	6	38
Правоторов В. О. (Харків). Проблеми формування професійних інтересів соціалістичної особи	4	3

Наукові повідомлення

Сухіна В. Ф. (Харків). До питання про предмет інформатики	4	11
---	---	----

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ НОВОЇ ЛЮДИНИ

Історія філософії і комуністичне виховання (Круглий стіл науковців Інституту філософії АН УРСР, Київського держуніверситету, ІПК викладачів суспільних наук при КДУ, редакції журналу «Філософська думка») (Початок).	2	43
---	---	----

Життя як творчість

Донченко О. А. Внутрішньоособистісні суперечності та їх розв'язання	2	51
---	---	----

ФІЛОСОФСЬКЕ РОЗУМІННЯ ЛЮДИНИ

Історія філософії і комуністичне виховання. (Круглий стіл науковців Інституту філософії АН УРСР, Київського держуніверситету, ІПК викладачів суспільних наук при КДУ, редакції журналу «Філософська думка»). (Закінчення)	3	48
Каган М. С. (Ленінград). До питання про генезис проблеми спілкування	5	23
Каган М. С. (Ленінград). Проблема спілкування в історії культури. (Закінчення)	6	54
Крутова О. Н. (Москва). Марксистське соціально-філософське люднознавство: теоретична постановка і практичне значення проблеми (початок)	3	41
Крутова О. Н. (Москва). Марксистське соціально-філософське люднознавство: теоретична постановка і практичне значення проблеми (закінчення)	4	27

Життя як творчість

Немировський В. Г. (Красноярськ). Соціологічні аспекти дослідження смислу життя особи	6	66
---	---	----

СВІТОГЛЯДНІ АСПЕКТИ МАТЕРІАЛІСТИЧНОЇ ДІАЛЕКТИКИ

Бухалов Ю. Ф. (Харків). Про специфіку філософських категорій і законів	4	34
Табачковський В. Г. Принцип цілісності у пізнанні і світоглядній свідомості	3	32
Пугач Б. Я. (Харків). Проблема єдності спостережуваності і неспостережуваності в науковому пізнанні	4	40
Федотова В. Г. (Москва). Ідеальне в контексті культури	2	60

МЕТОДОЛОГІЯ НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ

Бургін М. С., Кузнецов В. І. Наукова теорія і її підсистеми	5	34
Головаха Е. І., Кронік О. О. (Москва) Конструктивна психологія: теорія і методи дослідження	6	76
Грауберг Е. Е. (Таллін). Інтенціональні контексти і семантика «можливих світів»	1	41
Добронравова І. С. Інтертеоретичний аналіз сучасної революції у фізиці	2	73
Купцов В. І. (Москва), Свінцицький В. М. Роль філософських ідей у природничо-науковому пізнанні	3	58
Малишко Л. М. Діалектика умов і діяльності в історичному процесі	2	83
Синицин М. Т. (Харків), Цехмістро І. З. (Харків). Діалектика типів детермінізму і управління в системах	4	53
Столович Л. Н. (Тарту). Природа естетичних категорій	1	48
Тенькова Л. В. Соціальний конформізм як явище антагоністичних формацій	5	46
Шевченко О. К. Логіко-гносеологічний зміст категорій в естетиці	3	64
Шкода В. В. (Харків). Три аспекти пізнання	4	61
Штанько В. І. (Харків). Теоретико-інформаційний підхід і діалектика природи мислення	4	47

Наукові повідомлення

Саарнійт Ю. Р. (Тарту). Про співвідношення основних понять теорії цінностей	5	56
---	---	----

МЕТОДОЛОГІЯ І МЕТОДИКА КОНКРЕТНИХ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Моїн В. Б. (Одеса), Ляльчук К. М. (Одеса). Задоволеність вільним часом: проблема інтерпретації соціологічних даних	1	56
--	---	----

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СПЕЦІАЛЬНИХ НАУК

Балл Г. О. Взаємозв'язок норми, адаптації і творчості в діяльності суб'єкта (психологічний аспект)	5	61
--	---	----

З ІСТОРІЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ФІЛОСОФІЇ

Жижченко В. П. (Дніпропетровськ). Порівняльний аналіз поглядів Г. С. Сковороди і Р. Оуена на працю	3	79
Забігайло В. К., Копиленко О. Л. Суспільно-політичні погляди Івана Франка: історична правда і вигадки фальсифікаторів	5	69
Нічик В. М. Слов'яно-греко-латинська академія і її роль у розвитку російської філософії XVII—XVIII ст. (До 300-річчя заснування)	2	92
Роменець А. В. Григорій Сковорода і проблема людського самопізнання: традиції і новаторство	3	71
Сапов В. В. (Москва). Соціологія П. Я. Чаадаєва і її проблематика	2	104

Скринник М. А. (Львів). Філософський зміст світу «малої» людини в творчості В. Стефаника	4	76
Уткіна Н. Ф. (Москва). Філософські ідеї в працях М. В. Ломоносова. (До 275-річчя з дня народження вченого)	1	69

Наукові повідомлення

Компанець В. С. (Вінниця), Недорізанюк О. М. (Вінниця), Галицький Л. І. (Вінниця), Компанець Є. Я. (Вінниця). Суспільно-політичні погляди М. І. Пирогова	5	78
--	---	----

Зарубицький К. Є. Генезис проблеми взаємозв'язку технології і моралі в античній філософії	5	81
Храмов В. О. Наукова спадщина Т. Котарбінського. (До 100-річчя з дня народження мислителя)	1	78

ДІАЛОГИ

Зеленов Л. О. (Горький). Політична культура суспільства. (До методології питання)	3	85
Михальченко М. І. Політична культура: сутність поняття, структура явища	3	88

З ДОСВІДУ РОБОТИ КАФЕДР ФІЛОСОФІЇ І НАУКОВОГО КОМУНІЗМУ

Іванищенко А. О. (Харків). Деякі питання формування світоглядних знань студентів	4	95
Ковальова В. О. (Харків), Тарасова О. П. (Харків). Формування моральної активності студентів у первинному вузівському колективі	4	92

НА ДОПОМОГУ УЧАСНИКАМ МЕТОДОЛОГІЧНИХ СЕМІНАРІВ

Горшков А. О. (Харків). Практична організація контрпропаганди у великому місті	4	70
Савчук В. Р. (Харків). Підвищувати ефективність ідейно-політичного загартовування наукової інтелігенції. (З досвіду роботи системи методологічних семінарів Південно-Східного наукового центру АН УРСР)	4	74

КРИТИКА БУРЖУАЗНОЇ ІДЕОЛОГІЇ

Войцехівський О. О. Великий Жовтень і його буржуазно-націоналістичні фальсифікатори	6	84
Гавриленко І. М. (Харків). Концепція «людського капіталу» — буржуазна утопія соціальної рівності	5	90
Гопченко П. Г. (Одеса). «Радикальні теології» як свідчення кризи католицизму	2	114
Добрускін М. О. (Харків). Доктрина «нового класу» на службі антикомунізму	4	97
Райда К. Ю. Суперечності «марксологічних» тенденцій відроджуваного екзистенціалізму	1	85

НАУКОВІ ПОВІДОМЛЕННЯ

Бойко Л. Б. (Боярка, Київ. обл.). Природознавча і математична термінологія у філософських творах Г. С. Сковороди	4	86
Ткаченко Н. В. Про індивідуально-психологічні умови відтворення релігійності за соціалізму	1	85

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Голіченко Т. С. «Слово о полку Ігоревім» і розвиток вітчизняної філософської думки XI—XVII ст.	1	117
Готун М. Ю. Науково-теоретична конференція, присвячена 70-річчю Великого Жовтня	6	104
Гравовський С. І. Науковий прогноз і художнє завбачення майбутнього	4	120
Жижченко В. П. (Дніпропетровськ). Треті сквородинські читання	5	118
Кирилюк О. С. (Одеса). Обговорення проблем буття людини в сучасному світі	4	121
Лобас В. Х. (Ворошиловград), Ісаєв В. Д. (Ворошиловград). Підвищувати роль методологічних семінарів у прискоренні науково-технічного прогресу	2	124
Мартинюк І. О. Науково-технічний прогрес і розвиток людини	6	107
Фурсін І. І. (Севастополь). Читачька конференція і теоретична нарада в Севастополі	2	123
Шкляр Л. Є. Людина і майбутнє	5	107

IX Всесоюзна нарада з логіки, методології і філософії науки

Головаха Є. І., Паніотто В. І. На секціях «Основи психології» і «Методологічні питання моделювання соціальних процесів»	5	104
Гардащук Т. В., Кравченко О. М. На секціях «Основи біологічних наук» і «Основи фізичних наук»	3	90
Парахонський Б. О., Васильєв С. О. На секціях «Філософсько-методологічні проблеми семіотичних досліджень» і «Логічний аналіз природної мови»	4	114, 117

Хроніка наукового життя

Іващенко С. М. Наука, людина, гуманізм	6	121
Коммунаров С. М. Зустріч з головою ВАК СРСР	1	40
«Круглий стіл» редакцій журналів «Коммунист», «Комуніст України», «Філософська думка»	2	13
Лобас В. Х. (Ворошиловград), Ісаєв В. Д. (Ворошиловград). Взаємодія наук і прискорення суспільного розвитку	1	68
Малишко Л. М., Панфілов В. О. (Дніпропетровськ). Деякі проблеми взаємодії науки і виробництва	5	19
Морозов М. М. (Донецьк). Методологія дослідження сучасних проблем медицини і охорони здоров'я	6	92
Рудницька М. А., Боброва К. А. Основний принцип соціалізму: суперечності і проблеми	5	33
Сакал А. В. (Одеса), Савусін М. Л. (Одеса). Системний аналіз наукового знання	4	46
Соболева Н. І. НТП і розвиток людини	3	20
Сараєв О. Д. (Сімферополь). Про корелятивний підхід в системі людської діяльності	2	20
Стратій Я. М. Треті сквородинські читання	4	86

РОЗДУМИ НАД КНИГОЮ

Звіглиць В. О. Діалектика науки і культури	4	107
Кулченко М. І. (Москва). Методологічні проблеми дослідження національного характеру	1	104
Куценко В. І., Бойченко І. В. Систематизація категорій і законів історичного матеріалізму як наукова проблема	6	93
Поляков Л. В. (Москва). Політична культура: сутність поняття, структура явища	3	94
Тажуризіна З. А. (Москва). Новий навчальний посібник з історії філософії XV—XVIII ст.	1	111
Шудря К. П. Методологічна роль категорій історичного матеріалізму	5	99

РЕЦЕНЗІЇ

Аза Л. О., Кошечкіна Т. Ю. Соціальний розвиток у європейських соціалістичних країнах	5	115
Видрін Д. Г. Про природу влади	5	113
Володін В. А., Полторак В. А. (Дніпропетровськ). Громадсько-політична активність як фактор формування особи молодого спеціаліста	1	122
Голіченко Т. С. Дослідження світогляду давніх слов'ян	3	107
Загороднюк В. П. Філософсько-соціологічні проблеми діалогіки	2	132
Захарова М. А., Лісовенко Н. Я. Атеїзм і релігія в умовах НТР	1	125
Звіглиць В. О., Парнюк М. О. Діалектична логіка і природничо-наукове пізнання	6	115
Держалюк М. С. Дьєрдь Лукас — видатний мислитель XX століття	3	105
Куценко В. І., Бойченко І. В. Дослідження взаємозв'язку матеріального і духовного в суспільному розвитку	4	125
Левицька О. І. Концепція моральної самосвідомості	6	116
Личковах В. А. (Чернігів). Духовні горизонти мистецтва	3	115
Лой А. М., Хорошилова В. К. Гуманізм революційної творчості	5	112
Лукашевич М. П., Саєнко А. А. Соціальні резерви вдосконалення управління виробничим колективом	4	124
Мазур В. М. Дослідження проблеми нового в суспільному розвитку	2	126
Михайлов В. П., Шморган О. П. Методологічні проблеми аналізу літературно-художньої цінності	3	113
Нечай В. І. Інтереси як складова виховання	2	129
Огородник І. В. Важливий засіб формування діалектико-матеріалістичного світогляду	2	131
Огородник І. В., Цесарська С. П. Філософсько-методологічні проблеми взаємодії наук	4	127
Оссовський В. Л., Макеев С. О. Соціальна структура соціалістичного суспільства як предмет соціологічного аналізу	1	120
Парахонський Б. О. Література і наукове мислення	6	118
Павалюк В. В. (Ровно), Саук П. Ю. (Ровно). Філософський аналіз природи і особливостей релігійної свідомості	5	116

<i>Пишицький Е. А., Свириденко В. М.</i> Методологія сучасної фізики : проблеми, дискусії, перспективи	6	112
<i>Піддубний В. А., Довгаль І. М.</i> Соціалістична праця: об'єктивні і суб'єктивні фактори розвитку	2	128
<i>Пищик Ю. Б., Рибачук М. Ф.</i> Викриття реакційно-консервативного блоку буржуазної філософії і фідеїзму	3	112
<i>Роженко М. М., Свінціцький В. М.</i> Філософські питання розвитку сучасної фізичної картини світу	1	125
<i>Сохань Л. В., Титаренко Т. М.</i> Вчинок у процесі історичного становлення психології	3	109
<i>Соханський Б. М., Табачковський В. Г.</i> Марксистсько-ленінське вчення про культуру і соціалістичне культурне будівництво на Україні	2	133
<i>Тадевосян Е. В. (Москва), Мнацаканян М. О. (Москва), Жиромська І. П. (Москва), Кравченко С. О. (Москва)</i> Проблемно-методичні посібники на допомогу викладачам наукового комунізму	6	110
<i>Табачковський В. Г.</i> Дослідження проблем філософії людини	5	117
<i>Тарасенко М. Ф.</i> Методологічне дослідження структури особи	3	104
<i>Тягло О. В. (Харків).</i> Від існуючого до виникаючого: в чому полягає філософське значення нової фізичної концепції?	4	130
<i>Уйомов А. І. (Одеса), Кудашов В. І. (Одеса).</i> Пошуки квантової концепції свідомості	4	129
<i>Яранцева Н. О., Киришко М. І.</i> Філософсько-естетичний аналіз взаємодії мистецтва і релігії	4	132

Книжкова полиця

<i>Ващенко О. О. (Полтава), Свідло М. С. (Москва).</i> Дослідження проблем розвитку соціально-філософських понять	2	91
<i>Гнатко І. Я. (Донецьк).</i> Проблеми взаємозв'язку теорії і практики	5	89
<i>Лавров Л. Г.</i> Кібернетика — суспільству	1	95
<i>Мазепа В. І.</i> Художня культура і активізація людського фактора	3	70
<i>Поліщук Н. П., Райда К. Ю.</i> Духовні лабіринти сучасної буржуазної культури	4	106
<i>Салеев В. О. (Мінськ).</i> Стимул художнього розвитку	3	117

Мікрореферати

<i>Омельяничук В. Й.</i> Призмовець Файна для кореляції у квантовій статистичності	3	120
--	---	-----

Показчик статей, розміщених у журналі «Філософська думка» 1987 року	6	122
---	---	-----

Резюме англійською мовою	1—6
--------------------------	-----

M. A. BULATOV. «New Thinking» in the Light of Lenin's Conception on Development

Philosophical analysis of the conception «new thinking» presupposes an appeal to Lenin's conception of development which includes the following components: interchange of evolutionary and revolutionary periods; reflection of the structure and source of development in dialectics laws; definition of motion as self-motion of the reality, consideration of dialectics as a key to comprehend the process of nascency of the new. It is these fundamentals that characterize the «new thinking» as well. It is new one as for recent decades the evolutionary motion of the society, the role of quantitative gradual changes were absolutized. This absolutization is a typical feature of metaphysics.

Revolutionary changes in the Soviet society have actualized the theoretical and practical significance of dialectical thinking. Its structure is expressed through the organic linkage of main dialectics laws: the law of unity and conflict of opposites permits revealing social contradictions (the problems that became urgent); the law of transition from quantitative changes to qualitative ones shows the way to solve them; the law of denial does not reject the continuity in development and aims to criticize and overcome outdated forms of organization of public life. Another aspect of this process — the allround democratization of the public activities in economic, sociopolitical and intellectual spheres is expressed through the structure of the «new thinking» according to the self-motion principle in which V. I. Lenin has discovered the essence of dialectics. The general aim and directedness of the «new thinking» is attainment of the new state of the Soviet society.

N. I. LUK. Struggle for Marxist-Leninist Philosophy in the Ukraine in Twenties-Thirties. (On the 60th Anniversary of the Foundation of the «Prapor Marksizmu» Journal).

Certain moments of the history of Marxist-Leninist philosophy affirmation in the Soviet Ukraine are considered. Problems concerned with elucidation of the essence and historical place of the Marxist philosophy, the comprehension of the Leninist stage in the development of the dialectical and historical materialism were in the spotlight of studies and discussions of twenties-thirties. These problems are shown through the analysis of publications from the «Prapor Marksizmu» journal, the first philosophical periodical in the Ukraine which made a noticeable contribution to the development of the Marxist-Leninist theory, its defence from opportunism and revisionism and in the formation of philosophical personnel in the republic.

N. V. KOSTENKO. Values of Professional Activities as Elucidated by Cinematograph (Sociological Analysis)

Problems of the scientific progress speeding-up provide for a considerable increase of mass media (cinematograph including) participation in problems of vocational guidance, as mass media greatly influence formation of valuable orientations of youth in different spheres of vital activity. Positive experience gained when creating and distributing in public opinion «models of specialists» ought to be considered in the purposeful popularization of workers' professions whose representation in the cinematograph is not yet in line with the modern demands of youth vocational guidance.

O. V. ZOLOTUKHINA-ABOLINA. «Social Significances» and «Personalistic Senses» under Socialism

The problem of the social / personal interests relation may be studied by means of semiotics as the problem of «social significances» / «personalistic senses» interrelation. This analysis promotes revealing a number of socio-cultural causes arising definite divergences between values of socium and real orientations of individuals under socialism: shortcomings in social-organizational activities, factors associated with influence of the scientific and technological progress on the mass psychology and intercourse forms, shortcomings in ideological-educational work, imperfection of those intellectual-practical forms of transmission and strengthening of social values which are to favour harmonization of man's inner world, to strengthen intellectual links between person and society.

M. S. KAGAN. A Problem of Intercourse in the History of Culture

Genesis of intercourse problem from its very formation at the prephilosophical stage of the culture development up to its theoretical comprehension in the bourgeois culture of the 20th cent, is considered from the standpoint of duality of the nature of human relations both as subject-object and subject-subject ones, as «communication» and «the intercourse proper».

Misunderstanding of this duality gives rise to a radical divergence in interpretation of the intercourse problem in the modern bourgeois philosophy and in concrete sciences, which makes its complex, interdisciplinary study impossible.

V. G. NEMIROVSKY. Sociological Aspects of Studies in Personality's Sense of Life

A sociologic approach to the analysis of personality's sense of life presupposes the study of this fundamental human value in the unity of its objective (significance of the personality's life for advanced development of the society) and subjective (significance of life for the individual himself) definitions. In accordance with this it is possible to distinguish three groups of sense-of-life orientations for personality: altruistic ones, those aimed at the development of personality and socially prestige ones. Their analysis shows that formation of sense-of-life orientations is important to proceed not only from direct results of practical significance but also to see social and historical prospects of the personality's development.

E. I. GOLOVAKHA, A. A. KRONIK. Constructive Psychology: Theory and Methods of Investigation

Traditional strategy for investigation of man's state of mind is aimed at studying its properties, already formed during onto- and phylogenesis. But psychology occupying the key position in the system of sciences about man should not be restricted by solution only of this problem. It may play part of creative and socio-cultural factor in development of man's state of mind. This is a problem of «constructive psychology» whose development is based on the idea that formation of qualitatively new mechanisms of psychological regulation may be a subject and product not only of the practice but also of the psychological science proper.

A. A. VOITSECHOVSKY. The Great October and Its Bourgeois-Nationalistic Falsifiers

The Great October Socialist Revolution changed in principle the social character of Russia, initiating the transfer of mankind from capitalism to socialism. It is exactly the reason that the Great October Socialist Revolution is the constant object of the mendacious bourgeois propaganda. The Ukrainian bourgeois nationalists were in the first ranks of those who has begun misinterpreting the content and character of the Great October. Malicious fabrications of Grushevsky, Doroshenko, Martos, Mazepa and other nationalistic historians served the purposes of German Nazis to justify their aggression against the USSR under the false pretence of «the liberation of the mankind from bolshevism».

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

В. І. ШИНКАРУК (головний редактор)	В. М. НІЧИК
В. Г. АНТОНЕНКО	О. С. ОНИЩЕНКО
В. Л. ВАСИЛЕНКО	В. С. ПАЗЕНОК
В. І. ВОЛОВИЧ	М. О. ПАРНЮК
І. П. ГОЛОВАХА	Я. Б. ПОПОВА (відповідальний секретар)
А. Т. ГОРДІЄНКО	М. В. ПОПОВИЧ
В. І. ДАНИЛЕНКО	Ю. Д. ПРИЛЮК (заступник головного редактора)
В. Ю. ЄВДОКИМЕНКО	В. М. СВІНЦІЙСЬКИЙ
В. П. ІВАНОВ	Л. В. СОХАНЬ
В. І. КУЦЕНКО	В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ
Б. О. ЛОБОВИК	В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО
В. С. ЛУК'ЯНЕЦЬ	
І. Ф. НАДОЛЬНИЙ	

Редакція журналу

Завідуючі відділами

І. В. Бойченко (позаштатно)	— історичний матеріалізм
В. О. Звіглянич (позаштатно)	— діалектичний матеріалізм, методологія науки
С. М. Іващенко	— логіка, філософські питання природознавства, етика, естетика
Ю. А. Ішкіно	— науковий комунізм, соціальна психологія
С. О. Кошарний	— історія філософії, критика буржуазної ідеології, релігієзнавство
С. Л. Лавриченко	— конкретна соціологія, етика, питання контрпропаганди, атеїзм

Наукові редактори:

І. В. Бойченко, С. О. Васильєв, В. О. Звіглянич, Н. Б. Вяткіна

Редактори:

Т. С. Громова, Л. Г. Малишевська

Телефони: 228-39-78; 228-48-55

Адреса редакції: 252001, Київ 1, Героїв революції, 4.

Художній редактор А. С. Заєць
Технічний редактор Л. М. Кравченко
Коректор Л. О. Пляшкова

Здано до набору 04.09.87. Підп. до друку 22.10.87. Формат 70/108/16. Папір друк. № 1. Вис. друк. Ум.-друк. арк. 11,2. Ум. фарбо-відб. 11,7. Обл.-вид. арк. 12,78. Тираж 1250 пр. Зам: 0-127:

Журнальне виробництво РВО «Поліграфкнига», 252030 Київ-30, Лепіна, 19.

ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ, № 6, 1987. НОЯБРЬ—ДЕКАБРЬ. Научно-теоретический журнал Института философии АН УССР. Основан в 1927 году. Выходит один раз в два месяца. (На украинском языке). Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев, Героев революции, 4. Киевская книжная типография научной книги. 252004 Киев-4, Репина, 4.